

ЕСКЕРТКІШТЕР ЖИЫНТЫҒЫ

IX СВОД ПАМЯТНИКОВ

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ
КАЗТАЛОВ АУДАНЫ

IX

КАЗТАЛОВСКИЙ РАЙОН
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКАЯ ОБЛАСТЬ

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ
МӘДЕНИЕТ БАСҚАРМАСЫ

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХ
ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ОРТАЛЫҒЫ

УПРАВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ОБЛАСТНОЙ
ЦЕНТР ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАБИФАТ МҰРАЛАРЫ
ЕСКЕРТКІШТЕРІ

КАЗТАЛОВ АУДАНЫ

IX

ПАМЯТНИКИ ПРИРОДНОГО
И ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

КАЗТАЛОВСКИЙ РАЙОН

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының
А.Х.Марғұлан атындағы археология институты

Орал - Уральск, 2008

ББК 63,4
Б 27

Жалпы редакциясын басқарған / Под общей редакцией
тарих ғылымының докторы, профессор
М.Н.СДЫКОВ

Б 27. Батыс Қазақстан облысының тарихи-мәдени және
табиғат мұралары ескерткіштері / Памятники природного и
историко-культурного наследия Западно-Казахстанской
области. – в 14 т. Уральск, 2008 - Т 9. Казталов ауданы /
Казталовский район – 236 б.

П
ISBN 978-601-7104-25-2

Авторлық ұжым / Авторский коллектив:

М.Н.Сдықов
А.А.Бисембаев
С.Ю.Гүцалов
А.А.Джубанов
С.К.Рамазанов
Т.Т. Жусупкалиев
Р.С.Мерғалиев
Д.В.Марыксин
Г.З. Аманғалиев
Е.Е. Орынбасаров
У.А. Утепбаев - ответственный за выпуск

ББК 63,4

П 0504000000
00(05)-08

ISBN 978-601-7104-25-2

© Батыс Қазақстан облыстық тарих
және археология орталығы, 2008

ЕСКЕРТКІШТЕР ЖИЫНТЫҒЫ СВОД ПАМЯТНИКОВ

14 томды ғылыми басылым / Научное издание в 14 томах

Шыңғырлау ауданы	I	Чингирлауский район
Сырым ауданы	II	Сырымский район
Қаратөбе ауданы	III	Каратобинский район
Берлі ауданы	IV	Бурлинский район
Тасқала ауданы	V	Таскалинский район
Теректі ауданы	VI	Теректинский район
Ақжайық ауданы	VII	Акжайикский район
Жаңақала ауданы	VIII	Джангалинский район
КАЗТАЛОВКА АУДАНЫ	IX	КАЗТАЛОВСКИЙ РАЙОН
Жәнібек ауданы	X	Джаныбекский район
Бөкейорда ауданы	XI	Букейординский район
Зеленов ауданы	XII	Зеленовский район
Орал қаласы	XIII	г. Уральск
Батыс-Қазақстан облысы	XIV	Западно-Казахстанская обл.

Отдел археологии ИИАЭ
АРХИВ
Инв. № 1328

3228

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	6
I бөлім. Табиғат мұрасы	21
1.1. Табиғаты	23
1.2. Ландшафты әртүрлілігі	65
1.3. Табиғат мұрасының ескерткіштері	72
1.4. Рекреациялық табиғат ресурстары	76
II бөлім. Тарихи-мәдени мұрасы	82
2.1. Археология ескерткіштеріне сипаттама	84
2.2. Археологиялық ескерткіштер	92
2.3. Қазіргі кезеңдегі тарих және мәдениет ескерткіштері.	114

Қосымшалар

- Табиғат мұралары ескерткіштері
- Археологиялық ескерткіштер мен жәдігерлер
- Тарихи – сәулет ескерткіштері және монументті нысандар

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	13
Глава I. Природное наследие	117
1.1. Природная среда	119
1.2. Ландшафтное разнообразие	160
1.3. Памятники природного наследия	167
1.4. Рекреационные природные ресурсы	171
Глава II. Историко-культурное наследие	177
2.1. Характеристика памятников археологии	179
2.2. Археологические памятники	186
2.3. Современные памятники истории и культуры	206
Сведения об авторах	209

Приложения

- Памятники природного наследия
- Археологические памятники и находки
- Историко-архитектурные и монументальные памятники

Кіріспе

Өткеннің мұраларын зерттеп, сақтау Қазақстан Республикасының рухани және ғылыми өмірінің басым бағыттарының біріне айналды. Елбасы Н.Назарбаев бұл мәселені Қазақстан қоғамының толыққанды әлеуметтік – экономикалық және мәдени дамуының неғұрлым маңызды және өзекжарды проблемаларының қатарына жатқызды. Президент бұл мәселенің тек ғылыми жағын ғана айтып қоймай, сонымен қатар мәдени мұралардың азаматтық пен отансүйгіштікке тәрбиелеудегі айрықша маңызын атап көрсетті.

“Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру барысындағы жұмыс мәселенің бұлай қойылуының дер кезінде қолға алынған, өмірлік қажеттілік екендігін көрсетті. істің жағдайын талдау жұмыс ауқымының аса үлкен, көптеген жақтары іс жүзінде жаңа ғана зерттеле бастағандығын көрсетті. Сол себепті мәдени мұраларды анықтап, зерттеп, сақтау Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығы қызметінің басты бағыттарының біріне айналды.

Алай да үш жыл бойғы қарқынды жұмыс мәдени мұраның зерттелу жағдайын, мәлім болған материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерінің бастапқы жағдайын талдауды қатаң талап ететіндігін көрсетті. Демек, облыс бойынша барлық ескерткіштердің нақты жиынтығын тауып, анықтауды қажетсінді. Көшпелі мәдениеттің шаруашылық – экономикалық дамуының ерекшеліктері бізді мәдени даму деңгейінің табиғи тұрпаттан ажырағысыз дүние екендігін түсінуге жетеледі. Сол себепті тарих пен мәдениет ескерткіштерін зерттеумен бір мезгілде біз табиғи мұраларды оның барлық жақтарымен қоса нақтылау жұмысын бастадық.

2002 жылдан бастап орталық облыстың тарихи және мәдени мұраларын анықтап, зерттеу жұмыстарын жүргізіп жатыр. Бұл жұмыс әрбір аудан мен облыс орталығы Орал

қаласына дербес том болып арналған “ Батыс Қазақстан облысының табиғи және тарихи – мәдени мұраларының ескерткіштері” атты осы ұжымдық жинақта іс жүзіндегі шынайы көрінісін табады. Басылым біткеннен кейін облыс бойынша тұтас талдау жұмысы шығарылады. Мұндай қадам авторлардың ойынша материалдық және рухани мәдениет пен тамаша табиғи нысандарды неғұрлым толық қамтитындығына кепілдік береді. Әрбір том белгілі бір ауданның халық игілігіне айналған құндылыққа ие болатын неғұрлым ірі тарих пен мәдениет ескерткіштерін қамтиды.

Басылымды әзірлеуге Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығының ғылыми қызметкерлері, жергілікті ғалымдар, сонымен қатар Алматы мен Ақтөбенің мамандары қатысты. Біз Ә.Марғұлан атындағы археология институтымен және Ш.Уәлиханов атындағы (Алматы) тарих және этнология институтымен, сондай – ақ Ресей ғылым Академиясының Орал бөлімшесінің далалық Институтымен(Орынбор) белсенді қарым – қатынастамыз.

Бұл том біріктіру арқылы Жалпақтал ауданымен қосылып қазіргі кезде облыстың ірі аудандарының бірі болып отырған Казталовка ауданына арналған. Тарихы бай, бірақ әбден зерттеліп болмаған. Аудан тұрғындары облысымыздың мәдени өмірінің дамуына зор үлес қосып келеді. Сонымен қатар ауданның осы басылымда қамтылғандай өзіндік табиғи сипаттамасы бар.

Ауданды қазіргі заманға сай жасақтаудың бастауы Ресей отаршыл әкімшілігінің XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жерлеріне бастапқы әкімшілік – аумақтық реформалау жүргізу кезеңіне жатқызылады.

Қазақстанды әкімшілік – аумақтық жағынан орналастыру реформаларының мақсаты Ресей империясының әдеттегі даланы басқаруға қолайлы әдістерін енгізуді көздеуден туындады. Сол себепті 1867 – 1868 жылдары Қазақстан аумағында 6 облыс, соның ішінде Орал облысы құрылып, 4 уезге бөлінді. Уезден өз кезегінде болыстықтарға бөлініп, олардың әрқайсысы бірнеше ауылдарға бірікті. 1891 жылғы Ереже бойынша болыстықтардың аумақтарын өзгерту құқығы облыстық басқарма құзіретінде болды. Сол себепті болыс

аумақтары айтарлықтай жиі өзгертілді. Уездер мен облыстардың аумақтары Ресей ішкі істер Министрлігінің шешімімен ғана бекітілді.

Қазіргі Казталовка ауданының жерлері 1801 жылы құрылған Бөкей Ордасының құрамына кірді. 1876 жылы Бөкей Ордасы аумағы Астрахань губерниясының құрамына қосылып, 7 уезге: Қалмақ, Қамыс – Самар, Нарын, Талов және 1, 2 Теңіз жағалауы (Приморье) округтеріне бөлінді. Сол кезде карталарда болашақ ауданның әкімшілік атауы – Талов округі пайда болады.

Батыс Қазақстан облысының Казталовка ауданын жасақтау процесі Кеңес өкіметі жағдайында қоғамда жүзеге асырылған әлеуметтік – экономикалық, саяси және мәдени өзгерістердің нәтижесінде жүзеге асты. Жаңа билік аудан картасын бірнеше қайтара қайта пішімдеді. Бірақ тұтастай алғанда қалыптасқан тарихи дәстүрлерді ескерді және сақтады. Әкімшілік жасақтау процестері 1920 – 30 жылдарда неғұрлым белсенді жүргізілді.

1920 жылы 26 тамызда Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті мен Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесінің декретімен Қырғыз (Қазақ) Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы құрылып, оның құрамына сол кезде 4 уезден – Орал, ілбішін, Темір және Гурьев уездерінен тұратын Орал облысы кірді. 1920 жылы Астрахань губерниясының құрамынан Бөкей Орда аумағы бөлініп шығып, жаңадан Бөкей губерниясы құрылды.

Бөкей губерниясы 1925 жылға дейін өмір сүрді. Оның құрамындағы ең ірі уездердің бірі Талов уезі болып, бастапқыда 18 болысты біріктірді. Олар - *№1 – 8 санды болыстықтар, сондай ақ Жақсыбай, Жаргенші, Ешкісай, Қажол, Марсун, орталығы Тіленші сай мекені болған Талов, Қайырлы, Алға және орталығы Таловка ауылында орналасқан Бостандық болыстықтары болды.*

1921 жылы қаңтарда сандық номерлі болыстықтар таратылып, олардың жерлері көрші болыстықтарға берілді. 1923 жылы Алға және Жаргенші болыстықтары орталығы Таловка ауылындағы Бостандық болыстығына; Ешкісай мен

Марсун – Жақсыбай болыстығына; Қажол мен Қайырлы болыстықтары – орталығы Тіленші сай мекені болған Талов болыстығына қосылды. Орталығы Сламихин кентіндегі *Сламихин болыстығы* 1924 жылы Жымпиты уезінен Талов уезінің құрамына берілді. 1925 жылы біріктірулердің нәтижесінде Талов уезінің құрамында 5 болыстық: *Бостандық, Жақсыбай, Сламихин, Жігер және Талов* болыстықтары қалады.

1925 жылы 18 мамырда Бөкей мен Орал губерниялары біріктірілуімен біртұтас Бөкей уезі құрылды. Талов уезі таратылып, барлық 5 болыстық та Бөкей уезінің құрамына кірді. 1928 жылғы 3 қыркүйекте РКФСР БОАК Төралқасы Қазақ АКСР жаңа аудандастырылуын бекітті. 1 автономиялық облыс 6 губерния, 2 округ, 31 уез және 411 болыстықтың орнына Қазақстанда 13 округ пен 180 аудан құрылды.

Орал губерниясы жойылды (БОАК 03.08.1928 жылғы қаулысымен бекітілді). Губернияның уездері мен болыстықтарынан Гурьев және Орал округтерінің аудандары құрылды. Орал округінің құрамында Талов ауданы құрылып, оған бұрынғы Талов уезінің болыстықтары кірді. Сөйтіп, нақ осы шешім Казталовка (*1934 жылға дейін ескі – Талов атауы сақталынып келді*) ауданын дербес әкімшілік – аумақтық бірлік ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. (БОАК 2.09.1928 жылғы қаулысы)

Округтер мен аудандардың құрылуы белгілі бір кезеңдерде оң маңыз атқарды. Өз кезегінде губерниялық жүйенің орнына енгізілген округтік жүйе кеңестік аппарат жұмысын айтарлықтай жақсартып, басшылықты жергілікті мүделерге жақындатуға көмектесті.

Келесі реформа 1932 жылы жүргізілді. Енді әкімшілік – аумақтық жүйенің негізгі звеносы облыс болды. Округтер таратылып, аудандар ірілендірілді.

1932 жылғы ақпан айында Қазақ Орталық Атқару Комитетінің VIII шақырылған екінші сессиясы Қазақстан аумағында Ақтөбе, Алматы, Шығыс Қазақстан. Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан облыстары құрылғандығын мәлім етті.

Батыс Қазақстан облысының құрамында 1932 жылы 14

аудан құрылып, кейін оның саны 27 – ге дейін көбейтілді. Талов ауданы өзінің аумағындағы: *Ақоба, Таловка, Сламихин, Балықшы, Қарақоға, Бірік, Бостандық, Талап, Әбіш, Казталовка, Еңбекші* ауылдық округтерін сақтап қалды. Бастапқыда аудан орталығы Сламихин кенті, сосын Таловка кенті (1934 жылы Казталовка болып қайта аталды) болды. 1935 жылы Талов ауданынан жаңа екі аудан – Казталовка және Фурманов (бұрынғы Сламихин) аудандары құрылды. 1997 жылы қайтадан біріктірілгенге дейін аудандар дербес әкімшілік – аумақтық бірлік ретінде болып келді.

Казталовка ауданы. 1934 жылы 19 қаңтарда Талов ауданының орталығы Сламихин кентінен Казталовка кентіне көшіріліп, осы кезден бастап ауданның ресми атауы – Батыс Қазақстан облысының Казталовка ауданы болды. Осымен реформалаудың соғысқа дейінгі процесі аяқталып, 1941 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша облыс құрамына 15 аудан кірді. Казталовка ауданы өзінің құрамында 10 ауылдық кеңес болды.

1954 жылы облыста көптеген ұжымдық шаруашылықтар біріктіріліп, селолық және ауылдық кеңестердің шекараларын өзгертуге қажеттілік туындады. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің 1954 жылғы 11 тамыздағы Жарлығы бойынша Батыс Қазақстан облысындағы селолық және ауылдық кеңестердің әкімшілік – аумақтық бөлінісіне Казталовка ауданына қатысты мынадай өзгерістер енгізілді.

- Ақоба мен Миронов а/к бір ғана Миронов ауылдық кеңесіне біріктірілді;

- Орыс Таловкасы мен Березов а/к бір ғана Березов а/к кеңесіне біріктірілді;

- Шилі мен Талап а/к бір ғана Талап ауылдық кеңесіне біріктірілді;

- Құсарал мен Бостандық а/к бір ғана Бостандық а/к кеңесіне біріктірілді;

- Беспішен мен Бірік а/к бір ғана Миронов ауылдық кеңесіне біріктірілді.

Жалпақтал ауданы. Жалпақтал ауданының қалыптасуы ұзаққа созылған тарихи кезеңді өткерді. ХІХ ғасырдағы отаршылдық биліктің әкімшілік реформалары нәтижесінде -

Сламихин, Глиенск, Калмыков, Жаңақала және басқа бірқатар болыстықтар құрылып, олардың жерлері кейін Жалпақтал ауданын құрайды. Болыстықтар ман уездер шекараларының жиі өзгерістері патшалық Ресей тұсында 1917 жылға дейін жалғасты.

Кеңес үкіметі жағдайында Жалпақтал ауданының аумағы Сламихин және басқа болыстықтар шеңберінде 1923 жылға дейін Орал губерниясының Калмыков уезінің құрамында болды. 1923 жылы Калмыков уезінің таратылуына байланысты бұл болыстықтар Жымпиты уезіне беріледі. 1924 жылы 13 наурызда Сламихин болыстығы Бөкей губерниясының Талов уезіне жатқызылады. 1925 жылға дейін Сламихин болыстығы оған көршілес болыстықтардың қосылуы есебінен ірілендіріліп, нәтижесінде 1925 жылы Талов уезінде 18 болыстықтан 5 болыстық құралады.

1925 жылы Орал және Бөкей губерниялары біртұтас Орал губерниясына біріктірілгеннен кейін Бөкей уезі құрылып, ол 27 болыстықтың тұрады және жаңа губернияның оңтүстік – батыс бөлігі жерлерінің ауқымды аумағын біріктіреді.

1928 жылы Орал губерниясы таратылып, оның уездік – болыстық құрамынан екі округ: Орал мен Гурьев округтері құрылады. Сонда Сламихин болыстығы мен Глиенск болыстығының бір бөлігіне қарасты жерлерден орталығы Сламихин кентіндегі Сламихин ауданы құрылып шығады. Сөйтіп, Қазақ АКСР құрамындағы дербес әкімшілік – аумақтық нысан ретінде 1928 жылы Жалпақтал ауданы құрылады.

1930 жылы округтердің жойылуына байланысты Қазақстанда аудандық бөліністер енгізілді. Республикада жаңадан құрылған аудандарды қосқанда барлығы 121 аудан болады. Талов және Сламихин аудандары орталығы Сламихин кентінде орналасқан бірыңғай Талов ауданын құрайды.

1932 жылы облыстық бөліністер енгізіліп, Батыс Қазақстан облысы құрылды. 1935 жылы БОАК қаулысымен облыстың жаңа аудандастырылуы жүргізілді. Нәтижесінде жаңадан 4 әкімшілік аудан: Бөрлі (21 ауылдық округтің жерін біріктірген), Қаратөбе (14 а/к), Приурал (16 а/к) және

құрамында: *Сламихин, Балықты, Қараөзен, Талдықұдық, Қисық – Қамыс, Теңдік, Қарасу, Көктерек, Төртпішен, Буденный* небәрі 10 ауылдық кеңесі бар орталығы Сламихин кентіндегі Сламихин аудандары құрылды.

1936 жылы 9 ақпанда Сламихин ауданы **Фурманов**, ал Сламихин кенті - **Фурманов** кенті болып қайта аталды.

ҚКСР ОАК Төралқасының 1938 жылғы 5 ақпандағы “Қазақ КСР – інің аудандық - әкімшілік – аумақтық бөлінісі туралы” қаулысы бойынша Батыс Қазақстан облысының жаңа әкімшілік – аумақтық құрылымы бекітіліп, облыс орталығы – Орал қаласы, және аудандары: Бөрлі, Жымпиты, Жаңақала, Жәнібек, Казталовка, Камен, Қаратөбе, ілбішін, Приурал, Тайпак, Теректі, Орда. **Фурманов** және Шыңғырлау болып белгіленді.

1993 жылы халықтың сұрауы бойынша Фурманов ауданы Жалпақтал, ал аудан орталығы Фурманов кенті – Жалпақтал кенті болып қайта аталды.

Келесі реформа енді тәуелсіз Қазақстан жағдайында жүзеге асырылды. Мемлекеттің әкімшілік – аумақтық бөлінісін оңтайландырудың нәтижесінде бірқатар аудандардың шекаралары мен атаулары өзгертілді. 1997 жылғы 1 маусымда Батыс Қазақстан облысында екі аудан – Казталовка және **Жалпақтал (бұрынғы Фурманов)** аудандары біріктірілді. Сөйтіп, Жалпақтал ауданының жерлері Казталовка ауданының құрамына беріліп, жаңа құрылымның орталығы Казталовка ауданы болды.

Қазіргі Казталовка ауданы (аудан орталығы Казталовка) облыстың орталық бөлігінде орналасып, Батыс Қазақстан облысының Жәнібек, Бөкейорда, Жаңақала, Тасқала және Ақжайық аудандарымен, сондай – ақ Ресей Федерациясының Саратов облысындағы Александров – Гай аудандарымен шектеседі.

Ауданның тарихи қалыптасқан халқы қазақтар болып табылады.

* * *

Изучение и сохранение культурного наследия стало одним из приоритетных направлений в развитии духовной и научной жизни в Республике Казахстан. Президент государства Н.А.Назарбаев поставил эту проблему в разряд наиболее важных и актуальных для полнокровного социально-экономического и культурного развития казахстанского общества. При этом президент подчеркнул не только научную значимость, но и особую роль культурного наследия в воспитании гражданственности и патриотизма.

Работа по реализации Государственной программы “Культурное наследие” показала своевременность и жизненную необходимость такой постановки вопроса. Анализ состояния дел показал наличие огромного объема работы, многие разделы которой практически только начинают исследоваться. Поэтому выявление, изучение и сохранение культурного наследия стало одним из основных направлений деятельности Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии.

Однако напряженная работа на протяжении трех лет показала, что состояние изученности культурного наследия действительно требует первоначального обобщения имеющихся памятников материальной и духовной культуры. То есть, выявления и определения точного свода всех памятников по области. Специфика хозяйственно-экономического развития кочевого общества привела нас к пониманию неразрывности уровня культурного развития от природного фона. Поэтому, одновременно с изучением памятников истории и культуры, мы начали работу по уточнению природного наследия во всех его проявлениях.

С 2002 года центром проводится работа по выявлению и изучению природного и культурного наследия области. Эта работа получает свое реальное воплощение в данном коллективном издании “Памятники природного и историко-культурного наследия Западно-Казахстанской области”, в

котором каждому району и областному центру Уральску будет отведен отдельный том. В завершении издания будет выпущена обобщающая работа в целом по области. Такой подход по замыслу авторов гарантирует наиболее полный охват памятников материальной и духовной культуры и уникальных природных объектов. Каждый том охватывает наиболее крупные памятники истории и культуры и природные объекты определенного района, представляющие ценность и являющиеся достоянием народа.

В подготовке издания принимают участие научные сотрудники Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии, а также специалисты из Алматы и Актюбинска. Мы активно сотрудничаем с Институтом археологии им. Маргулана и Институтом истории и этнологии им. Ш.Валиханова (Алматы), а также с Институтом степи Уральского Отделения РАН (Оренбург).

Данный том посвящен Казталовскому району, который был образован путем объединения с Жалпакталским районом, и поэтому сейчас является одним из крупных районов области. История богата, но до конца неисследованная. Жители района внесли свой огромный вклад в развитие культурной жизни нашего общества. Вместе с тем, район имеет своеобразную природную характеристику, которая отражена в данном издании.

Начало современного оформления района можно отнести к периоду проведения первых административно – территориальных реформ казахских земель колониальной администрацией России во второй половине XIX века.

Известно, что данные реформы по обустройству Казахстана преследовали цель введения методов общепринятых для Российской империи и удобных для управления степью. Поэтому в 1867-68 годы на территории Казахстана было образовано 6 областей, в том числе и Уральская, которая была разделена на 4 уезда. Уезды в свою очередь делились на волости, каждая из которых объединяла несколько десятков аулов. По положению 1891

года право изменения границ волостей принадлежало областному правлению, поэтому территория волостей изменялось довольно часто. Границы уездов и областей утверждались только решением Министерства внутренних дел России.

Земли современного Казталовского района, входили в состав Букеевской Орды, которая была образована в 1801 году. В 1876 году территория Букеевской Орды была присоединена к Астраханской губернии и разделена на 7 частей: Калмыцкую, Камыш-Самарскую, Нарынскую, Таловскую, Торгунскую, 1 и 2 Приморские округа. Тогда впервые на картах появляется административное название будущего района – Таловский округ.

Процесс оформления Казталовского района Западно-Казахстанской области происходил в результате социально-экономических, политических и культурных преобразований, произошедших в обществе в условиях Советской власти. Новая власть без конца перекраивала карту района, но в целом учитывала и сохранила сложившиеся исторические традиции. Наиболее интенсивно процесс административного оформления происходил в 1920-30 годах.

26 августа 1920 года декретом ВЦИК и СНК РСФСР была образована Киргизская (Казахская) АССР, в состав которой вошла и Уральская область, состоявшая тогда из 4 уездов - Уральского, Лбищенского, Темирского и Гурьевского. В том же 1920 году из состава Астраханской губернии была выделена территория Букеевской Орды и образована новая Букеевская губерния.

Букеевская губерния просуществовала до 1925 года. В ее составе одним из крупных уездов был Таловский уезд, который объединял первоначально 18 волостей. Это были - *номерные волости под № 1- 8, а также Жаксыбаевская, Жаргеншинская, Икшейская, Кажольская, Марсунская, Таловская с центром в урочище Тленши-Сай, Хаирлинская, Алгинская и Бастандыкская с центром в селе Таловка.*

В январе 1921 года номерные волости были ликвидированы и их земли переданы существующим

соседним волостям. В 1923 году Алгинская и Жаргеншинская волости были присоединены к Бостандыкской волости с центром в селе Таловка; Икшейская и Марсунская – к Жаксыбаевской волости; Кажольская и Хаирлинская – к Таловской волости с центром в урочище Тленши-Сай. *Сламихинская волость с центром в поселке Сламихин будет передана из Джамбейтинского уезда в состав Таловского уезда в 1924 году. К 1925 году в результате объединений в составе Таловского уезда останутся 5 волостей: Бостандыкская, Жаксыбаевская, Сламихинская, Жигерская и Таловская.*

18 мая 1925 года с объединением Букеевской и Уральской губерний будет образован единый Букеевский уезд. Таловский уезд будет ликвидирован и все 5 волостей войдут в состав Букеевского уезда.

Следующая крупная административно-территориальная реорганизация в Казахстане была проведена в 1928 году. 3 сентября 1928 года Президиум ВЦИК РСФСР утвердил новое районирование республики. Вместо 1 автономной области, 6 губернии, 2 округов, 31 уезда и 411 волостей в Казахстане было создано 13 округов и 180 районов.

Уральская губерния была ликвидирована (Утверждено ВЦИК от 03.08.1928г). Из уездов и волостей губернии образованы районы Гурьевского и Уральского округов. В составе Уральского округа был образован Таловский район, куда вошли земли бывших волостей Таловского уезда. Таким образом, именно это решение дает отсчет истории Казталовского (*до 1934 года сохранял старое название – Таловский*) района как самостоятельной административно-территориальной единицы. (Постановление ВЦИК от 2.09.1928 г.)

Образование округов и районов на определенном этапе сыграло положительную роль. Окружная система, введенная в свое время взамен губернской системы, значительно улучшила работу советского аппарата, помогла приблизить руководство к интересам местности.

Следующая реформа была проведена в 1932 году. Теперь основным звеном административно –

территориальной системы стала область. Округа были ликвидированы, а районы укрупнены.

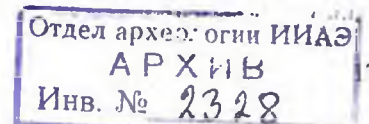
Вторая сессия КазЦИК VIII созыва в феврале 1932 года установила, что на территории Казахстана создаются: Актюбинская, Алма-Атинская, Восточно-Казахстанская, Западно-Казахстанская и Южно-Казахстанская области.

В составе Западно – Казахстанской области было образовано в 1932 году 14 районов, впоследствии их количество увеличилось до 27. Таловский район сохранил в основном свою территорию в составе сельских советов: *Ақоба, Таловка, Сламихин, Балыкши, Каракога, Бирик, Бостандык, Талап, Абиш, Казталовка, Енбекши.* Первоначально центром района был поселок Сламихин, а затем – поселок Таловка. (в 1934 году переименован в Казталовку). В 1935 году из Таловского района будут образованы два новых района – Казталовский и Фурмановский (бывший Сламихинский). До последующего объединения в 1997 году районы будут функционировать как самостоятельные административно – территориальные образования.

Казталовский район. 19 января 1934 года центр Таловского района из поселка Сламихино был перенесен в поселок Казталовка и с этого времени официальное название района стало – Казталовский район Западно-Казахстанской области. На этом процесс реформирования в довоенный период был завершен, и по состоянию на 1 января 1941 года в область входили 15 районов. Казталовский район имел в своем составе 10 сельских советов.

В 1954 году в связи с тем, что в области многие колхозы были объединены, возникла необходимость изменении границ сельских и аульных советов. По Указу Верховного Совета Казахской ССР от 11 августа 1954 года в административно-территориальное деление сельских и аульных советов ЗКО произошли следующие изменения, которые коснулись и Казталовского района:

-Ак-Убинский и Мироновский объединены в один Мироновский с/с;

-Русско-Таловский и Березовский в один Березовский с/с;

-Шилинский и Талапский в один Талапский с/с;

-Кус-Аральский и Бостандыкский аул/совет в один Бостандыкский;

-Беспшенский и Бирикский аул/совет в один Бирикский;

Жалпакталский район. Образование Жалпакталского района происходило в течении длительного исторического периода. В XIX веке в результате административных реформ колониальных властей будут образованы ряд волостей – Сламихинская, Глиненская, Калмыковская, Жангалинская и др., земли которых впоследствии образуют Жалпакталский район. Частые изменения границ волостей и уездов в царской России продолжались вплоть до 1917 года.

В условиях Советской власти территория Жалпакталского района в рамках Сламихинской и ряда других волостей до 1923 года будет в составе Калмыковского уезда Уральской губернии. С ликвидацией Калмыковского уезда в 1923 году эти волости будут переданы Джамбейтинскому уезду. 13 марта 1924 года Сламихинская волость будет перечислена в состав Таловского уезда Букеевской губернии. До 1925 года произойдет укрупнение Сламихинской волости за счет присоединения к ней соседних волостей, в результате чего к 1925 году в Таловском уезде из 18 волостей образуется 5.

В 1925 году после объединения Уральской и Букеевской губерний в единую Уральскую губернию будет образован Букеевский уезд, который будет состоять из 27 волостей и объединит огромный массив земель юго – западной части новой губернии.

В 1928 году Уральская губерния будет ликвидирована, а из ее уездно – волостного состава будут образованы два округа: Уральский и Гурьевский. Тогда и будет образован Сламихинский район с центром в поселке Сламихин из земель собственно Сламихинской волости и части Глиненской волости. Таким образом, как самостоятельный

административно – территориальный субъект в рамках Казахской АССР Жалпакталский район будет образован в 1928 году.

В 1930 году с ликвидацией округов в Казахстане будет введено районное деление. Всего в республике вместе с вновь образованными районами будет 121 район. Таловский и Сламихинский районы образуют единый Таловский район с центром в поселке Сламихин.

В 1932 году было введено областное деление и образована Западно – Казахстанская область. В 1935 году постановлением ВЦИК было произведено новое районирование области. В результате чего образовано 4 новых административных района: Бурлинский (объединяющий земли 21 сельского совета), Каратобинский (14 с/с), Приуральный (12 с/с) и Сламихинский с центром п. Сламихино в составе 10 сельсоветов: *Сламихинского, Балтыктинского, Караузинского, Талдыкудукского, Кысык – Камышского, Тендыкского, Карасуского, Коктерекского, Тортишекского, Буденовского.*

9 февраля 1936 года Сламихинский район был переименован в Фурмановский, а п.Сламихин - в п.Фурманово.

5 февраля 1938 года постановлением Президиума ЦИК КССР "О районно – административно – территориальном делении Казахской ССР" будет утверждена новая административно – территориальная структура Западно-Казахстанской области: областной центр - г. Уральск и следующие районы: Бурлинский, Джамбейтинский, Джангалинский, Джаныбекский, Казталовский, Каменский, Каратобинский, Лбищенский, Приуральный, Тайпакский, Теректинский, Урдинский, Фурмановский и Чингирлауский.

В 1993 году по просьбе населения Фурмановский район был переименован в Жалпакталский, а районный центр п. Фурманово - в п. Жалпактал.

Следующая реформа произошла уже в рамках суверенного Казахстана. В результате оптимизации административно-территориального деления государства изменились границы и наименования ряда районов. 1 июля

1997 года в Западно – Казахстанской области произошло объединение двух районов - Казталовского и Жалпакталского (бывшего Фурмановского). Причем, земли Жалпакталского района вошли в состав Казталовского, а центром нового образования стал поселок Казталовка.

Современный Казталовский район (районный центр Казталовка) находится в центральной части области, граничит с районами - Жанибекским, Бокейординским, Жангалинским, Таскалинским и Акжаикским районами ЗКО, а также с Александров-Гайским районом Саратовской области Российской Федерации.

Основным исторически сложившимся населением района являются казахи.

М.Н. Сдыков
тарих ғылымдарының докторы,
профессор.

ТАБИҒАТ МҰРАСЫ

КАЗТАЛОВ АУДАНЫНЫҢ ҚАРТАСЫ

БІРІНШІ БӨЛІМ ТАБИФАТ МҰРАСЫ

1.1. Табиғаты

Казталовка ауданы 18,6 мың шаршы километр аумақты алып жатыр. Ол облыстың батысында орналасқан. Солтүстік – батысында Ресей Федерациясымен, солтүстігінде Батыс Қазақстан облысының Тасқала, шығысында Ақжайық, оңтүстік – шығысында Жаңақала, оңтүстігінде Бөкей Орда аудандарымен шектеседі. Аудан орталығы – Казталовка (Қазақ Таловкасы) кенті.

Тектоникалық және геологиялық құрылымы. Казталовка ауданы Батыс Қазақстан облысының шегінде аумағы жағынан оның ең жас, уақыты жағынан теңіз суларынан түпкілікті босаған терең Каспий маңы тектоникалық ойысының шегіндегі жер бедерімен – Каспий маңы ойпатының солтүстік бөлігінің үлкен бөлігімен байланысты болып келеді. Қараоба ауылынан тек батысқа қарай Жәнібек ауданының шекарасында, сонымен қатар Ресей Федерациясымен шектесетін шекарада Шильная Балка ауылынан батысқа қарай аудан абсолюттік биіктіктері 50 метрден аздап биіктеу Сырт алды кемердің аумағына аздап қана сұғынады. Сөйтіп, ауданның беткі жер қабатының абсолюттік жасы 40 мың жыл төңірегінде деп есептеуге болады. Демек ол Төменгі Хвалын қауызының суларынан босағаннан кейін қайтып теңіз суларының астында қалмаған.

Жоғары плейстоценде Еуразияның солтүстік бөлігін қауырт мұз басуына (115 мың жыл бұрын басталып, шамамен 10 мың жыл бұрын аяқталған валдай мұзбасуы) байланысты қазіргі белгі бойынша 45 (50) метр ойпатты Төменгі Хвалын (Ерте Хвалын) қауызының (40 – 50 мың жыл бұрын) суы алып, қоршаған кеңістіктен құйылған саз бен құмды астына тұндырды.

Қазіргі кезде Төменгі Хвалын кезеңдердегі шөгінділер неғұрлым ойыс жерлерде көлдермен, сорлармен және жағалық тұнбалармен бөлініп жатыр. Каспий маңы тектоникалық ойпаты өзінің күллі даму тарихының өн бойына дерлік теңіз тәртібін бастан кешті – бір геологиялық кезеңнің теңізі артынша басқа теңізге ауысып отырды. Бұл біздің өлкеміз аумағының, соның ішінде Казталовка ауданының геологиялық жағынан жастығымен түсіндіріледі.

Каспий маңы тектоникалық ойпатының орталық бөлігінің төмендеу мәресі, геофизикалық мәліметтер бойынша кіндік тұсы Қаратөбе - Тайпақ – Жалпақтал ауылына жақын бағытта өтіп, одан әрі Алмалы (Александров – Гай) арқылы Ресейге қарай ұласатын, шамасы, осының алдында ғана “қалыптаспаған мұхит” дамуының тоқталып қалуына байланысты болса керек. Бұл қопарылыс шекарасының дамып, түзілістің табанында ізінің қалуы құрлықтық қопарылыс шегінде аяқталды және одан шын мәніндегі ауқымды мұхит пайда болған жоқ.

“Қалыптаспаған мұхиттың” тығыз және ауыр жоғары палезой литосферасы қоршаған төңіректің сатылап, біртіндеп батуын тудырды. Нәтижесінде Каспий маңы тектоникалық ойпаты кең де терең, ұдайы төмен түсетін терең шөгінді алабына айналды. Оған тұнба материалдардың жинақталып, ойпаттың шетінен ортасына қарай біртекті жыныстардың қалыңдай түсетін сипаты айғақ. Ауданның орталық бөлігін облыстағы ең қуатты (сондай – ақ Каспий маңы тектоникалық ойысында да) қуаттылығы 20 километрге дейін жететін тұнбалар жапқан.

Сонау алыс кезеңдерде Каспийдің акваториясы мұхит тұрпатындағы мүлдем басқа су қауыздарының құрамында және жер шарының мүлде басқа жерлерінде болды. Біз оның дамуының соңғы кезеңдеріне ғана қысқаша тоқталамыз.

Палеозой дәуірінің пермь кезеңінде (кунгур ярусы – 275 – 270 млн. жыл бұрын) терең сулы ойпат қауызы салыстырмалы түрде алғанда қысқа ғана мерзім ішінде тас тұзының үлкен қабатымен кенерледі. Оны жапқан тұнбалардың бір шақырымға дейін қордалануы жағдайында тұз күмбездері құрылымдарының пайда болу үрдісі

басталады (қатты қысым салдарынан жоғарыда жатқан тұз қабаттары икемді бола түсіп жоғарыға қарай тығыздалады). Пермь кезеңінің соңына таман тұнбалардың қуаты тіпті 4 – 5 километрге жетті. Мұнан кейін (жеткілікті тұнбалардың жинақталуына қарай) тұз күмбездері құрылымдары қалыптасуының аса ауқымды триас және юр – палеоген кезеңдері келді. Ауданда тұз күмбездері көп, бірақ олар жер бедерінде негізінен аз байқалады.

Өзінің көлемі жағынан алдыңғы Ақшағыл трансгрессиясынан едәуір бәсең жоғарыплиоцендік Апшерон тасқыны плиоцен дәуірін аяқтап, облыс аумағында Каспий теңізі – көлінің аздап басуымен және қайтуымен сипаталатын плейстоцен тарихы басталады. Орал маңы үстіртінің оңтүстігіндегі аудан аумағы плейстоцен дәуірінде Баку, Хазар және Хвалын қауыздарының суларымен толықты.

Сөйтіп, аудандағы геологиялық жағынан ең жас беткей Бөкей синклезасы (ойысы), демек бұдан 40 мың жыл бұрын Төменгі Хвалынск қауызының суынан босап қалған Каспий бойы ойпатының солтүстік бөлігі болып табылады. Осы кезде Европаның мұз баспайтын белдеуінің тарихи сахынасында саналы адам пайда болды - *Homo sapiens L., 1758* (Африкада табылған ежелгі адам 130 000 мың жыл бұрын өмір сүрген, ал жақында келген хабар бойынша Эфиопияда 1967 жылы табылған ең ежелгі адам жұрағының (шамасы: ежелгі саналы адам *Homo sapiens idaltu*), - жасы – 195 мың жыл, бұрынғы есептелініп келген адам жасынан 65 мың жыл әрі; Батыс Азияда – 90 000 жылдан астам бұрын) шамамен 28 мың жыл бұрын неандертальдықтарды (Жерді жарты миллион жыл бойы мекендеген) түпкілікті ығыстырып шықты. Мұнда саналы адамның пайда болуы кеш палеолит дәуірінің бас кезіне әлі алғашқы 12 мың жыл көлемінде ол орта палеолит дәуірінің, немесе мустьер мәдениеті деп аталатын кезеңнің жұрнақтары – неандертальдықтар мәдениеті дәуірлеген шамамен сәйкес келеді.

Геологиялық дамудың күрделі тарихының, жекелеген тұстардың үстіңгі жақтарының көтерілуі мен төмен түсуінің ұзаққа созылған үрдістерінің (терең қабаттарда тұздардың қозғалысы салдарынан) нәтижесінде аудан аумағындағы

жерлер жас аралығы төменгіхвалындік кезеңнен қазіргі заманғы кезеңге дейінгі ежелгі теңіз және анағұрлым жас құрлықтық түзілім тұнбаларымен көмкеріліп жатыр. Осының айғағындай аумақ Бөкейорда ауданының шегінде саз, саздақ, құмдауыттардан, әсіресе оңтүстік - шығысында құмдардан тұрады.

Ауданда құрылыс тастарының (керамикалық) өндірісі үшін ғана арналған саздың кен орындары ашылған.

Жер бедері. Облыс аумағының геологиялық дамуының теңіз кезеңінің соңғысының алдындағы (Төменгі Хвалынь) даму қарқынына байланысты Бөкейорда ауданының жер бетінің анық тегістігі байқалады.

Ауданның ең биік нүктесі Жәнібек ауданымен шектесетін жердегі шоқының басына орналасқан және 56 метрге тең. Ал абсолюттік биіктіктің төменгі нүктелерінде 0 метрден аздап төмен жерлер ауданның оңтүстігінде көптеп кездеседі және олар сорлардың түптерімен байланысты болып келеді.

Аудан тұтастай біздің облысымыз сияқты Шығыс Европа жазықтығының оңтүстік – батысында орналасқан. Өте тегістігіне және жастығына байланысты құрылымдық негіздегі көлтабандар, сондай – ақ жер бедерінің тұрпатындағы сулы – эрозионды және орныққан үлгілері (далалық тосқындар, немесе беткейлер) алып жатқан тұз күмбезді шоқылар мен ойыстар тән болып келеді. Морфологиялық құрылымдар арасында тұзды көтерілімдердің элементтері аз байқалады. Ал ауданның оңтүстігінде айтарлықтай қуаттырақ болып, осыған байланысты теріс үлгілер байқалады.

Қазталовка ауданында жер бедерінің сулы – эрозионды тұрпатынан екі өзеннің – Кіші Өзен мен Үлкен Өзеннің аңғарлары, сондай – ақ олардың салалары жатыр. Оңтүстік – батысында шекара бойлай Ащыөзек (орысша Горькая) өзенінің сол жағалауы орналасқан. Барлық өзендерде тік жар және құлама жағалаулар басым. Ауданда өзендер кішігірім ойлы - қырлы жазықтықтардың үстімен ағып өтіп, олардың аңғарлары алыстан білінбейді. Оны жақындап барып қана

байқауға болады. Жалпы алғанда ауданның өзендермен көлбеу және тік бағытта тілімденуі мардымсыз.

Ауданда сай – салалы жүйе сирек, онша жетілмеген. Терең және ұзын сайлар әдетте өзендердің салалары болып келеді.

Аумағы жағынан ауқымды, тереңдігі жағынан салыстырмалы түрде алғанда ұсақ болып келетін тектоникалық сипаттағы ойыс жерлер көлтабандар ретінде пайдаланылады. Ауданда тұйық көлтабандар (мысалы Болашақ ауылының қасындағы үлкен көлтабан) мен онша терең емес далалық өзендердің жанындағы өзен жағалаулықтары (мысалы, Қараөзен ауылының тұсындағы Фурманов көлтабаны) жиі кездеседі. Жағалаулардағы көлтабандар көктемгі су тасқыны кездерінде суға толады.

Тереңдігі мен аумағы жағынан неғұрлым кішігірім болып келетін жерлердің беткі қабаттары құламалар атанған. Каспий теңізі – көлі бағытына қарай жалпы алғанда сөл ылдилап түсетін жайпақ су айрығы кеңістіктері сол себепті де құламалар аралығы аталынады.

Ауданның солтүстік шөлейт бөлігіндегі құламалар аралық кеңістіктерде далалық тосқындар таралған. Біртіндеп төмендеу деңгейі мен Каспийдің жағалаулық бөлігінің қайтуының нәтижесінде пайда болған бірқатар бастапқы қалыптасқан тұтастай алғанда аралық белдіктегі кешенді далалардың су айрығы кеңістіктері атанып кеткен Каспий маңы ойпатының беткі жағы жер бетінің үстіңгі қабаттары ретінде қарастырылады. Ол қайталама түзілістермен күрделене түскен: оң түзілістер – кішкене сарышұнақтардың індерден материалдарды шығарып тастау жолымен пайда болған саршұнақ илеулері және теріс түзілістер – торпырақ пен жыныстардың шөгуі және олардың аралықтарындағы кішігірім баурайлардың пайда болу жолымен қалыптасқан кішігірім ойпаттар далалық тосқындар, дала көлбеулерінің беткейлері.

Шағын жер бедері үлгісінің арасында тұтаса өскен далалық өсімдіктер мен бұталы өсімдіктердің арқасында түрлі көлемдегі, айналасы дөңгеленіп келетін, өте терең емес, жайпақ табанды тосқындар – кішігірім ойыстар айрықша білінеді. Тереңдігі

әдетте 8 ден 20 – 25 сантиметрге дейін, кейде 40 сантиметрге дейін ауытқиды. Олар кейде өзара арқалықтармен жалғасып, жер бетінің жалпы көп байқала бермейтін еңіс тұсына қарай ұзын тізбек құрайды. Кішігірім ойыс жерлердің жалғасып жатқан тізбегі кейде бірнеше километрлерге созылады. Далалық кішігірім тосқындардың пайда болуы зерттеушілерді әуестендірген және әлі де әуестендіріп келе жатқан мәселе. Зерттеушілерді олардың далалық ландшафтқа өзіндік ерекше сипат қосқандығы ғана емес, ең бастысы бұл көптеп кездесетін бұл кішігірім тосқындар топырақ жамылғысының кешенділігін ғана қалыптастырып қоймай, топырақ түзілістерінің барысын айтарлықтай өзгертіп, өсімдіктер мен астықтың өнімділігіне әсер ететіндігі, жерге орналастыру кезінде жерге баға беруде зор маңыз атқаратындығы және климаттың қалыптасуына да өзінің үлесін қосуы әбден ықтимал екендігі де әуестендіреді.

Далалық тосқындардың қалыптасуы мәселесімен зерттеушілер 19 ғасырдың 70 жылдарынан бері әуестеніп келеді. Содан бері оның пайда болуының түп негізі жөнінде көптеген пайымдаулар туындады. Бұл ретте авторлардың бір бөлігі логикалық белгілердің ауқымын қолдана отырып, жорамал ретінде тұтастай пайымдаулар легін ұсынды. Сол себепті оларды түрліше көзқарастардың жақтаушыларына жатқызуға болады. Барлық жорамалдарда да әртүрлі ағаттықтар бар. Сол себепті олардың бір де біреуі Солтүстік Каспий аумағында жалпы мойындауға ие бола алмай отыр. Көптеген пайымдамаларға ортақ мәселе далалық тосқындардың пайда болуындағы кеулеу (суффозия) процесінің маңызын мойындау болып табылады. Ал айырмашылықтары оған қозғау салатын себептерді өздіктерінше түсіндірулерінде жатыр.

Кішігірім далалық тосқындардың пайда болуы жөніндегі гипотезаларды бірнеше топқа бөлуге болады:

- далалық беткейлер тасындылар астында көміліп қалған мұздардың еруінің нәтижесінде пайда болды деушілер бар (мұздақтар гипотезасы):

- мұздақ (мұз басу дәуірінің шамасы) зонасындағы топырақ суының қайта - қайта қатып, еруінің нәтижесінде тосқындар пайда болған (тоң басу гипотезасы);

- тосқындар беткі қабаттағы сулардың әрекетінен пайда болды (флювиалды гипотеза);

- олар желдің әсерінен пайда болды (эолды гипотеза);

- ұсақ тосқындар топырақ – жер қыртыстары жинақталған кезде кішігірім қатты заттар мен еріген тұздардың бөлініп шығуының нәтижесі болып табылады (суффозиялық гипотеза);

- Беткейлер кальцийдің шоғырлануы және өсімдіктердің тіршілік етуі процесінде оның сортаң қабатынның сіңігіш кешенінде алмасып тұратын натрийді ығыстырып шығаруынан пайда болады (фитогеналақ гипотеза);

- Тосқындар кеміргіштердің ін қазуларының нәтижесінде пайда болады (зоогеналық гипотеза).

Кейбір авторлар кішігірім ойыстардың пайда болуын соңғы мұздақ кезеңімен байланыстырады. Олардың пікірінше, мұздақтың еріген сулары алып кеткен мұздар тасындылармен көміліп қалған. Кейінірек мұз еріген кезде қазіргі далалық тосқындар пайда болған. Алай да сонау алыс замандарда Каспий маңы ойпатының беткі жағы теңіз суларының астында жатты (Каспий теңізі – көлінің Төменгі Хвалын трансгрессиясы), ал ұсақ тосқындар қазіргі кезде де пайда болып жатады. Соңғы кездерде далалық көлбеу беткейлердің пайда болуы теңіз сулары баспаған дананың зоналарында дәлелденген болып есептелінеді. Мұндай тосқындардың морфологиясы мен морфометриясы басқаша (біздің кешенді далаларымыздағы ұсақ ойпаттардан түбегейлі өзгеше) және олардың морфогенезі сортаңдардың қыртыстану процестерімен мүлде байланысты емес.

Даланың көлбеу беткейлерінің шығу тегін зерттеудің бастапқы кездерінде беткі қабаттардағы сулардың ролі туралы бірқатар жорамалдар болды. Кейбір авторлар далалық кеңістіктердің тегістігін ескере келе еріген қар және жаңбыр суларының тұрып қалатындығын, жел шайқап қозғалысқа келген судың араласып, ойыс жасап алып, сосын оның белсенді түрде артық тұздардан арылуынан деп есептеді. Ал басқалары тосқындардың пайда болуы бұрынғы жылғалардың көміліп қалуы салдарынан болуы ықтимал деді.

Ал үшіншілері далалық тосқындар кішігірім су қоймаларының қалдықтары, былайша айтқанда теңіз қайтқаннан соң теңіз түбінде қалып қойған көптеген кедір – бұдырлы тұстарың, кейін тегістелу процестеріне ұшырауы болуы мүмкін деп есептеді.

Желге шешуші маңыз берген кейбір зерттеушілер далалық сайларды көміліп қалған қазаншұқырлардың босаң көріністері деп есептеді. Басқалары сайлардан желдің әсерімен үрленіп және сейілген топырақтың жоғарғы қабаттарының нәтижесін тапты. Олардың пікірінше жел түрлі ауқымдағы ойықтардың пайда болуына соқтырады. Біздің далаларымызда сайлардың желдің сейілтү әсерімен пайда болу теориясына негізді дәлелдерімен үзілді – кесілді қарсы шыққаннан кейін ол мұнан кейінгі барлық жұмыстарда тарихи қызығушылық туғызатын мәселе ретінде ғана еске алынады.

Көптеген авторлар тосқындар аралық кеңістіктердегі ұсақ жер бедерлерінің пайда болу себептерін суффузиядан көреді. Олардың бірқатарлары ұсақ сай – салалардың шығу төркінін топырақ – жер қыртыстарының бастапқыдан - ақ бірқалыпты болмайтындығынан, демек себептерді топырақтардың су өткізгіштігінің әртүрлілігінен және олардың бірқалыпты ажырамайтындығынан деп білді.

Басқа зеріттеушілердің ұғымынша ұсақ қырқалар мен кішігірім еңістіктердің пайда болуы теңіз түбінің бұрынғы кедір – бұдырлығы саларынан далалық жер бедерінің сумен түрліше дәрежеде аралсуынан тәрізді. Авторлардың үшінші тобы сортаң жерлерде тосқындардың пайда болуының себептері түпкі жақтарында сульфаттардың көптеп жинақталуынан және тығыздалуынан топырақтың түрліше “төбешіктенуі” нәтижесінде болуы мүмкін деп санайды. Олардың пікірлерінше ойпаң жерлер жинақталған сулармен шайылып, ұсақ сайларға тән көрініске ие болып, далалық өсімдіктерге тұнады. Қазіргі кезде бірқатар зерттеушілер бұл жорамалды неғұрлым қисынға келеді және Солтүстік Каспий маңы шөлейттерінің ұсақ жер бедерлерінің қалыптасуының осы заманғы көзқарастарына жауап береді деп есептейді.

Сортаң қабаттар құрғаған кездерде құламалар аралық кеңістіктердің топырақтары жарылып, ал ылғалданған

кездерде ісініп, судың өтуіне жол бермейді. Сортаң жерлердің осы ерекшеліктерін ескере келе жекелеген авторлар өсімдіктер мен ін қазатын мақұлықтардың қызметіне назар аударса, ал олардың бір бөлігі дербес түбірлердің қалыптасу үрдістеріне қозғау салатын дербес жетекші фактор тапқандай болады.

Тосқындардың пайда болуындағы өсімдіктердің роліне былайша баға беріледі:

- ылғалдану жағдайын біртіндеп жақсартып, өздері де шөл дақтарының далалық жағдайға қарай бейімделген өзгерістеріне тап болып, астындағы топырақтың су өткізгіштігін күшейте түседі деп санайды;

- өсімдік кальциді жинақтап, жетіліп құрағаннан кейін топырақпен араласып, бойынан натрийді ығыстырып шығарады да, бір жерден екінші жерге көшкен сайын сортаң қабаттың өткізгіштігін жақсартта түсіп, нәтижесінде дербес түбірлер пайда болуы мүмкін.

- Топырақтың астына терең бойлап, шірігеннен кейін қатты түтікшелерін қалдыратын қуатты тамырлары бар өсімдіктер қар суының топыраққа тез енуіне және кеулей түсуіне мүмкіндік береді.

Зоогендік жорамалдың нұсқалары мындай болып келеді:

- саршұнақ илеулерінің аралықтарындағы салыстырмалы түрде алғанда еңіс жерлерде (саршұнақтар тобы мекендеген жерлердегі төбешіктер) еріген сулар жинақталып, кішігірім ылдилар бола қалған жағдайда төбешіктердің арасымен ағып, тұздарды алып кетеді де, осының нәтижесінде тұщыған тұстар тосқындарға айналып, су тұрып қалған жерлерде сортаңдар пайда болады.

- Саршұнақ илеулерінің аралықтарында су жинақталып, белсенді түрде шайып еңіс жерлердің астындағы топырақ – жер қыртыстарын қалыптастырып, оларды тереңдете түседі.

- Жер бетіндегі сулардың әсерімен ұсақ жер бедерінің көтерілген тұстары, демек саршұнақ илеулері (борпылдақтығы мен суды жақсы өткізгіштігінің арқасында) тез ажырап, ал олардың аралығында қалып қойған кішігірім

ойпаңдар судың тұрып қалуы салдарынан сортаңданып, оларда тұздардың тұнбалары көбейеді;

- опырылған ескі саршұнақ илеулерінің орнында тосқындар пайда болып, суды мол жинақтап, тез сортаңданады. Сарышұнақтардың тік індерінің (олар одан көктемде жер бетіне шығады және де жер асты қыстайтын қуыстарынан жыл сайын жаңадан тесіп шығады) түтікшелері арқылы жер бетіндегі сулар өзінің шыққан жыныстарына көтіп, ұсақ ойпаңдардың пайда болуының (тосқындардың пайда болуына, оның аумағының одан әрі ұлғаюына және ценздердің эволюциясы осы үрдістердің бір орында сан мәрте қайталануына соқтыруы) себебіне айналуы мүмкін. Кішігірім саршұнақтардан басқа ұсақ ойпаңдардың пайда болуына ін қазу қарекеті белсенді болып келетін далалық алақоржын тышқан, кәдімгі тұзтышқан (олар мекендеген жерлердегі індер айрықша жинақталып жатады), соқыртышқан) және басқа мақұлықтар.

- Кішігірім саршұнақтардың тік індерінің құйылыстарының көбеюін бақылаған зерттеушілер, Н.А.Димоның (1907) өзі "ұсақ тосқындар" және "әрең байқалатын құламалар" атап кеткен ұсақ баурайларда інді ойпаңдардың жататындығын дәлелдегендіктерін, сірә байқамайтын болса керек.

Біздің өңіріміздегі ұсақ ойпаңдардың қалыптасуын бақылаудың қорытындыларына сүйене отырып, далалық тосқындардың қазіргі кезде де пайда болатындығын байқауға болады. Олар ұсақ баурайлардың кішігірім төбешіктермен қилысатын жерлерінде еріген қар суларынан аққан суларды жинақтай отырып қалыптасқан. Белгілі бір уақыттарда жылынған жазғы су мен осы жерге жинақталған тұздар диаметрі 3 метрге және тереңдігі 12 - 14 сантиметрге жететін құламалы ін баурайлары бар дөңгелене біткен жайпақ табанды ұсақ ойпаңдардың пайда болуын туындатады. Ойпаңдардың түптерінің диаметрлері 2 - 2,5 сантиметрге дейінгі қызыл қоңыр дөңгелене біткен бөліктері төсемді болып келеді. Былайша айтқанда жер топырағы бастапқы қарақошқыл қалпында жатады.

Бұл жағдайда судың реакциясының агрессивтілігі соншалық (тапталғандықтан болар) саршұнақ илеулері мен

кішігірім баурайлардың қиылыстарынан бұған дейін қарапайым көзге көрінетін өсімдіктерді (тамырларды, өркендерді, гүл шоғырларын және жемістерді) табу мүмкін болмайды. Тек сәл кейінірек қана ондағы бірден бір өсімдік түрі болып табылатын сирек кезесетін шырмауық - бұтақты шалға басып, оның негізгі бөлігі жайылған тамыр түрінде жер бетінде жатады.

Каспий маңы ойпатында қадағаланған 36 жылда тосқындар пайда бола бастаған небәрі бес жағдайдың бірде – бірінде олардың шын мәніндегі кішігірім ойпаңға айналғандығын байқау мүмкін болмады. Барлық эпизоттарда да сортаңдардың біртіндеп қалпына келуі байқалды. Бұл, шамасы, ойпаңды шаятын еріген судың көлемінің жеткіліксіздігінен және олардың су режимінен құрғақ үлгіге, демек тұздардың топырақтың беткі қабатына көшуіне байланысты болса керек. Басқаша айтқанда, далалық беткейлердің санының көбеюі олардың алдында беткі қабаттардағы су бөлінісінің пайда болуына байланысты болмайды. Сонымен қатар кейде бір жерде тосқындардың дамуының бірнеше қайталайтын жағдайлары байқалатындығын да атап көрсеткен орынды. Бір жағдайда тосқынның осындай төрт мәрте пайда болуының алғышарты байқалды. Оларды бақылау барысында кейін жоғарыдағы аз ғана еңістігі бар баурайдағы жоғарыда сипатталған бастап пайда бола бастаған тосқынның алдында жалғаса орналасқан аздап қана біліне бастаған сортаңдағы ішінара ғана сақталған кішігірім үш ойпаңды бақылауға мүмкіндік берді.

Қазталовка ауданында далалық тосқындар көлтабандар алдындағы жерлерге тән болып келіп, олар тосқынды алаптар құрай отырып, далалық жерлердің 80 пайызына дейін қамтитын кездері болады. Мұндай тұстарда үлкен аумақтарды қамтитын далалық көлбеу беткейлер өз жиектерімен қабысып жатады. Жер бедерінің антропогендік тұрпаттарына каналдар, олардың жағалауларындағы үйінді жалдар. Сондай – ақ обалар – ежелгі адамдар жерленген жерлердегі қолдан тұрғызылған шоқылар тән болып келеді.

Климаты. Аудан аумағындағы ауа райының көп жылдық режимі оның солтүстік және оңтүстік бөліктерінің біртіндеп

құрлықтық режимге түпкілікті көшуге ойысуына және қалыптаса бастауына алып келді. Мұндай өзгеріс аумақ дамуының өткен геологиялық кезеңдердің жалпы қалыптасқан аса ауқымды климат жағдайларына сәйкесті жүзеге асты.

Аса ерте дәуірлердегі климаттың өзгерістері – Еуропа құрлығы жағдайларының ендік бойынша да, мұхиттарға қатысты ауысулары бойынша да өзгерістерінің нәтижесімен байланысты. Климаттың өзгеруіне бұдан басқа тау түзілістері процестері де әсер етті.

Геологиялық тұрғыдан алып қарағанда плиоцен – плейстоцен кезеңіне дейінгі қысқа мерзім ішінде, сондай – ақ голоцендік кіші мұздақта Каспий теңізі - айдыны деңгейінің бірнеше мәрте және аса ауқымды ауытқуларының себебі - негізінен алғанда климаттың өзгеруінен. Бір ғажабы, Каспий суының әрбір ірі көлемдегі құрғақты басуы климаттың айтарлықтай салқындау фазасымен сәйкес келсе, ал аумақтардың судан босап қалуы климаттың қауырт құрғақшылығына ұштасады.

Жекелей алғанда мұз басу және мұздақ аралық дәуірлер шегінде климаттың салқындауы мен жылынуы алмасып келіп тұрады.

Соңғы мұз басуының тұсындағы күн қызуының көтерілуі, мұздақтардың еруі және мұз қабаттарының бұзылуы 14 мың жыл бұрын басталды. Ауа райының бұл жылынуы аса ауқымды сипатта болды. Ол Валдай мұз қабатының тоқырауына әкеліп соқтырды. Бірақ бұл үрдіс те белгісіз өткен жоқ. Оның салдарынан температура ауытқып, жиі мұз көшкіні жүрді. Әлемдік мұхит деңгейі, таулардағы қар жондарының биіктіктері, жағалауалық мұздақ аумақтары өзгерді. Мысалы, Скандинавия мұз жамылғысы орталығының жойылып кетуі осы мұзбасуының бастауында, шамамен 9 мың жыл бұрын жүзеге асты.

Мұздақтар әдетте бес климаттық кезеңге бөлінеді:

1) арктикалық және субарктикалық – мұзбасудың соңы және мұзбасудан кейінгі кезеңнің басы. Бұл кезеңде (б.з.дейігі 9 – 8 мың жыл) басталған жылылыққа байланысты мұздық жабындылардың өзгеруімен қатар, Еуропада тундра

аумағы да айтарлықтай ашылады. Мұнда қайыңды – қарағайлы және тайга ормандары қайтадан өріс ала бастады.

2) Бореальды – салқын және құрғақ. Ол кезде тайга ормандары тундраны солтүстікке ығыстыра бастады. Олардан соң Оңтүстік және ішінара Еуропаның орталық бөліктерін қамтыған жалпақ жапырақты ормандар пайда болды.

3) Атлантикалық – жылы және ылғалды. Осыдан 6 мың жыл бұрын осы кезеңмен ұқсас болып келетін ауа райының қолайлы бейімделуі (климаттық оптимум) деп аталатын кезең басталды. Атлантикалық кезеңде климат қазіргі кезге қарағанда жылырақ болды. Мұздаққа бейімделу кезеңінде жылы және ылғалды климат барлық жер шарын қамтыды.

4) Суббореальды – жылы және құрғақ (ксеротермиялық) кезең. Ол 2 мың жылға жуық (біздің эрамызға дейінгі 2500 жылдан 500 жылға дейін) созылып, салқындығымен ерекшеленді. Сол себепті бұл кезеңде барлық ландшафт аймақтарының экваторға жылжуы, тау мұздақтарының көшкіні, жоғары ендіктерде мұзданудың күшеюі, ал аридтік аймақтарда құрғақшылық байқалды.

5) Субатлантикалық – салқын және ылғалды. Біздің эрамызға дейінгі 500 жыл шамасында қазіргі кезге дейін жалғасып келе жатқан салқын және ылғалды кезең басталды. Бұл кезеңде климат нашарлап, күн суыта түсті, жауын – шашын көбейді. Шымтезекті батпақтар ұлғайып, тундраның орманға, орманның далаға таралуы басталды. Климат біртіндеп үлкен мұхиттармен ерекшеленетін қазіргі жағдайға ұласты.

Тарихи кезеңдердегі климаттық өзгерістер аштық, су тасқындары, иесіз қалған елді – мекендер мен халықтардың үдере көшулері туралы ақпараттар негізінде талқыланып жатады.

Біздің заманымыздың бірінші жүзжылдығында ылғалдылық пен күннің қызуы қазіргі кездегіге жақын болды. Алай да біздің заманымызға дейінгі шамамен IV – V ғасырларда жағдай өзгеріп, Еуропада VIII ғасырға дейін құрғақ және жылы болған. Бұл кездерде шымтезек алаптары ықшамдалып, көлдердің деңгейі төмендеген. Орта ғасырдың бастапқы кезеңдерінде (VIII ғасырдан XIV ғасырға дейін)

климат жайлы және жылы бола бастап, солтүстік теңіздерінің мұздылығы күрт азайды.

XIII – XIV ғасырларда климаттың жаңадан салқындауы басталып, солтүстік теңіздерінің мұздылығы біртіндеп ұлғая бастады. Климаттың ішкі маусымдық құбылыстары ұлғайды. Кіші мұзды кезең деп аталатын кезеңге көшу айқындалды.

Кіші мұзды кезеңнің (1450 – 1850 жылдар) сипатты белгісі – тау мұздақтарының қозғалуы болды. XVI ғасырдың аяғы мен XII ғасырда альпі мұздақтарының дамуы шарықтау шегіне жетті. 1700 жылдар шамасында альпі мұздағының аздап кейін шегінуі байқалды. Бірақ нақ осы кезде Исландия мен Норвегияда мұздақтар дамып, Швецияда 1710 жылы шарықтау шегіне жетті. Мұнан кейін мұздақтардың айтарлықтай қозғалысы 1720 жылдар шамасында байқалды. 1760 – 1790 жылдары альпі мұздақтарының дамуы одан әрі жалғасып, ол 1600 жылғы шырқау шегіне ұқсас болды. Тау мұздақтарының жаңа жаһандық шарықтауы Альпіде, Исландия, Норвегия, Солтүстік Америка, Британ Колумбиясында және Оңтүстік Американың Патагон Андаларында 1850 жылы байқалды. 1850 – 1860 жылдардағы мұз көшкіні тау мұздақтарының ең соңғы жаһандық қозғалысы және ол кіші мұз басу кезеңінің аяқталғаны болды.

Кіші мұз басу кезеңі жанартаулардың атқылауының күшеюіне, сонымен қатар атмосферада CO₂ концентрациясының азаюына байланысты болды деген топшылау бар.

Өнеркәсіптік төңкерістердің басталуымен адам баласының шаруашылық қызметі, әсіресе қазба кеніштері жанармайының жағылуы есебінен атмосферада қалдық газдар (әсіресе көмірқышқыл газы) көбейді. 1850 жылдан кейін орташа жаһандық температураның арта түсуі ең бастысы атмосферада көмірқышқыл және антропоген текті басқа қалдық газдардың сақталуының артуы салдарынан болды деп есептеледі. Сөйтіп, соңғы 100 жылды климаттың жылыну кезеңі деп те атауға болады.

Метрологиялық бекеттер үшін ауа райының температурасын өлшейтін қатарлар Солтүстік жарты шарда басым орналасып қалған. Олар бір жүз жылдан асатын

шаманы ғана қамтиды. Бұл мәліметтер соңғы 100 жылда жер шарындағы орташа температура 0,5 градус C артқандығын айғақтайды. Бұл өлшеулер де ырғақты емес, секірмелі болды – күрт жылыну салыстырмалы алғанда салқындау кезеңдерімен алмасты.

XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдағы климат өзгерістері тікелей метрологиялық өлшемдерді сұрыптау негізінде алынды. Қазіргі кезде кіші мұздақ кезеңінен соң басталған жылыну XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші жартысына дейін созылғандығын айғақтайтын көптеген дәлелдемелер бар. Бұл тек қана тау мұздақтарының Еуропада, Солтүстік Америка мен Азияда ғана шегінуі ғана емес, метрологиялық өлшеулердің сұрыпталған қатарлары.

Қазіргі кезде кіші мұздақ кезеңінен соң басталған жылыну XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші жартысына дейін созылғандығы тікелей метрологиялық сұрыптаулар негізінде белгілі болды. XIX ғасырдың аяғынан 1940 жылға дейін барлық Солтүстік жартышарда жылылық болып, оның ауқымы 0,6 градус C кем болмаған. Одан біразырақ уақыт өткеннен кейін қазіргі кезеңге дейін ұласып келген салқындау кезеңі басталған. Мұнан кейінгі 50 – 60 жылдардағы салқындаулар онша байқала қойған жоқ. Бұл температураның бірқатар деңгейі шамасында құбылғаны ғана болар. Температураның жаңадан көтерілуі 70 жылдардың екінші жартысында басталды. Бұл кезеңдегі аспаптық бақылаулар жер шарының орташа жаһандық температурасы сайып келгенде 1,5 градус C өскендігін айғақтайды.

Жылыну бағытында өзгеріп бара жатқан жаһандық климат неғұрлым шағын ауқымда алғанда кезеңдік салқындау мен жылындың неғұрлым қысқа ырғағын ұстайды. Ол Солтүстік жарты шардың бірыңғай ендік климатының құрлықтық түрпатына байланысты және тропосфераның батыс ауа ағысына көшуіне басымдылық бере отырып Казталовка ауданының орташа атмосфералық жағдайының сипаттамасы үшін көрініс аясы болады. Ауа райын бақылау бекеттерінде қадағалау барысында аудан үшін климаттық элементтердің көп жылдық орташа көрсеткіштері, сонымен қатар олардың

ең шекті маңызы орташа маңыздылығынан ауытқу шегінде болуы мүмкін. Олардың кейбіреуі осы жұмысқа пайдаланылды.

Географиялық аймақтылығына және метеорологиялық элементтері арасындағы тәуелділігіне негіздеген климаттарды жіктеу барысында және мұндай тәуелділіктің сипаттамасы үшін жер бетінің қалыптасқан температурасы мен құрғақшылық индексі пайдаланылады. Казталовка ауданы тұтастай алғанда екі климаттық белдік шегінде орналасқан. Ауданның солтүстік – батыс бөлігі облыстың ылғалдылығы жеткіліксіз қысы жұмсақ және қысы бірқалыпты жұмсақ климаттық зонасына орналасқан. Ауданның оңтүстік – шығыс бөлігі ауа райы құрғақ және жазы жылы және қысы бірқалыпты жұмсақ климаттық зонасын алып жатыр. Климаттық зоналар аралығындағы шекара шамамен Жалпақтал ауылы (бұрынғы Фурманов) мен Әбіш ауылы желісінің бойымен өтеді.

Аудан екі табиғи зонада – шөлейт және шөл (солтүстік шөл дала) далада орналасқан. .

Ауданның солтүстігінде орташа айлық температура (Казталовка ауылы) қаңтарда – 12,8 °С, ал шілдеде + 23,8 °С; орташа жылдық температура + 5,7 °С; жауын - шашынның орташа айлық мөлшерінің ең көп мөлшері мамыр айында (34 мм), ең төменгі шегі – ақпан айында (13 мм), жауын - шашынның орташа жылдық мөлшері 275 мм шамасында. Ауданның оңтүстік - батысында орташа айлық температура (Жалпақтал ауылы) қаңтарда – 12,8 °С, ал шілдеде + 24,1 °С, орташа жылдық + 5,9 7 °С; жауын – шашынның орташа айлық мөлшерінің ең көп мөлшері маусым айында (27 мм), төменгі шегі – наурыз айында (11 мм), жауын – шашынның орташа жылдық мөлшері 233 мм.

Кейбір жылдарда климат жағдайы жиі өзгеріп тұрады. Жылдың төрт мауысымы анық білінеді.

Көктем кездерінде ауаның температурасы тез көтеріліп, бұл жылылық оқтын – оқтын күн суытуларға тіпті аяғы аяздарға дейін соқтырып секірмелі өтеді. Көктемнің ұзақтығы температура шекараларының шегінде бар болғаны ай

жарымға ғана созылады. Мұнда көктем айтарлықтай құрғақ. Жауын – шашын өте ауытқымалы: кейбір ылғалды көктемдерде ылғал қалыптағы мөлшерден 3 – 4 есе көп түседі, ал құрғақ көктемдерде ылғал мүлде болмайды, немесе болар – болмас аз мөлшерде түседі.

Жаз айларында топырақтың беткі қабаттары күн сәулесін сіңіріп, топырақтың кебуіне және көпшілік жағдайда құрғақшылықтың басталуына әкеліп соқтырады. Атмосфералық жауын – шашыннан ылғалдануы өзгермелі болып келеді: құрғақшылық жылдары жеткілікті, тіпті шамадан тыс ылғалдылық жылдарымен алмасып келіп отырады. Әсіресе, жауын - шашынның айлық және маусымдық мөлшерінің өзгермелілігі зор және жылдық мөлшерден аз, сонымен қатар жазғы жауын – шашын қысқы кезеңмен салыстырғанда айтарлықтай көп. Жазғы ауа ағысы жүрген кезде жаңбырдың ауқымына қарай болмашы ғана ылғал түсіп тұрады. Бір өткенде ылғалы айлық мөлшерден де асып түсетін нөсер жаңбырлар да жиі жауып тұрады. Мысалы, Жалпақтал ауылында 1932 жылы 22 шілдеде бір нөсер жауында 72 мм ылғал түсті, немесе 2,7 айлық мөлшер. Сонымен қатар, кейде жаңбырсыз уақытардың ұзақтығы 1,5 – 2 айға дейін жететін кездері де болады. Жаз тұтастай алғанда айтарлықтай ашық, құрғақ және өте ыстық болып келеді. Жалпақтал ауылында температураның ең жоғарғы шегі + 44 °С.

Күз айларында ауа температурасының құбылмалылығы, күннің бұлттануы, жауын – шашынның мөлшері жаз айларына қарағанда аздау. Температура бастапқыда айдан айға төмендей келіп, күздің соңына таман үдей түседі де, ал қыс басталуға таман төмендеу қарқыны қайта баяулайды. Кейбір жылдары жауын – шашын мөлшерінің өзгерісі үлкен: оның мүлде болмай қалуынан толассыз жаңбырға дейін ұласу жағдайында болуы да ықтимал.

Жалпақтал ауылында температураның ең төменгі шегі - 40 °С.

Қыста, әдетте антициклондар жиі байқалады. Ауа райының суытуы қардың түсуінің әсерімен күшейіп, қатты аяздардың болуына әкеліп соқтырады. Сонымен қатар қаңтар

және ақпан айларында температураның жақсаруымен жылылықтар да болады. Қысқы кезеңдерде ауа райының бұзылуы басым болады. Қыс басталғаннан бастап жерді тұрақты қар баса бастайды. Ол орта есеппен алғанда ол желтоқсан айының бірінші онкүндігінде, ауданның оңтүстігінде желтоқсан айының екінші онкүндігінің соңында пайда болады. Қыс ерте түскен жылдары қар талай жылғы орташа мерзімнен де анағұрлым ерте – тіпті қазан айының бірінші онкүндігінде түссе, қыс кеш түскен жылдары айтарлықтай кеш – қаңтар айының екінші – үшінші онкүндіктерінде түседі.

Гидрографиялық желі. Казталовка ауданының аумағында екі өзен – Кіші және Үлкен өзендер ағып жатыр. Өзеннің жоғарғы жағы Ресей Федерациясында, ал сағасы – ауданнан тысқары жердегі Қамыс- Самар көлдері жайылмаларының ішкі ағыссыз (сорлы) көлдеріндегі қазаншұқырларда жатыр. Ауданның батысында сормен аяқталатын тағы бір өзен - Ащыөзек жатыр. Өзендерден басқа гидрографиялық желіге көлдер мен көптеген сорлар кіреді – бұл көл шұқырларындағы кішігірім тұзды сулар. Жазда олар кеуіп қалып толық, немесе ішінара сортаңдарға айналады. Сондай – ақ өздігінен ағатын қолдан жасалған каналдар желісі айтарлықтай таралған.

Бастауын Жалпы Сырттың сілемдерінен алатын Кіші Өзен өзенінің 238 километрі (638 километр өзеннің жалпы ұзындығының 37,3 пайызы) Ресей Федерациясының аумағымен ағып өтеді. Төменгі жағында өзен екі тұста Жаңақала ауданының шекарасын бойлай – шамамен Жұлдыз ауылынан батысқа қарай 600 метр және Қарасу ауылынан оңтүстікке қарай 20 километр жерден ағып жатыр. Ресей Федерациясының шекаралық бөлігін қосқанда өзеннің ауданның батысындағы жалпы ұзындығы 336 километр. өзен ағысының бойымен жоғарыдан төмен қарай бірнеше салаларды қабылдайды. Бостандық ауылынан 3 километр жоғарыда ұзындығы 120 километрге жететін *Қоңырсай* сайы түседі. Ағыс бойымен 95 километр төменде ұзындығы 15 километр *Қисық көлтабан (Кривой Лиман)* сайын қабылдаса, тағы да 58 километр оң жақтан ұзындығы 19

километрлік атауы жоқ сай қосылады.

Өзен бойымен Бостандық ауылынан 10 километр жоғарыда Кіші Өзеннің төменгі ағысы басталады. Өзеннің аңғары байқалмайды. Бірақ оған таяу жер аз да болса өзенге қарай кәдімгідей еңіс болып келеді. Жайылма әдеттегіше бір жақ жағалауда болып келіп, бір жағалаудан екіншісіне ауысып отырады. Бірақ та ортаңғы ағыстың кейбір жерлерінде негізгі жалпақтығы бір километрге дейін жететін екі жағалаулық жайылмалар да кездеседі. Төменгі сағаларда жайылмалар көмескі білініп, жыл сайын су басады. Арна жақсы жетілген. Жағалаулар тік жар, кейде құламалы және шымданған. Бұрылыс коэффициенті орташа 1,8 – ге тең. Терең тотығулар білінбейді. Өзен жандарындағы тотығу үрдістері жарқабақты жағалаулардың опырылып және жылжып құлауынан болады. Түп жақтары күмдақ және саздақ, иірімдерде батпақ. Иірімдердің жағалаулық жиектері қоймалжың батпақты және барғызбайды.

Кіші Өзен өзенінің солтүстік – шығысында *Үлкен Өзен* өзені жатыр. Оның жалпы ұзындығы 650 километр. Оның 351 километрі (54,0 пайыз) Ресей аумағымен ағып өтеді. Ол Қайыңды ауылынан (бұрынғы Березин ауылы) солтүстікке қарай 6 километр жерден бастап шекараны бойлай ағып, ауылдан 8 километр оңтүстікке қарай енді тек қана Батыс Қазақстан облысының аумағымен ағады. Ауданда өзеннің ұзындығы 267 километр. Жалпақтал (бұрынғы Фурманов ауылы) ауылынан ағыс бойымен 35 километр төменде Үлкен өзенге Ащыөзек сайы (ұзындығы 10 километр) қосылса, 8 километрден соң сол жақтан Тілекқабыл сайы (ұзындығы 10 километр) келіп түседі. Ал тағы да 23 километр жерде оң жақтан Ашысай өзені (ұзындығы 25 километр), сосын 22 километр оң жақтан аудан аумағындағы өзендердің ең соңғысы Қарасу өзенінің (ұзындығы 25 километр) саласы құяды. Орыс Таловкасы аулының тұсында орта ағыс аяқталып, Үлкен Өзеннің төменгі ағысы басталады.

Аудан аумағында өзен аңғары байқалмайды. Жайылмалық бөліктер баяу жетілген. Жайылма бір жағында, ұзындығы 300 метрге және ені 50 метрге дейін жететін бөліктер бір жағалаудан екіншісіне көшіп отырады. Төменгі

ағыста өзенге таяу жерде 5 шаршы километрге дейін жететін аумақта қалқымалы бөліктер бар. Арна жақсы жетілген, оның ойығы 2 – 4 метрге дейін жетеді. Жалпақтал ауылына таяу 6 километр жерде көлтабан жатыр. Оның арнасы байқалмайды. Ортаңғы ағыста жағалаулар әдетте тік жар, көбінесе құлама жарқабақты. Төменгі ағыста жағалаулар едәуір тік. Арнаның бұрылыс коэффициенті 1,6. Орта ағыста жақтаулық және терең тотығулар дамыған, ал төменгі ағыста айтарлықтай тұрақты. Өзен тайыз суларда өсетін құрақты бөліктерге бөлінген иірімдер тізбегі түрінде байқалады. Жас ауылынан ағыс бойымен төмен қарай 7 километр төменде жасанды Сарышығанақ көлі жатыр. Түбі құмдақ және саздақ. Иірімдер мен өсімдіктер өскен бөліктерде ол батпақты болып келеді. Иірімдердегі жағалаулық бөліктер жартылай қоймалжың батпақты және бағызбайды.

Ауданның батысында Жәнібек ауданының шекарасының жанымен *Ащыөзек* өзені ағып жатыр. Ортаңғы ағыс (ұзындығы 106 километр, құламасы 8,5 метр) және төменгі ағыс (ұзындығы 63 километр, құламасы 3,0 метр) нақ екі ауданның шекарасының жанында. Өзен шекараның жанымен 169 километр (оның жалпы ұзындығының 65,5 пайызы) бойы ағады. Төменгі ағыс толықтай теңіз деңгейінен төмен орналасқан. Орта ағыста аңғар білінбейді. Сағадан 80 – ші километрден бастап ол болар болмас білініп, өте жайпақ баурайлы болып келеді. Мұнда оның жалпақтығы 4 – 6 километр. Сағадан 75 – 72 – ші километр тұста аңғарлар 500 – 700 метрге дейін күрт тарылғаны байқалып, баурайлардың биіктіктері 15 – 20 метрге дейін жетеді. Ағыс бойымен төмен қарай аңғар тағы да 5 – 6 километрге дейін жайылады да Жалпақ сорының еңістігіне жетіп біртіндеп жойылып кетеді.

Жайылмалардың басым бөлігі оң жағалаулық болып келіп, жалпақтығы 80 метрге дейін жетеді. Орталық бөліктерде ол ескі өзендермен және шұқырлармен тілімденген. Жайылмаға су жыл сайын шыға бермейді. Сағалық 17 километр тұста жайылма жоқ.

Арна айтарлықтай жақсы жетілген. Жағалаулардың биіктіктері әдетте 4 – 8 метр, төменде 1 – 2 метр. Арнаның бұрылыс коэффициенті 2,1 – ге тең. Тотығу барысы бәсең.

Жер асты суларының шығуы сирек. Өзен тайыз сулы иірімдердің алмасып келіп отыруы түрінде байқалады. Түбі құмдақ және саздақ, иірімдерде аздап батпақты. Су минералданған.

Казталовка ауданында көлдер көп, бірақ олардың үлкен бөлігі (әсіресе оңтүстікте) сор түрінде болып келеді.

Казталовка ауданындағы аумағындағы 1 шаршы километрден асатын үлкен көлдер

Ағыс жағдайларына қарай ауданның барлық өзендері жазықтықта жатыр.

Құнарлану көздері бойынша барлық су ағар арналар қар суынан басым нәр алып отыратындықтан, су режимі бойынша олар көктемгі су тасқыны болатын өзендерге жатады. Казталовка ауданының далалық өзендеріне су режимі бойынша көктемгі су тасқыны өте қатты және жоғары болып, ал жылдың қалған бөлігінде ағыс өте баяу, тіпті кейде болмайтын қазақстандық тұрпаты тән болып келеді.

Мұз режимі бойынша су арналары мен су қоймалары қыста қатады.

Әдетте мұз ерте қатқанда қазан айының үшінші онкүндігі – қараша айының бірінші онкүндігі аралығын, кеш қатқанда қараша айының аяғы мен желтоқсан айының басын қамтиды. Судың баяу ағысы кездерінде мұз құрсауы 3 – 8 тәулікте бекиді. Тек кейбір жылдарда ғана бұл үрдіс 20 және одан да көп тәулік мерзімге созылады. Тіпті мұз құрсауының бір ғана тәулік ішінде қалыптасатын жағдайлары да кездеседі. Өзендерде мұз қатудың ұзақтығы 120 - 135 күнге дейін созылады. Мұздың қалыңдау процесі әдетте 10 – 20 наурыз аралығына дейін созылады.

Ауданның суларында гидрокарбонат және кальций иондары басым. Өзендердегі су қатқыл.

Казталовка ауданында қатты минералданған суы өте тайыз (немесе, сусыз) көлдер – сорлардың табандары өте көп кездеседі. Олардың топырақ – жер қыртыстары тіпті жаздың аптап кездерінің өзінде де әрқашан да дымқыл

болады. Минералданған ылғал неғұрлым төмен температура ұстап, өте тығыз болады және жылу алмасып тұрады. Қыста мұндай ылғал айтарлықтай салқындап, тіпті судың температурасы – 20 градус, ауаның температурасы – 40 градусқа жеткенде де сұйық қалпын сақтайды. Жазда тұзы суға толы сол көлдерде ауы райының температурасы + 30 - + 40 градус болған кезде температура + 60 градустан да жоғары көтеріліп кететін кездері жиі болып тұрады. Казталовка ауданында суды Орал өзенінен алып, табиғи және жасанды көлтабандарды суландыру үшін пайдаланылатын каналдар желісі кең дамыған.

Топырақ жамылғысы. Топырақтың түзілу жағдайларының жиі алмасуына байланысты ауданның топырағы түрлі түстілігімен ерекшеленеді. Алай да Казталовка ауданының жекелеген тұстарындағы су айрығы кеңістіктерінде топырақтың ашық қызғылт және қызғылт қоңыр өңірлік тұрпаты басым сипатқа ие болады. Осы аумақтығы су айрықтарына топырақ көріністерінің алабажақтығы тән болып, осының әсерінен онша алыс болмайтын арақашықтықтарда топырақтың түрлі үлгілері алмасып келіп отыратындығы байқалады. Олардың ішінде басым орын сортаңдардың үлесіне тиеді. Бұл құбылыс топырақтың кешенділігі атауына ие болған.

Ауданның солтүстігіндегі биіктеу жазықтықтарда ашық қызғылт топырақтар қалыптасқан. Жер асты сулары олардың астында тереңде (8 метрден тереңде) жатады. Топырақ түзілдіруші жыныстар Төменгі Хвалын қауызының суларының орынында пайда болған жел үрлеген тау жыныстарының өнімдері болып табылады. Қарашірік қабатының қалыңдығы 40 – 60 сантиметр. Карбонаттар 50 – ден 90 сантиметрге дейінгі тереңдіктен ақ жалқын түсті дақтар түрінде бөлініп шығады. Қатты түйіршік түріндегі тұздар 110 сантиметр тереңдікте басталады.

Жайпақ жазықтықтардың баурайларының төменгі бөліктеріндегі орташа қызғылт топырақтардың арасындағы шағын алаптарда орташа қызғылт сортаң топырақтар кездеседі. Қарашірік қабатының қуаттылығы 40 – 50 сантиметр, 20 – 30 сантиметр тереңдікте тұз қышқылымен қызып қайнайды. Ақ жылтырақтар түріндегі карбонаттардың

жиынтығы 45 – 90 сантиметр тереңдікте, ал тез еритін тұздар 120 – 150 сантиметр тереңдікте болады. Топырақтың екінші қабатында сортаңдылық (натрий сіңірілген негіздердің 5 – 10 пайызын құрайды) және кейбір салмақты механикалық құрамдар байқалады.

Орташа қызғылт топырақтар суарылмайтын егіншіліктің оңтүстік шекаралары болып табылады. Өйткені оның одан әрі оңтүстікке қарай жылжуы ылғалдың жетіспеушілігімен шектеледі.

Ашық қызғылт топырақтарға сортаңдылық тән. Ол топырақтың жоғарғы қабаттарында натридің сіңірілгендігімен және ылғалдану кезеңдерінде жер бетіндегі суларды өткізбейтіндігімен байқалады. Топырақ түзілдіргіш жыныстар Төменгі Хвалын теңізінің саздақ тұнбалары болып табылады.

Ашық қызғылт қалыпты топырақтар және ашық қызғылт сортаң топырақтар 35 – 45 сантиметр қарашірік қабатының қуатына ие болады. Оларда қарашірік құрамы көп емес, азот та мардымсыз.

Ашық қызғылт топырақтар жайлымға, кейде шабындыққа пайдаланылады. Олар ауданның шығыс бөлігінде таралған.

Казталовка ауданына ең әуелі жер бедерінің ойпаң тұстарындағы ашық – қызғылт топырақтардың арасында қалыптасатын шалғынды – қызғылт топырақтар тән болып келеді. Олар қосымша ылғалды көктемгі қар еріген кезде жер бетіндегі мол ылғал есебінен алады.

Аздап ойпаң болып келетін жазық жерлерде әдеттегі шалғынды – қызғылт ашық топырақтар түзілген. Олар үшін топырақ түзілдіргіш жыныстар саздар мен ауыр саздақтар болып табылады. 20 – 25 сантиметр тереңдікте тұз қышқылымен қосылып, қызып қайнайды. Қарашірік қабатының қалыңдығы 50 сантиметрге дейін жетеді. Карбонаттар 40 сантиметр тереңдіктен жалқын ұнтақ қабыршақ түрінде бөлініп шығады. Тұздар 100 сантиметр тереңдіктен ақ талшық түрінде шығады.

Шалғынды – қызғылт ашық сортаң топырақтардың қарашірік қабаттарының қалыңдығы аздау – 35 – 40 сантиметрге дейін барады. 30 сантиметрде тұз қышқылымен қосылып, қызып қайнайды. Карбонаттар 40 сантиметр және

одан да тереңдіктерде жылтыраған көздер түрінде байқалады. Топырақтарда тұздардың анық білініп жинақталуы болмайды, немесе 140 сантиметр тереңдікте ақ, күрт шытынаған ақ дақтар түрінде кездеседі. Сортаң топырақтарда сіңірілген негіздердің үлесі арта түседі. Барлық шалғынды – қызғылт топырақтар жайылымдар мен шабындықтар ретінде пайдаланылады.

Шалғынды – қызғылт топырақтар әдетте жазықтықтың тегіс су айрықтарының беткі жағымен салыстырмалы түрде алғанда әдетте жер бедерінің ойыс тұстарында: қолаттарда, құламалар мен далалық тосқындарда қалыптасады. Олар топырақтың қарашірік қабатының қарақошқыл түсіне еніп, қуаттылығы арта түсіп, беткі қабаттың түйіршіктелген құрылымына ие болады. Қарашірік қабатының төменгі бөлігінің астыңғы жағынан әдетте тұз қышқылының қайнауы байқалады.

Шалғынды – қоңыр қызғылт әдеттегі топырақтардың қарашірік қабаттарының қалыңдығы 90 сантиметр болып, 80 сантиметрде қызып, қайнайды. Карбонаттар жіңішке талшық, қарашірік қабатының жіктері түрінде бөлінеді. Тұздар болмайды.

Шалғынды – қоңыр қызғылт быршыған топырақтар сортаңдардың арасындағы тосқындарда кездеседі. Қарашірік қабатының төменгі бөлігінде жалқын түсті кремний үгінділері байқалады.

Шалғынды – қоңыр қызғылт сортаң топырақтар қолаттар мен тосқындардағы саздар мен саздақтарда пайда болады. Сумен шайылатын қабат түйіршікті – сарғылт құрылымда болып келеді. Оларда қарашірік пен азот аз болады. 10 сантиметр тереңдікте тұз қышқылымен қызып, қайнайды.

Ашық қызғылт топырақ белдігіндегі ойпаттар мен дала көлбеулерінің беткейлерінде әдетте *шалғынды – ашық қызғылт әдеттегі топырақтар* тән. Олардағы қарашірік қабаттарының қуаттылығы 45 – 55 сантиметрге теңеседі. Бұл топырақтардың тұзды қабаттары бір метрден де төмен түсіп кеткен. Шалғынды – қоңыр қызғылт әдеттегі топырақтармен салыстырғанда оларда да қарашірік пен азот құрамының аздығы байқалады.

Шалғынды – қызғылт ашық быршыған топырақтар шалғынды – қызғылт қошқыл быршыған топырақтарға ұқсас, бірақ оларда қарашірік қабатының қуаттылығы аз және ондағы қарашірік құрамы да аздау.

Шалғынды – қызғылт сортаң топырақтар қарашірік қабатының төменгі бөлігінде сіңірілген натрийдің айтарлықтай құрамына ие болып, бұл оның неғұрлым тығыздылығына және сарғылт құрамына негіз болады.

Барлық шалғынды – қызғылт топырақтар да ауа райының құрғақшылығы мен олардың беркінуінің аздығына байланысты жайылымдар мен шабындықтарға пайдаланылады.

Ауданның оңтүстігінде, негізінен алғанда Төменгі Хвалын жазықтығында *қоңыр - қызғылт* топырақтар таралған. Олар негізінен алғанда жеңіл механикалық құрамда болып келеді. Қоңыр – қызғылт топырақтар ашық – қызғылт топырақтардан қарашірік қабатының қуаттылығының аздығымен, тұз қышқылдарының жоғары, көбінесе беткі жақтарда қызып қайнауымен және карбонаттардың жоғары жатқандығымен ерекшеленеді. Жер асты сулары өте тереңде (10 – 15 метрден тереңде) жатып, топырақ түзілістеріне әсер етпейді.

Құмдақтарда *қоңыр – қызғылт тереңде қызып қайнайтын топырақтар* қалыптасады. Олардың қарашірік қабаттарының қуаттылығы 40 – 45 сантиметр болып, ал тұз қышқылымен қайнауы 40 – 50 сантиметрде білінеді. Суда еритін тұздар жоқ.

Қоңыр – қызғылт қалыпты топырақтар әдетте саздақ жерлерде қалыптасады. Қарашірік қабатының қуаттылығы 35 – 40 сантиметрде білініп, 15 – 20 сантиметрде тұз қышқылымен, көпшілік жағдайда беткі қабаттарда қайнайды. Қарашірік қабатының төменгі жағында қуаттылығы 50 – 70 сантиметрлік карбонатты қабат, ал оның астында жылдам еритін тұздар қабаты болады.

Қоңыр – қызғылт сортаң топырақтардың қарашірік қабаттарының төменгі жақтарында қатты тығыздалып жататындығымен және сарғылт құрылымымен сипатталады.

Қоңыр – қызғылт қарапайым топырақтар бос құмдақ түзілістерде дамыған. Олардың қарашірік қабаттарының

қуаттылығы 60 – 90 сантиметр, қарашірік құрамы аз болып келеді. 110 – 150 сантиметрде тұз қышқылымен қосылып қайнайды.

Жер бедерінің ойыс тұстарындағы қоңыр – қызғылт топырақтардың арасында жер бетінің, немесе жер асты суларынан қосымша ылғал тартатын *шалғынды – қоңыр қызғылт топырақтар* қалыптасады. Жер асты сулары әдетте күшті минералданып, 4 – 6 метр тереңдіктерде жатады. Топырақ түзілдіргіш жыныстар – тұзданған саздар мен саздақтар. Қарашірік қабаттарының үстіңгі бөлігі әдетте сортаң, ал төменгі жағы тығыз және сарғылт құрамда болып келеді.

Шалғынды – қоңыр қызғылт карбонатты топырақтар тұз қышқылымен қосылып беткі қабаттарда қызып қайнайтындығымен және неғұрлым тығыз болып келетіндігімен ерекшеленеді.

Шалғынды – қоңыр – қызғылт сортаң топырақтар 30- 70 сантиметр тереңдіктен бастап тұзды қабатқа ие болып, олардың қосымша ылғалдануы, негізінен алғанда жер асты суларымен байланысты болып келеді.

Қоңыр – қызғылт топырақтардың өсімдік жамылғылары жайылымдар ретінде, ал олардың бір бөлігі шабындықтарға пайдаланылады.

Каспий маңы ойпатының онша биік емес көлдік және өзен террасалары, ескі арналардың, көлтабандардың, құламалардың табандарында көктемгі еріген қар суларынан ұзақ уақыттар бойы ылғал тартып, жер асты суларымен қосымша ылғалданып, 1 – 2 метр тереңдіктің беткі жақтарында жататын *шалғынды топырақтар* таралған. Шалғынды топырақтарға аздаған тереңдіктердегі тотыққан және сазданған дақтар тән болып келеді.

Шалғынды қошқыл әдеттегі топырақтар орташа қызғылт топырақтар арасында болып келіп, қарашірік қабаттарының қалыңдығы 55 – 65 сантиметрге жетеді. 45 – 60 сантиметр тереңдікте тұз қышқылымен қызып, қайнайды.

Шалғынды қошқыл карбонатты топырақтар жер бедерінің ойпаң тұстарында қалыптасады. Карбонаттар топырақтың жағдайына қарай жинақталып, осының

салдарынан олар беткі қабаттарда тұз қышқылымен қызып, қайнайды.

Шалғынды қошқыл быршыған топырақтар ойыс жерлердегі саздар мен саздақтарда пайда болады. Жоғарғы бөлігінде қуаттылығы 12 – 15 сантиметр сұрғылт шым қабат. Оның астында сортаң қабат жатады. 50 сантиметрден бастап тұз қышқылымен қосылып қызып қайнайды.

Саздақ механикалық құрам жыныстарында *шалғынды ашық қалыпты топырақтар* қалыптасады. Олардың қарашірік қабаттарының қуаттылығы 40 – 50 сантиметр, оның ортаңғы бөліктері (25 – 40 сантиметр) тұз қышқылымен қосылып қызып қайнайды.

Шалғынды ашық карбонатты топырақтардың қарашірік қабаттарының қалыңдығы 70 сантиметрге дейін жетіп, олар беткі қабаттарда тұз қышқылымен қосылып қызып қайнайды. Карбонаттар 8 сантиметрден 70 сантиметрге дейін көптеген көмескі дақтар түрінде білініп, тұздардың жинақталғаны байқалмайды.

Ауық – ауық еріген қар суы басып тұратын көлтабандардың тегіс ылдиларында *шалғынды ашық быршыған топырақтар* дамиды. Оларға шым қабаттардың астында жататын жалқын қабаттардың болуы тән болып келеді.

Шалғынды ашық сортаң топырақтар неғұрлым кеңірек таралған. Олар тасқын сулар басатын Каспий маңы ойпатының ылдилы тегіс бөліктерін алып жатыр. Жаз айларында бұл сулар буланып, жер асты сулары ұдайы беткі қабаттарға құйылып тұрады. Сулармен бірге тұздар да қозғалады. Тұздар ауық – ауық көтеріліп, олардың көктемгі сулармен шайылуының арқасында тығыз қабат пайда болады. Қарашірік қабатының қуаттылығы 90 сантиметрге дейін жетеді. Тұз қышқылынан топырақ 15 – 20 сантиметрде қызып қайнап, карбонаттар бөлінбейді. Ал тұздар 90 сантиметрде қатты түйіршіктелген жиынтық дақтар түрінде байқалады. Шабындықтар ретінде пайдаланылады.

Каспий маңы ойпатының көптеген бөлігінің еңіс тұстарында өсімдіктердің өсіп – жетілуі кездерінде жер асты сулары ұдайы беткі қабаттарға серпіліп, ылғалдандырып

шалғынды ашық сортаң топырақтар қалыптастырады. Тұздар 10 – 50 сантиметр тереңдікте шөгіп, ылғалданудың деңгейіне қарай қозғалып отырады. Жайылым ретінде пайдаланылады.

Шалғынды – батпақты топырақтар кеуіп қалған су қоймаларын алып жатады. Оларға топырақтың беткі жағындағы тотыққан және күлгін дақтар және жер асты суларының жақын жатқандығы (0,5 – 2 метр) тән болып келеді.

Шалғынды – батпақты әдеттегі топырақтар көктемде тасқын сулардың жердің беткі жағын ұзақ басып жатуы мен жазда және күзде жер асты суларының жер бетіне жақын жатуы жағдайында дамиды. Олар әдетте тұщы және тұзды көлдердің өзгермейтін жағалауларында ұшырасады. Қарашірік қабаттарының қалыңдығы 20 сантиметр және одан едәуір көбірек. Қарашірік қабаттары бітісімен тұз қышқылымен қосылып қызып қайнайды. Карбонаттар мен тұздар бөлінбейді.

Шалғынды – батпақты сортаң топырақтардағы 15 – 35 сантиметр тереңдікте тығыздалған сортаң қабаттар жатады.

Шалғынды – батпақты тұзды топырақтар тұз қабаттарының молдығымен сипатталады.

Барлық шалғынды – батпақты топырақтар жайлым ретінде пайдаланылады.

Шалғынды сортаңдар көктемгі еріген қар сулары басатын тегіс ылдиларда кездеседі. Олардың беткі жақтарында өсімдік қалдықтарының төсемінен тұратын қалың емес (0,5 – 3 сантиметр) жабын, оның астында қалыңдығы 10 – 15 сантиметрлік сұрғылт, немесе қою сұрғылт түйіршікті қабат болады. Оның астыңғы жағында қалыңдығы 8 – 12 сантиметрлік жалқын тұзды қабат жатады. Одан тереңректе сарғылт құрылымдағы тығыз қабат болады. 20 – 30 сантиметр тереңдікте, ал кейде беткі жағынан тұз қышқылымен қызып, қайнайды. Шабындықтар ретінде пайдаланылады.

Ауданда қарашірік қабаты анық екі бөлікке: жоғарғы жағы – салыстырмалы түрде алғанда қопсыған сортаң – түйіршікті құрылымдағы және төменгі жағы – тығыз бағана тектес, немесе призма тектес – сарғылт құрылымдағы *сортаңдар* кеңінен таралған.

Қоңыр қызғылт тұзданған сортаңдар орташа қызғылт топырақты құрғақ далалық зонаның ауыр саздақтарында байқалады. Тұзды қабаттар 45 – 65 сантиметр тереңдікте орналасады. Қарашірік қабаттарының қалыңдығы 30 – 40 сантиметрге теңеседі. 20 – 25 сантиметрде тұз қышқылымен қызып, қайнайды.

Ашық қызғылт топырақтардың арасында *ашық қызғылт тұзды сортаңдар* кеңінен таралған. Олар ауыр механикалық құрылым жыныстарында дамиды. Тұздардың анық бөлінуі 35 – 45 сантиметрде білінеді. Сортаңдар астындағы қабатта оның қуаттылығы азаяды. 15 – 20 сантиметр тереңдікте тұз қышқылымен қызып қайнайды. Қарбонаттар бөлінбейді, ал 15 сантиметр тереңдікте тұздар жіңішке талшық және дақ түрінде жатады.

Тұзды қоңыр қызғылт сортаңдар ауданда алдыңғысына қарағанда аздау таралған. Қарашірік қабаттарының қалыңдығы шамамен 40 сантиметр. Карбонаттар 10 сантиметрден бастап 40 сантиметрге дейін жалқын қалқымалы дақтар түрінде білінеді. Тұздар 30 сантиметрден бастап 40 сантиметрге дейін көптеген дақтар түрінде байқалады. Топырақ беткі жағында тұз қышқылымен қызып, қайнайды.

Шалғынды – қызғылт ашық тұзды сортаңдар өте жиі байқалады. Қарашірік қабатының қалыңдығы 35 – 40 сантиметр, беткі жағында, немесе 15 сантиметр тереңде тұз қышқылымен қызып қайнайды. 10 сантиметрден 35 сантиметрге дейін тереңдікте дақ түріндегі карбонаттар байқалады. 45 сантиметрден бастап 62 сантиметрге дейін тұздар ұсақ талшықтар түрінде бөліне бастайды.

Шалғынды – қоңыр қызғылт тұзды сортаңдар аңғарлардың баурайларын алып жатыр, аздап ойпаңдау жазықтықтарда да кездеседі. Қарашірік қабатының қалыңдығы 40 – 45 сантиметр болып, 17 – 25 сантиметрде тұз қышқылымен қызып, қайнайды. Карбонаттардың ең көп мөлшері 30 – 70 сантиметр тереңдіктерде жатыр.

Шалғынды – ашық қызғылт тұзды сортаңдар өте жиі байқалады. Қарашірік қабаттарының қалыңдығы 35 – 40 сантиметр болып келіп, топырақтың беткі жағында, немесе

15 сантиметр тереңдікте тұз қышқылымен қызып, қайнайды. Карбонаттар 10 – нан 35 сантиметрге дейінгі тереңдіктерде дақ түрінде болады. Тұздар 45 сантиметрден 62 сантиметрге дейінгі тереңдіктерде жіңішке талшықтар түрінде бөлінеді.

Шалғынды – қоңыр қызғылт тұзды сортаңдар ауданның солтүстігінде таралған. Қарашірік қабатының беткі жағында, немесе 5 - 10 сантиметр тереңде тұз қышқылымен қызып қайнайды. Карбонаттар 10 сантиметрден бастап ұсақ ақ дақтар түрінде, тұздар 40 – 45 сантиметр тереңдікте бөлініп тұрады.

Жоғарыда аталған сортаңдар жайылымдар ретінде пайдаланылады.

Шалғынды тұзды сортаңдар салыстырмалы түрде алғанда аздау таралған. Олар топырақтың беткі жағында, немесе 7 сантиметр және одан да тереңіректе тұз қышқылымен қызып, қайнайды. Карбонаттар бөлінбейді, болмаса 20 сантиметрден бастап білінеді. Тұздар беткі жағында жұқа қабыршақ түрінде жатады, немесе 15 сантиметрден бастап бөлінеді. Бұл сортаңдар шабындықтар ретінде пайдаланылады.

Сортаңдар Каспий маңы ойпатының шегінде жиі кездесіп тұрады. Оларда су құйылысы басым болып, топырақтың барлық қабатын тұздандыруға соқтырады. Тұздың ақ қабыршағымен көмкерілген топырақтың беткі қабаты тұз қышқылымен қызып, қайнайды.

Шалғынды сортаңдар жер бедерінің еңіс тұстарындағы тегіс жерлерінде олардың бет жақтарына тұздардың жинақталуы есебінен аз минералданған, жер бетіне жақын (1 – 3 метр) жер асты суларының таралуынан қалыптасады.

Босаң күйде жатады. Қарашірік қабатының қуаттылығы 20 сантиметрден 35 сантиметрге дейін жетіп, тұздар барлық бөлігінде көп мөлшерде бөлініп тұрады.

Әдеттегі сортаңдар кішігірім еңістіктерде қоршаған кеңістіктегі тұздардың шайылуы және күшті минералданған жер асты суларының құйылысы есебінен пайда болады. Барлық қиықтарда хлорлы натрий күрт басымдылық алады.

Сор сортаңдары кең таралған. Олар көктем кездерінде және қатты жауындардан соң толып қалатын тегіс, әдеттегі

үлкен ойпаңдарда пайда болады. Олар жаз айларында беткі жағын тұз қабыршағы көмкеріп кеуіп қалатын тұзды көлдер түрінде байқалады. Олардың беткі жағы босаң, үстінен жүрген кезде 5 сантиметрге дейінгі тереңдікке опырылып түседі. Олар өсіресе құмды алаптардың арасында жиі кездеседі.

Жайылмалық топырақтар өсімдіктің өсіп – жетілуінің басым бөлігінде көктемгі су тасқынының әсеріне тап болып, жер асты суларының беткі қабатқа жақындығының нәтижесінде қосымша ылғалданады. Топырақ түзілістері топырақтың беткі жағына ұнтақ материалдардың шөгуі жолымен жүзеге асырылады. Нәтижесінде жайылмаларда көбінесе көмілген жиектері неғұрлым анық білінетін топырақтар пайда болады.

Мұнда *жайылмалық шалғынды топырақтар* таралған. Олар көктемгі су көтерілген кезде тасқын сумен әкелінген өзен шөгінділерінің қуатты әсерімен қалыптасады.

Жайылмалық шалғынды ашық әдеттегі топырақтар Өзен өзендерінің жайылмаларында жиі кездеседі. Олар тұшы және аздап минералданған жер асты суларындағы саздақтар басым болып келетін топырақ түзілдіргіш қатпарлы жыныстарда қалыптасады. 50 – 90 сантиметр тереңдіктерде тұз қышқылымен қызып, қайнайды.

Жайылмалық шалғынды ашық сортаң топырақтар өзендердің жайылмаларында кездеседі. Олар бәсең және орташа минералданған жер асты суларында (жердің беткі жағына 1 – 3 метр жақын жатқан жағдайда) топырақ түзілдіруші жыныстарда саздақтардың басымдығы жағдайында пайда болады. Тығыздық және қарашірік қабатының төменгі бөлігіндегі түйіршікті – сарғылт құрылым (сортаңдық) тән. Ауданның шығысында таралған. Жайылмалық шалғынды топырақтар шалғындық жерлер ретінде басым пайдаланылып, ішінара бау – бақша өсіруге де қолданылады.

Казталовка ауданында құмды алаптар көбінесе оның оңтүстік - батыс жағында орналасқан. Бұл құмдар Төменгі Хвалын қауызының суларында өңделген өзен тасындыларынан, кейінірек желдің әсерінен пайда болған.

Шөл далалық жалды беркінген құмдар биіктіктері 2 – 4 метрден 5 метрге дейін жететін жалдардан тұрады. Жоғарғы бөліктерінің қарашіріктенуі бәсең. Олар үлкен тереңдіктегі тез ерігіш тұздармен шайылған.

Әлсіз беркінген шөл далалық жалды құмдардың өсімдік жамылғысы айтарлықтай сирек болып келіп, мал жайылған жағдайда бархандарға ауысып отырады.

Беркінген шөл далалық жалды – қазаншұқырлы құмдар ауданда кең таралған және үлкен жалды бұйраттар мен қазаншұқырлар алмасып келіп отыратын көріністе болады.

Беркінген шөл далалық қатарлы - жалды құмдар үздік – создық қатарлар мен жалды құм алаптары түрінде байқалады.

Әлсіз беркінген шөл далалық қатарлы - жалды құмдар осындай беркінген құмдардан өсімдік жамылғыларының сирек болуымен ерекшеленеді.

Құм алаптары жайылымға, ал ашықтар шабындықтарға пайдаланылады. Қазіргі кезде әлсіз беркінген құмдардың барлық түрлері де жайылым ретінде пайдаланудың тыйылуынан, немесе қауырт бәсеңсігендігін олардың беткі жағын жер үрлеп тегістеу барысында беркінген құмдарға айналу үстінде.

Өсімдік жамылғысы. Казталовка ауданының табиғатының маңызды құрамдас бөлігі ұзақ жылдар бойы құрлықтық климат жағдайында қысы ұзаққа созылатын, сондай – ақ тұтастай алғанда ылғалдылығы жетіспейтін ыстық және құрғақ құрлықтық климат жағдайында қалыптасқан өсімдік әлемі болып табылады. Өсімдіктер Күн энергиясын химиялық органикалық заттарға айналдырып, демек олардың энергиясын жинақтайды. Ол тек қана органикалық заттармен қоректену алатын жануарлардың азықтану тізбегін құрай бастайды.

Сан алуан түрлі өсімдіктердің қанат жаюы топырақ үлгілерінің таралуына, олардың механикалық құрамдарына, ылғалдану режимдеріне, тұздану дәрежесіне, сортаңдануына, жер асты суларының деңгейі мен минералдану дәрежесіне, баурайлардың көріністеріне және басқаларына байланысты. Сол себепті тіпті топырақтың бірдей үлгісі жағдайының өзінде бір жерден

екінші жерге ауысқан кезінде өсімдік жамылғысынан елеулі айырмашылық табуға болады. Аудан көлемінде өсімдік (топырақ та) екі өңірлік үлгіге: солтүстігінде шөл дала - далалық (шөлейт), ал оңтүстігінде – шөл далалық үлгіге жатады.

Ауданның солтүстік бөлігіндегі су жинақталатын кеңістіктерінде далалық өсімдіктер өседі. Даладағы қайталанып келіп отыратын ақселеулі алаптар екі фенологиялық фазаларға бөлінеді: біріншісі - қанатты ақселеулі көктемгі өсем (саздақ және құмдауыт топырақтарда әдетте бетеге боздар, ал құмдауыттарда қанатты ақселеулер) далалар және шашақты ақселеулі жазғы (садақ боз, тырсық бетеге) далалар.

Шымды өсімдіктердің басым (қайталама) топтанып өсуі далалардың бедерін жайнатып жібереді. Мұндай өсімдіктер бүкіл көктеп, жетілу кезеңінде өсіп - өне береді, бірақ олардың далалық белдікте дамуы жазғы қуаңшылық айларында (шілдеде – тамыздың бірінші жартысында) бәсеңдейді: бұл өсімдіктердің өсуінің жартылай тыныштық кезеңі деп аталады. Шөп қалыңдығының шарықтау шегі маусым айында байқалады және ол жауын – шашынның мол болуымен тұспа – тұс келеді.

Маңызы жағынан екінші кезек ауа райы құрғақшылығының арта түсуіне байланысты оңтүстікке қарай едәуір сейіле түсетін далалық түрлі шөптесін өсімдіктерге тән болып келеді. Даланың сан түрлі өсімдіктері түрлі тіршілік негіздерін құрайды және олардың таралуына жер асты суларының маңызы зор. Мәселен, далалық сан алуан өсімдіктердің құрамына сояу түбірлі өсімдіктер (мысалы, қалампыр, гүлкекіре және т.б.), тамыр сабақтылар (мысалы, бурыл бөденешөп, қызылбояулар және т.б.), атпа бұтақ сабақтылар (мыс, бөрте жусан) кіреді.

Оңтүстікке қарай жартылай бұталы өсімдіктердің маңызы артып, жусандар мен алабота тұқымдастар басымдылық ала түседі. Сайлардың бөктерлері мен дала көлбеулерінің беткейлерінде далалық жыныстар: тобылғы, шаңқурай жапырақты тобылғы, аласа бадамша, бұталы қараған және басқалары кездеседі.

Ұзақ уақыт бойы өсіп өнетін өсімдіктерден басқа, далалық өсімдіктер тобының құрамында түрліше қысқамерзімдік өсімдіктер – біржылдық (эфемерлар) және көп жылдық (эфемериодтар мен гемизфероидтар) шөптер әсіресе, ылғал көп түскен жылдары қаптап кетеді. Эфермалар мен эфемериодтар өзінің өсіп – жетілуін, жеміс беруін қоса есепке алғанда көктемнің соңына таман (мамыр айының екінші жартысы), ал гемизэфемериодтар – маусым айының соңына таман тоқтатады. Далалық түрлі өсімдіктерге қаңбаққа айналатын өсімдіктер де тән болып келеді. Бұлар (майда жапырақты аққаңбақ, кермектер, тікенді жаңғақ және басқа) түбірінен үзіліп жел соққанда даланы кезіп кететін және жерге соғылған кездерінде тұқымын шашып жүретін көп жылдық өсімдіктер.

Шалғынды қызғылт топырақты далалық тосқындардағы даланың өзіне тән өсімдіктер қауымдастығында далалық шымды астықтұқымдастар – бетеге, тырсық бетеге, бетеге боз, садақбоз және ескек еркек шөп басым болып келеді. Бетегелер мен далалық өсімдіктердің, көпшілік жағдайда шалғынды – далалық сан алуан өсімдіктердің құрамы сайлардың тереңдігіне қатысты болып келеді. Қырқалар мен сайлардың баурайларында далалық бұталы өсімдіктер кездеседі. Олардың ішінде шаңқурай жапырақты тобылғы басым өседі. Қорапты тобылғы, шілікті қараған, аласа бадамша және басқалары жиі кездеседі. Кейбір сайлардың орта тұстарында шаңқурай жапырақты тобылғы қоршай өскен итмұрын мен итжүзімнің шоғыры тұрады.

Далалық өзендер аңғарларының жанында кейде оңтүстік құрағының, жіңішке сабақты қоғаның, көл қамыстарының қалың жыныстары кездеседі. Суларда жартылай батып тұратын қопалар жиі өскен. Көлтабан ойпаңдарына бидайық және ақмамық тұқымдас өсімдіктер басым. Көлтабандардың әдетте су тұрып қалатын ойпаң жерлерінде қопалар қалыптасып, оларда оңтүстік құрағы, жіңішке сабақты қоға, көл және қамыстар өседі.

Әдетте, шөл дала өсімдіктерінің жер асты бөліктері даму қарқыны және массасы жағынан жер бетіндегі бөлігінен айтарлықтай басым болады. Тамыр жүйелерінің жақсы дамуы

өсімдіктердің топырақ ылғалын жақсы пайдалануына мүмкіндік береді.

Топырақтың тұздылығы шөл далаларда айрықша физиологиялық қасиеттердің пайда болуына мүмкіндік берді. Өсімдіктердің бәрі де өзінің бойына тез еритін тұздардың үлкен құрамын жинақтап, олардың концентраттанған топырақ құнарларын алуына жағдай жасайды. Басқалары ерекше клеткаларға ие болып, оның көмегімен тұздарды сыртқа шығарып тұрады. Ауа райының құрғақтығы топырақтың тұздылығымен бірге бұтақтануына – жинақталған судың толысқан жапырақтарда, немесе өсімдіктің түтікше саптарында дамуына әкеліп соқтырады.

Қазталовка ауданының шөл далалық бөлігі – ақ және қара жусандар қайталап алмасып келіп отыратын бұташықты жусандардың мекені. Құмдарда құм жусандары кездеседі.

Далалық көлбеу беткейлерде, сортаң топырақты аласа ойпаңдарда, сарышұнақ илеулерінде мыңжапырақты түймедақ қауымдастықтары кездеседі.

Бұл жердегі құламалар аралық кеңістіктерде кейде жапырақсыз итсигек, бұйырғын мен сарысазан қауымдастықтары дамыған.

Ақ жусанды шөл далалар неғұрлым кең таралған. Олар тегіс саздақ жерлерге де, құмдақтар мен құмды топырақтарға да және құмдарға да өседі. Бұл бұташықты өсімдіктер қауымдастығында кейде изен, ал кейде мыңжапырақты түймедақ басым ұшырасады. Кейбір жағдайларда эфедра бұташығы айтарлықтай мол болып келеді. Аздап түкті және жалаңаш төскейшөбі, ұсақ гүлді мыңжапырақ, кермек, қызғылт қызылшөп тұтаса өсетін жағдайлары кездеседі. Ерте көктемде қоңырбас, Биберштейн қызғалдағы, қос жапырақты қызғалдақ, түйнекті қазжуа қаптай өседі. Гемизфермиодтар каспий сасыры, тіс шымыры, эфермалар – құм жауылшасы, түйілген жапырақты шытырмақ, кәрікыз шөгебасы және басқалары түрінде байқалады. Жазғы – күзгі біржылдық шөптер онша көп болмайды.

Ақ жусан алаптарында бетеге, шөл дала еркекшөбі сияқты далалық өсімдіктер едәуір болады. Шалғынды –

қызғылт топырақты тосқындардың жиектерінде садақбоздар мен тырсық бетегелер байқалады.

Құмдарда құм жусаны қауымдастықтары дамып, оның құрамына аққаңбақ, гүлкекіре, көкшіл шисабақ едәуір мөлшерде болады. Құмдардың ойпаң жерлерінде әдетте қияқөлең, жапырақсыз эремспатрон, ал сортаң ойпаттарда әдетте көкпек пен бұйырған байқалады.

Қаражусан алаптары су жинақталатын кеңістіктердің жоғарғы тұстарында кездеседі. Олардың құрамында басым өсетін өсімдіктер – боз изен, қараматау, бұйырғын мен көкпек. Көктемде эфермиодтар – Шренка қызғалдағы мен Фишер құссүтігені, түйежапырақ қаптай өседі. Гемизфермиодтардан каспий сасыры, жалаңаш сасыр, түймебас, эфермалардан – бидайықты және шығыстық мортық. Жаздық – көктемдік біржылдықтардан ебелек тән. Қара жусанды алаптарға сораңдардың түрлері – климакоптер, өткір жапырақты және жапырақсыз сораң, торғай оты тән болып келеді.

Кіші өзен мен Үлкен өзен өзендері суларының кемерлерінің жандарында шілікті талдар өседі, кейде оларға итжүзім мен итмұрынның өскіндері, өте сирек болса да шомырт шоғырлары қосылады.

Казталовка ауданында Шильное ауылынан оңтүстік – шығысқа қарай сайдың баурайына өскен кішігірім көк тоғай байқалады.

Жануарлар дүниесі. Шөл және шөлейт ауданының жануарлары жаратылыстың қатаң жағдайында өскен өсімдіктер қауымдастығымен қоректенуге бейімделген. Ашық ландшафт баспана табуды қажетсінеді. Сондықтан олардың көпшілігі ін қазып, немесе басқалардыкіне кіріп алады. Ал олардың бір бөлігі жер астында тіршілік етеді. Бұл жануарлардың тағы бір ерекшелігі – түстерінің топырақ пен өсімдіктерге ұқсас, біртектес болып келуі. Жазғы құрғақшылықтар кезінде көптеген жануарлар жартылай тыныс алу жағдайында болып, демек өздерінің белсенділіктерін төмендетсе, қыста ұйқыға кетеді.

Мұнда көпшілік жағдайда топтасып өмір сүретін кішкене балпақтар болып келеді. Топтасып тіршілік ету қауым

мүшелеріне төнген қатерді бір – біріне дер кезінде хабарлауына мүмкіндік беріп, індер кеміргіштерге сенімді пана болады. Балпақтардың індерінде омыртқасыз жануарлардың белгілі бір жиынтығы қоректеніп, шегірткелер, жыландар, құрбақалар бас сауғалайды. Биші шақшақай ұя салады.

Кейбір жерлерде кейде аз, кейде көп мөлшерде жер астында өмір сүретін қарапайым соқыр жәндік кездеседі.

Індерді мекендейтін ұсақ кеміргіштер әлемі бай: атжалман, кішкене тышқан, құмтышқан, тұз тышқаны және басқа тышқандардың көптеген түрлері кездеседі. Індерді мекендейтін ұсақ жәндіктердің барлығы да адамға аса қауіпті ауырулардың табиғи ошақтарын қалыптастырып, сақтаушылары және тасымалдаушылары болып табылады.

Өсімдіктердің солып қалған бөліктері мен топырақтың жоғарғы қабаттарында көптеген аяққұйрықтылар, топырақ бүргелері, құрттар, балаңқұрттар, зауза қоңыздары және көң қоңыздары, шыртылдақ қоңыз, қара қоңыз, тозаңдық, екі қанатты балаңқұрттар мен көбелектер және басқалары болады.

Кеміргіштерден басқа жасыл желекті түрлі көкқасқа шегіртке және инелік, жапырақ жегіш қоңыздар мен көбелек жұлдызқұрттары жартылай жеп отайды. Олармен қатар өсіп тұрған өсімдіктерді соратын көптеген жәндік топтарын еске түсіруге болады – олар: цикадалар, кілегейлер, шіркейлер, кенелер, шашаққанат көбелектер.

Барлық жерлердегідей мұнда азығын аулап жейтін жыртқыш аңдар беркініп алған. Аңдардың қоректену нысаналары кең ауқымды. Бұл жерлерде түрлі омыртқасыздар мен қанқасыздарды, тағы басқаларын аулайтын жыртқыш құмырсқалар, жүрдек қоңыздар, жеке жүрген жабайы араларды кездестіруге болады. Сулар мен олардың төңірегінде инеліктер қанат қағады.

Шөптесін өсімдіктерді даланың жүрдек жануарлары – мыңдаған киіктердің табыны жайлайды. Барлық жерде дерлік ор қоян болады.

Өсімдіктер қауымдастығындағы өсімдіктермен қоректенетін құстардан шөл және шөлейт далаларды сұр шіл, бөдене мекендейді.

Көптеген құстар аралас тамақпен қоректенеді. Олар өсімдіктердің дәндерін теріп, құрт – құмырсқаларды, жәндіктерді, сонымен қатар ұлулар мен құрттарды аулайды. Талғаусыз қорек ететін құстардың кең көзге түсетіні – бозторғайлар. Мұндай құстардың көптеген түрлері барлық жерде де тіршілік етеді. Көптеген жерлерде тұз бозторғайы, кішкене айдарлы бозторғай, қара алқалы бозторғай, дала бозторғайлары жүреді. Құстардың әрбір түрі даланың түрлі қапталдарына үстемдік етеді. Аудандағы бәрін де қорек ететін құстың үлкені – бөдене. Аздап та болса ақбас тырна ұя салады.

Қосмекенділердің түрлері онша көп емес: су қоймалары мен сызды жерлерді әдеттегі көл бақасы, су қоймаларынан алыстау жерлерді кәдімгі құрбақа мекендейді. Аудандағы шөлейт алаптардың тоғысатын жерлерінде түрлі түсті аусыл, сұр кесіртке, өрнекті әбжылан мен дала сұр жыландары болады. Кіші Өзен мен Үлкен өзен өзендерінің далалық аңғарларында кәдімгі жылан мен су жыландары болады. Бұл далалық өзендерде батпақ тасбақасы көп болып келеді.

Ұсақ жыртқыштар арасында кәдімгі күйкентай, бөктергі, ал ірілерінің ішінде жамансары, дала қыраны, кейде қара құс бүркіт кездеседі. Жалпақтал ауылының қасындағы Үлкен өзенге салынған көпір астына кейбір жылдары қалалық қарылғаштар ұя салса, ал жағалауларды азығын ұшып бара жатып табатын аудандағы құстардың неғұрлым қарапайым түрлері ауылдық қарылғаштар мекендейді. Далаларда әсіресе, кешкілікте қойлар өрістен қайтқанда көрініп, осындай жануар сүтімен қоректенетін ешкіемер ұя салады.

Қасқыр, түлкі, қарсақ, күзен, борсық, ақиіс, аққұлақ аудан аумағына тән сүт қоректі жыртқыштар.

Ауданның оңтүстігіндегі құмдарында үлкен және кішкене қосаяқтар, кішкене тарбаган, тақылдағыш қосаяқ және басқалары тіршілік етеді.

Су қоймаларында суда және су маңында тіршілік ететін құстар әлемі бай. Мұнда үйректер, көк құтандар, шағалалар, қарқылдақ шағалалар, шалшықшылар тіршілік етеді. Олардың кейбір түрлері топтасып өмір сүреді. Кіші өзен мен Үлкен өзен өзендері балық қорының және түрлерінің молдығымен ерекшеленеді. Өзеннен негізінен ауланатын балықтар:

көксерке, беріш, алабұға, шортан, сазан, жайын, шабақ, қаракөз және басқалары. Үлкен өзен өзеніне Волга өзені арқылы каналдар жүйесімен Каспий теңізі – көлінен ине – балықтың келгендігі байқалды.

Ауданның басқа да кеуіп қалмайтын су нысандарында балықтың түрлері күрт азайып барады. Бірақ та оларда: сазан, шортан, алабұға, торта балық, табан, қара балық және басқаларының мол қоры бар.

Әдебиеттер және деректер тізімі:

1. *Агроклиматические ресурсы Уральской области.* Л., Гидрометеиздат. 1973. 128 с.
2. *Агроклиматический справочник по Западно-Казахстанской области.* Алма-Ата, 1960. 127 с.
3. *Аглонов С.В. Геодинамика.* СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та. 2001. 360 с.
4. *Беспалов В.Ф. Геологическое строение Казахской ССР.*
5. *Бочкарева Н.А., Сдыков Ж.С., Джангирьянц Д.А. Подземные воды Прикаспийской впадины и ее восточных обрамлений.* Алма – Ата, Наука. 1973. 228 с.
6. *Географический энциклопедический словарь.* М.: Советская энциклопедия. 1989. 592 с.
7. *Геология СССР, т. XXI, Западный Казахстан.* М., Недра, 1970.
8. *Гросвальд М.Г. Последнее великое оледенение территории СССР.* М., Знание. 1989. *Науки о Земле, 10.* 48 с.
9. *Дебело П.В., Булатова К.Б. Животные Западно-Казахстанской области. (Позвоночные. Насекомые).* Уральск, 1999. 212 с.
10. *Джубанов А.А. Климат и воды //Природа, население и хозяйство Западно-Казахстанской области.* Уральск, 1998. С. 43 - 57 с.
11. *Джубанов А.А. Растительный и животный мир, их охрана // Природа, население и хозяйство Западно-Казахстанской области.* Уральск, 1998. С. 57 – 73 с.
12. *Джубанов А.А. Краткий обзор теорий происхождения степных микропонижений Северного Прикаспия. //Итоги геогр. исследований.* Уральск, 1998. С. 33-37.
13. *Джубанов А.А. Некоторые краеведческие аспекты самостоятельной работы по биогеографии //Географический сборник. Изд. центр Зап.-Каз. гос. ун-та им. М. Утемисова, Уральск, 2005. С. 55 – 123.*
14. *Джубанов А.А. Речные ландшафты Западно-Казахстанской области //Горизонты географии.* Уральск, 2006. С. 48 – 51.
15. *Джубанов А.А., Петренко А.З. География наиболее редких видов кустарников и деревьев Западно-Казахстанской области. // Географ. пробл. устойчивого развития.* Уральск, 2001. С. 108 – 120.
16. *Димо Н.П., Келлер Б.А. В области полупустыни.* СПб, 1907.
17. *Доскач А.Г. Природное районирование Прикаспийской полупустыни.* Наука. М., 1979. 142с.
18. *Иванов В.В. Определитель деревьев и кустарников.* Уральск, 1949. 47 с.
19. *Иванов В.В. Физико-географический очерк Западного Казахстана //Географический сборник. М. – Л.; 1953. Вып. 2. С. 5 – 51.*
20. *Иванов В.В. Степи Западного Казахстана в связи с динамикой их*

- покрова. // Записки геогр. об-ва, нов. серия, т. 17. М. – Л.: 1958. 288 с.*
21. *Иркалиева Р.М. Позвоночные животные Западно-Казахстанской области //Природно-ресурсн. потенц. и проектир. объекты заповед. фонда Зап. – Каз. обл. Уральск. 1998. С. 139 – 144.*
 22. *Кабдулова Г.А. Рельеф, геология и полезные ископаемые. // Природа, население и хозяйство Западно-Казахстанской области. Уральск, 1998. С. 27 - 42 с.*
 23. *Камалов С.К., Ли К.А. География размещения месторождений полезных ископаемых Уральской области и их народнохозяйственное значение. Диалог, Уральск. 1992.*
 24. *Колебания климата за последнее тысячелетие.* Л., 1988
 25. *Котин Н.И. Почвы Казахской ССР. Вып. 9. Уральская область. Алма-Ата, 1967. 348 с.*
 26. *Липатова В.В. Субаридные и аридные поймы //Растительность Европейской части СССР. Л., Наука, 1980. С. 358 – 372.*
 27. *Марков К.К., Величко А.А., Лазуков Г.Г., Николаев В.А. Плейстоцен. М., Высшая школа. 1968. 304 с.*
 28. *Михайлов В.Н., Добровольский А.Д. Общая гидрология. М., Высшая школа. 1991. 368 с.*
 29. *Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: Мысль. 1984. 653 с.*
 30. *Нурмамбетов Э.И. Прикаспийская аккумулятивная равнина // Рельеф Казахстана. Алма – Ата, 1991. Ч. 2. С. 144 – 156.*
 31. *Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М. и др. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. Уральск, 1998. 176 с.*

КАЗТАЛОВ АУДАНЫ. ТАБИФИ МҰРА НЫСАНДАРЫ

МАСШТАБ 1 : 650 000

БОТАНИКАЛЫҚ

- 1. Шильная балка мекені.
- 2. Қайыңды ауылы маңындағы тамырсыз вольфия өсімдігі.
- 3. Сарықұдық бидайықты көлтабандары.

ЛАНДШАФТЫ-БОТАНИКАЛЫҚ

- 4. Қараоба бетегелі даласы.

ЛАНДШАФТТЫҚ

- 5. Фурманов көлтабаны.
- 6. Үлкен көлтабаны мекені.
- 7. Богатырев кешенді даласы.

РЕКРЕАЦИОНАЛЫҚ ТАБИФАТ РЕСУРСТАРЫ

- Дала өзендері.
- ⊕ Бальнеологиялық ресурсты рекреациялық нысандар.
- Тың дала көрністері.
- ⊖ Дала көлдері.
- Ⓐ Тарихи-археологиялық ландшафт нысандары.

ЛАНДШАФТТЫҚ БӨЛІНУЛЕР

- 1. Солтүстік-Волга-Орал тегіс жазықты шөлейтті ландшафтық провинция.
- 1. Жәнібек тегіс жазықты ландшафт ауданы.
- 2. Аралсор ойпатты-шұңқырлы ландшафт ауданы.
- 3. Өзен маңы беткейлі тегіс жазықты ландшафт ауданы.
- 4. Төменгі өзен тегістолқынды ойысты-атыраулы-көлтабанды ландшафт ауданы.
- 5. Шешін-Балықты көлтабанды – тегіс жазықты ландшафт ауданы.
- 6. Солтүстік-Орал-Көшім тегіс жазықты ойысты-атыраулы ландшафт ауданы.

ЛАНДШАФТ ШЕКАРАЛАРЫ

- ландшафт аудандар шекаралары
- I – ландшафт провинция немірі
- 1-6 – ландшафт аудандар нөмірлері

1.2. Ландшафты әр түрлілігі

Казталовка ауданының аумағы негізінен алғанда теңіз суынан арылғанына көп болмаған Каспий маңы ойпатының шегінде орналасқан. Бұл ландшафт тұрғысынан алғанда табиғи кешендердің әралуандығын айқындайды. Аудан аумағы көлтабандардан, сорлардан және көл шұқырлы ойыстардан тұрады. Шашыраңқы жатқан жекелеген кішігірім көл шұқырлары мен сор ойпаңдары, Үлкен және Кіші Өзендердің және басқа өзендердің аралықтарындағы аңғарлар түріндегі Балықты, Шешін жайылмаларын ірі табиғат кешеніне жатқызуға болады. Жер бедерінде көптеген көл шұқырлары бар көлтабан үлгісіндегі ойпаңдар басым болып келетін жазықтықтар кең таралған.

Табиғи жағдайлардың ерекшеліктері ауданды далалық және шөлейт аймақтарға тән ғажап экожүйесі, сондай – ақ флора мен фаунаының сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлері таралған биологиялық және ландшафт әралуандығымен маңызы бар аймақ ретінде айқындауға мүмкіндік береді.

Аумақтың басты ландшафтық шегі табиғи зоналар аралығындағы шекаралар болып табылады. Олар ең әуелі, климаттық жағдайларымен ерекшеленіп, бірақ өсімдіктер мен топырақ жамылғыларының аймақтық үлгілерінің ауысуы түрінде байқалады. 1989 жылы жарық көрген “Орал облысында табиғатты қорғау” картасы бойынша аудан аумағының шегінде жазықтыққа қарай даланың оңтүстік жартылай белдігі және шөлейт табиғат зонасы орналасқан.

Даланың оңтүстік жартылай зонасы ауданның шағын солтүстік бөлігін алып жатыр және қоңыр қызғылт және ашық қызғылт топырақтардағы бетегелі – ақселеулі топырақ - өсімдік жамылғысы түрінде байқалады. Ал оңтүстікке қарай оңтүстік далалық зона шөлейт зонаға ауысып, өтпелі болғандықтан, топырақ - өсімдік жамылғысында негізінен алғанда садақбоз аралас өсімдіктер қауымдастығы жусанды – бетегелі болып байқалады. Көлтабан ойпаңдары мия –

арпабас аралас бидайықты өсімдіктер өскен шалғынды топырақты болып келеді. Сор ойыстарында тұзға төзімді өсімдіктер, ал көл шұқырларының айналасында құрақ өскіндері кездеседі.

Ландшафт провинциялар

Батыс Қазақстан облысының табиғи аудандастырылуының нұсқасы бойынша (Чибилев, Дебело, Рамазанов, 2002, Рамазанов, 2002; Чибилев, Дебело, 2006) ауданының аумағы Солтүстік – Волга - Орал тегіс жазықты провинциясының шегінде.

Солтүстік – Волга – Орал тегіс жазықты провинциясы ауданның барлық дерлік аумағын алып жатыр. Жерінің беткі жағы ерте Хвалын кезеңінде қалыптасқан терең емес ағыссыз ойпаңды теңіз тұнбалы жазықтық түрінде байқалады. Бұл ағыссыз ойпаңдар Доскачтің (1954, 1979) тұжырымдауынша көлтабандар – бірнеше ондаған километрлерге дейін созылатын онша терең емес (4 метрге дейін) ойпаңдар түрінде байқалады. Олардың бір бөлігі тұйық болып келіп, ежелгі эрозияны түзілімдердің жұрнағы түрінде байқалады. Ал басқаларының түп негіздері эрозияны үлгіде болып, теңіз түптері мен ежелгі сағалардың тегіс емес асты болып табылады. Кейбір жерлерде ежелгі палеозой мен мезозой жыныстарының қалдық тастары, жарылған жарықтарының және үйінділерінің жиынтығынан қалыптасқан тұз күмбездері бар (Доскач, 1956).

Жер бедерінің қалыптасуына қазіргі заманғы рельефте сайлар мен жырақаналар түрінде байқалатын өзендер зор ықпал еткен. М.М.Жуковтың (1945) пікірінше, Хвалын теңізі регрессиясының Богардай фазасы кезінде Үлкен және Кіші Өзендердің, Ащыөзек өзендерінің атыраулық тарамдануы болды.

Аумақ дамуының геологиялық тарихы белгілі бір дәрежеде беткі қабаттардағы тұнбалардың литологиясы мен механикалық құрамын айқындайды. Ертхвалындік басым жинақталған саздақтарды теңіз тартылғандағы тайыз суда қалыптасқан жас құмдақтар оңтүстікке қарай біртіндеп

алмастыра береді және ең қиыр оңтүстік провинцияда кеш хвалындік құмдар басымдылық алады.

Климаттық тұрғыдан алғанда провинция даланың оңтүстік жартылай зонасына қарағанда неғұрлым құрлықтық ауқымдылығымен ерекшеленеді. Ең суық айдың (қаңтар) орташа температурасы солтүстікте 11 °С бағанасынан 13, 2 °С бағанасына дейін, ыстық (шілде) - 23 °С бағанасынан + 24,5 °С бағанасына дейін болады. Орташа жылдық температура 6,2 °С. 10 °С бағанасынан жоғары температураның осы кезеңдегі жиынтығы 3000 градустан 33000 градус аралығында құбылып, өсімдіктердің өсіп – жетілу кезеңі 210 – 230 күнге дейін созылады. Ылғалдың орташа жылдық мөлшері оңтүстікке қарай азая түсіп, 275 миллиметрден 233 миллиметрге дейін болады. Қар жамылғысының биіктігі орташа 15 – 25 сантиметрге дейін барады.

Шөл далалар зонасы шегіндегі топырақ - өсімдік жамылғысында Иванов (1958) үш жазық зонаны бөліп көрсетеді: даланың жусанды – астықтұқымдас өсімдіктер өсетін солтүстік зонасы сырт жазықтықтарының қызғылт қоңыр саздақ топырағына қатысты болса, кешенді далалардың орталық зонасы – сортаң ашық қызғылт саздақ топыраққа, жусанды – астықтұқымдас өсімдікті даланың оңтүстіктегі кең байтақ зонасы ашық қызғылт құмдауыт топырақпен байланысты болып келеді.

Аумақтың топырақ жамылғысы жастығымен, тұздылығымен және аса кешенділігімен ерекшеленеді. Мұндағы топырақтың өңірлік үлгісі ашық қызғылт, сондай – ақ кейбір тұстарда ойдым дақ түрінде топырақтардың басқа түрлері де кездесіп отырады.

Ивановтың (1958) тұжырымдауынша өсімдік жамылғысында жусанды – астық тұқымдас өсімдікті далалардың үлесі басым. Далалық ойпаңдарда бидайықты, бидайықты – арпабасты, еркек шөпті аралас өсімдіктер таралған.

Солтүстік – Волга – Орал тегіс жазықты шөлейт провинция Казталовка ауданында мынадай ландшафт аудандары түрінде байқалады: Жәнібек тегіс жазықты, Аралсор тұрақты

– қазаншұқырлы, Өзен жағалаулық еңіс – тегіс жазықты, Шежін – Балықты көлтабанды – тегіс жазықтықты, Төменгіөзендік тегіс толқынды қолатты – атыраулы – көлтабанды және Солтүстік – Орал – Көшім тегіс жазықты қолатты – атыраулы.

Жәнібек тегіс жазықты ландшафт ауданы Казталовка ауданының шегінде Ащыөзен және Кіші Өзен өзендерінің аралықтарындағы кішігірім шығыс бөлік түрінде көрінеді. Жер бедерінде оңтүстікке қарай еңіс болып келетін тегіс жазықтықты алап басым болып, абсолюттік биіктігі 25 тен 42 метрге дейін ауытқиды. Оңтүстігіндегі кейбір жерлерде кішігірім сор ойыстары кездеседі. Тектоникалық тұрғыдан алғанда ежелгі (төрттікке дейінгі) Жәнібек – Орда қырқалары мен Ашыөзек ойпатын (Мещеряков, Брицина, 1954) қамтиды.

Топырақ түзілдіруші жыныстары саздар мен ауыр саздақтар болып келеді.

Топырақ - өсімдік жамылғысында ашық қызғылты топырақтағы ақ жусанды – бетегелі өсімдіктермен аралас ашық қызғылт сортаң топырақтардағы жусанды – бетегелі өсімдіктер жабыны басым. Ал Кіші Өзен өзеніне жақындағанда тұзды сортаңдардағы қараматаулы – қара жусанды кешендердегі сортаңға өскен қара жусан алаптары басым болып келеді.

Аралсор тұрақты – қазаншұқырлы ландшафт ауданы Казталовка ауданының шегінде Ащыөзен және Кіші Өзен өзендерінің аралықтарында орналасқан. Ландшафт ауданының беткі жағы оны кесіп өтетін сор ойысына қарай еңіс тегіс жазықтық болып келеді. Сор ойпаңдары негізінен алғанда ауданның оңтүстігінде кездесіп, көпшілік жағдайда айналаны нөлдік көлбеуде алып жатады. Абсолюттік биіктік 6 дан 30 метрге дейін ауытқиды. Микрорельеф болар - болмас білінеді. Кейбір жерлерде төбешік түріндегі шағын көтерілімдер кездеседі.

Ландшафт ауданы үш тармақты кешендермен кешенді жазықтықтар түрінде байқалады. Топырақ - өсімдік жамылғысында түймедақ, еркек шөп, аздап изен аралас жусанды – бетегелі өсімдіктердің астында жатқан шалғындық

белгісі бар ашық қызғылт топырақ басым. 20 – 30 пайызы ашық қызғылт топырақтар кешенінен тұратын сортаңдардың өсімдік жамылғысы қара жусан, изен, кермек және сораңдар болып келеді. Сайлар мен құламаларда жусаннан, бетегеден, ақ селеуден, еркек шөптен, миядан, шисабақтан және басқаларынан тұратын неғұрлым шүйгін шөпті шалғынды қызғылт топырақтар қалыптасқан. Шағын төбешіктер – көтерілімдердің айналасына боз жусан, ебелек, сораң аралас қара жусан өседі.

Топырақ түзілдіруші жыныстар солтүстік бөлікте саздар болып келіп, оңтүстікке қарай ауыр саздақтарға ауысады.

Өзен жағалаулық еңіс – тегіс жазықты ландшафт ауданы Кіші – және Үлкен Өзендер аралығындағы су айрығы жазықтығының орта ағысының тұсында орналасып, геоморфологиялық – тектоникалық тұрғыдан алғанда жазықтықтың солтүстік – батыс бөлігін қамтып, Кішіөзендік жаңа көтерілімге (Мещеряков, Брицина, 1954) жатады.

Жазықтықтың қалған бөлігі Кіші өзен қырқасы мен Шежін жайылмаларының құламасы аралығындағы ауыспалы зонаға жатады. Жазықтықтың жер бедері оңтүстікке қарай еңіс және абсолюттік биіктігі 20 метрден 5 метрге дейін төмендейді. Ауданда көлемі 0,5 – 2,0 километр болатын тұйық тегіс құламалар және Хвалын теңіз шөгінділерінің жабынымен жабылған тұз күмбездерінің көтерілімдері араласып отыратын Кіші және Үлкен Сорлы Сакрыл, Балықты Сакрыл тұшы және ащы көлдерінің жекелеген құламалары кеңінен таралған (Доскач, 1954). Жазықтықтың сипатты белгісі диаметрлері бірнеше метрге, тереңдігі 15 – 30 сантиметрге дейін баратын сайлардан, сондай - ақ қазғыш саршұнақтар әрекетінен пайда болған, биіктігі 30 – 40 сантиметрлік кішігірім төбешіктерден тұратын жақсы жетілген микрорельефтер болып табылады. Оңтүстікке қарай микрорельеф біртіндеп тегістеліп кетеді.

Топырақ түзілдіргіш жыныстар – орташа саздақтар, кейбір жерлерде беткі жағынан ауыр саздақтармен жабылған.

Аудандағы басым топырақтар сортаңдар мен және шалғынды қызғылт топырақпен бірге кешен құрайтын ашық – қызғылт сортаңдар болып келеді.

Өсімдіктер қауымдастығы шалғынды топырақтағы ұсақ және бидайықты сортаңдағы қоңырбасты – қара жусанды кешенмен араласқан ашық қызғылт топырақтағы ақ жусанды – еркек шөпті қосындылардан тұрады. Солтүстік – батысында Кіші Өзен өзенінің аңғарына таяу шалғынды – қызғылт топырақтардағы миялы – бидайықты, миялы – қарабас шалғалы өсімдіктер шоғыры кездеседі.

Шежін – Балықты көлтабанды – тегіс жазықтықты ландшафт ауданы. Ландшафт ауданына Үлкен Өзен мен Шежін, Балықты жайылмаларының өзен аралықтарындағы кешенді жазықтықтар кіреді. Тектоникалық тұрғыдан алғанда аудан Шежін – Дюринск – Балықты депрессиясы шегінде орналасып, неғұрлым терең бөлігі Шежін – Дюринск – Балықты көлтабандар жүйесін алып жатыр. Тектоникалық (тұз күмбезді) сипаттағы тұйық көлтабандар басым таралған (Доскач, 1956). Бұл тұйық ойпаңдардың тереңдіктері 3 – 4 метр құрап, бірнеше ондаған километрлерге созылады. Ауданның солтүстік бөлігі біртіндеп сырт алды жазықтыққа ойысып, онда оның беткі жағын көптеген кішігірім көлтабандар, шалғынды ойпаңдар айшықтап, микрорельев жақсы дамыған. Жазықтықтың абсолюттік биіктігі 10 - нан 20 метрге дейін ауытқиды.

Топырақ түзілдіргіш жыныстар көпшілік жағдайда қатпарлы қабаттар болып келетін хвалын саздақтары мен саздары болып табылады.

Беткі жақтарын тасқын сулардың басуы және жер асты суларының көп болуы топырақтың дамуында гидроморфологиялық ылғалдануға ықпал етіп, топырақ шалғынды өсімдіктер астында дамиды. Көлтабандарға шалғынды – сортаң және сортаң топырақтардағы бидайықты және ақмамықты шалғындар өсіп, ал көлтабандар аралық кеңістіктерде үш тармақты және төрт тармақты кешендердегі қара жусанды – көкпекті шөлейт дала кешендері, солтүстікте қара жусан алаптары, оңтүстік – шығысқа қарай еркек шөпті – төскей шөпті өсімдіктер аралас қауымдастықтар таралған. (Петренко, 1998).

Төменгіөзендік тегіс толқынды қолатты – атыраулы – көлтабанды ландшафт ауданы Казталовка ауданының

шегінде шағын солтүстік бөлік түрінде байқалады. Ландшафт ауданы Кіші және Үлкен Өзендердің аралығындағы төменгі ағыс тұсына орналасып, оңтүстігінде Қамыс – Самар депрессиясын қамтиды. Бұл Үлкен және Кіші Өзендердің атыраулық тармақтанып, ағыссыз қазаншұқырлар жүйесін құрайтын тұсы.

Бұл аумақтың солтүстігі көптеген қазаншұқырлар жүйесі тоғысып, көлтабандармен, жыралармен және салалармен қосылып жатқан құрғақ және кеуіп қалған көлдер алып жатқан абсолюттік биіктігі 0 – 5 метрлік өзенаралық жазықтықтың төменгі бөлігі. Бұл қазаншұқырлар көпшілік жағдайда жайпақ, онша терең емес (3 метрге дейін) ойпаңды болып келіп көлемдері 200- 300 метрден 4 километрге дейін барады (Чибилев, Дебело, 2006).

Топырақ түзілдіргіш жыныстары орташа саздақтар, оңтүстікке қарай топырақ аралас құмдақтар болып табылады.

Топырақ - өсімдік жамылғысы орташа саздақтар, ал оңтүстікке қарай құм аралас қабаттар көмкерген құмдақтар болып табылады.

Топырақ - өсімдік жамылғысы шалғынды сортаңдағы еркек шөпті және қызғылт қоңыр сортаң топырақтағы жусанды – қарабас шалғалы кешендегі тайыз тұзды сортаңдағы қара жусанды – көкпекті қалыңдық түрінде байқалады. Ылди жерлерде ақ жусан, қоңырбас, алабота, сорлар мен көлдердің жайпақ баурайларында жыңғыл аралас кермек өскен шалғынды сорлы – сортаңды құмдауыт топырақтар таралған. Сорлы ойпаңдардың шет жақтарында тұзды жер өсімдіктері өскен сортаңдар қалыптасқан.

Сорлы ойпаңдар алабы киіктердің таралып, көбейетін жері болып табылады. Сондай – ақ Кіші және Үлкен Өзендердің сағаларындағы тұшы көлдерде суда жүзетін құстардың көптеген түрлері, соның ішінде сирек кездесетін түрлері де ұшырасады.

Солтүстік – Орал – Көшім тегіс жазықты қолатты – атыраулы ландшафт ауданы Казталовка ауданының шегінде шағын оңтүстік - батыс бөлікке сұғынып, Балықты жайылмалары мен Көшім өзенінің орта ағысы аралығына жіңішке жолақ түрінде орналасқан. Ауданның негізгі бөлігі

рельефте байқалмайтын жаңа Көшім – Сургузком қырқасында жатыр (Мешеряков, Брицина, 1954).

Ландшафт ауданының беткі жағы аласа кең толқынды және ірі қалқымалы құламалар өрнектеген, абсолюттік биіктіктері солтүстікте – 10 метр, орталық бөлікте – 7 – 8 метрден батысқа және шығысқа қарай 5 метрге дейін төмендей түсетін су айрығының тегіс жазықтығы түрінде байқалады. Ол Балықты жайылмалары мен Көшім өзеніне қарай аздап еңіс құрайды. (Пачкина, Бакенов, 1982).

Топырақ түзілдіргіш жыныстар саздақтар, немесе ауыр құмдақтар болып табылады. Рельефтің көтерілімді элементтеріндегі топырақ - өсімдік жамылғысында сортаң сорлардағы итсигекті – қара жусанды шөптермен араласқан сортаң сорлы жерлердегі қара жусанды – көкпекті алаптар таралған. Ал ылдиларда шалғынды сортаң бидайықты және шалғынды тұзданған сортаңдардағы ащы жусанды – ақмамықты кешендерде өскен сортаң жерлердегі ащы жусанды өсімдіктер таралған. Сондай – ақ кейбір жерлерде шалғынды топырақтағы миялы – ескек бидайықты шоғырлар кездеседі. Көлтабан ойпаңдарында бидайықты және ақмамықты өсімдіктер өскен.

1.3. Табиғат мұрасының ескерткіштері

Ландшафтың түрліше сипатты ерекшеліктері, сондай – ақ тамаша табиғат нысандары мен рекреациялық табиғи ресурстар Казталовка ауданының аумағы шегінде табиғи мұра нысандарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Ауданның табиғи мұралары нысандарының кадастры 2001 жылы құрамында А.З.Петренко, А.А. Жұбанов, М.М. Фартушина, Д.М. Чернышев, Ж.М. Төбетовтер болып авторлар ұжымы жазған “Батыс Қазақстан облысының Жасыл кітабы”, сондай – ақ автордың экспедициялық бақылаулары негізінде жасалды.

1. Шилі сай (Шильная балка) мекені. Солтүстік – батыстан оңтүстік – шығысқа қарай созылып жатқан көлтабан ойпаңының шет жағында сирек кездесетін итмұрын мен итжүзім жыныстарымен қоршалған кішігірім көк терек тоғайы

өскен. Теректердің діндері жайыла өсіп, ағаштары майыса қисық біткен. Ағаштардың биіктігі 3 – 4 метр. Жобалық жамылғысы 10 – 15 пайыздық шөп өскіні сирек кездесетін түрге жатады. Көкшіл қожақат басым өскен. Орман шоғырының айналасында түрлі шөптесін – астық тұқымдас шалғын өсіп, оның құрамында өзексіз арпабас, сасықшөп, ашы мия, аласа айрауық, марал оты, қасқыржем, бөденешөп, қара алқа және басқалары басым болып келеді. Бұл шалғындардың жобалық жамылғысы 70 – 80 пайыз құрайды. Барып көрген кезде орман шоғырында кесілген іздер байқалды. Орман шоғыры Шилі сай (Шильная балка) ауылынан солтүстік – шығысқа қарай 3 километр жерде орналасқан. Аумағы 0,4 гектар шамасында. Миронов ауылдық округінің аумағы. Ескерткіш түрі – ботаникалық.

2. Қайыңды ауылының қасындағы тамырсыз балдыршөп. Бұл кішкентай, жасыл су өсімдігі – Батыс Қазақстан облысындағы өте сирек түр. Бұл өсімдікті оның құрамында құнарлы заттар болғандықтан суда жүзетін құстар, сазкәмшат пен ондатралар сүйсіне жейді. Медицинада ангин, тыныс алу жолдарының сырқаттары, ревматизм, күйе сырқаттарына нығайтқыш дәрмек ретінде қолданылады. Әзірге бұл өсімдік өсетін бір ғана жер Қайыңды ауылынан оңтүстікке қарай Үлкен өзен затондарында ғана табылып отыр. Аумағы 0,15 гектар. Березин ауылдық округінің аумағы. Ескерткіш түрі – ботаникалық.

3. Сарықұдықтың бидайықты көлтабандары. Балықты жайылмасының оңтүстік бөлігі негізінен алғанда жекелеген көлтабан ойпаңдары болып келіп, өсімдік жамылғысында бидайықты шөптер басым келеді. Жердің жобалық жамылғысының 60 – 70 пайызын алып, кейбір жерлерде одан да қалың өсетін жатаған бидайықтар тұтастай ашық жасыл кілем тектес болып жатады. Шөптің биіктігі 1 – 1,5 метрге дейін барады. Бидайықты көлтабандар жоғары және азықтық қуатталығы мол өнім беретін тамаша шабындықтар болып табылады. Жекелеген бидайықты көлтабандар бір – бірінен жайылмалардың неғұрлым жоғары және күшті тұзданған жерлерінде өскен бұйырғын алаптары арқылы бөлініп

жатады. Бидайықты көлтабандардың шет жақтары шешек атып, жеміс берер кездерде қызғылт жолағы бар ақшыл гүл шоғырын құрайды. Сарықұдық ауылының оңтүстік – батысындағы 1,5 километр жердегі бидайық көлтабандарын өзіне тән ерекшелігі бар өсімдіктер шоғыры ретінде бөліп көрсетуге болады. Аумағы 3 гектар. Талдыапан ауылдық округінің аумағы. Ескерткіш түрі – ботаникалық.

4. Қараоба бетегелі даласы. Казталовка ауданының солтүстік – батысында, шөлейт зонада, Каспий маңы ойпатының биік тұсындағы қызғылт топырақтағы бетегелі далада қалыптасқан. Олар мұнда шалғынды – қызғылт топырақта дамыған түрлі шөптесін – астықтұқымдастар қауымдастығында даланың бұташықты өсімдіктері (тобылғы және кейбір жерлерде итжүзім) өскен ойпаңдарды (құламаларды) қоса үлкен аумақты алып жатыр. Кейбір жерлерде қызғылт топырақтағы шашақты бетеге аралас өскен далалар ұшырасады. Бетегелі далалардың жобалық жамылғысы 60 – 70 пайыз. Қараоба ауылынан батысқа қарай 15 километр жерде тың далалық бөліктер кездеседі. Аумағы 50 гектар. Қараоба ауылдық округінің аумағы. Ескерткіш түрі – ландшафты - ботаникалық.

5. Фурманов көлтабаны жайылмалар құрайтын Үлкен Өзеннен су қабылдайды. Ф.Я. Левина (1956) көлтабанның өсімдік жамылғысында үш түрді – жатаған бидайықты, ақмамықты және астық тұқымдас өсімдіктер аралас сортаң жусанды бөліп көрсетеді. Солтүстік – шығыс бөлікте көлтабанды шалғынды тұзды – сортаңды топырақтағы ақмамықты және сортаң жусанды өсімдіктер жапса, батыста шалғынды тұзды – сортаңды топырақтағы ақмамықты шалғындар басым. Оның қапталында бидайықтар, сондай – ақ аласа бидайықты, еркек шөпті және сораңды астық тұқымдас – сортаң жусанды шөптер көрінеді. Кейбір жерлерде батпақты жер өсімдіктері қараңқой мен құрақ аралас субидайықты – бидайықты, түлкіқұйрықты – бидайықты шалғындар кездеседі. Барып көрген кезде өсімдіктердің жалпы жобалық жамылғысы 50 – 60 пайыз құрады. Бұл көлтабандағы ерекше тұс ретінде Қараөзен ауылынан шығысқа қарай 3 километр

жерді бөліп көрсетуге болады. Қараөзен ауылдық округінің аумағында 3 гектар жерді алып жатыр. Ескерткіш түрі – ландшафты.

6. Үлкен көлтабан мекені батыс – солтүстік – батыс бағытынан оңтүстік – оңтүстік – батысқа қарай созыла орналасып, эрозионды – тектоникалық депрессия түрінде байқалады. Көлтабан хвалындік қызыл қоңыр саздақтар мен саздарда жатқан аздаған мөлшердегі көлтабандық шөгінді қабатында қалыптасқан. (Доскач, 1954). Қазіргі кезде ол кеуіп, қырқалармен бөлінген үлкен көлтабандардың тізбегін құрап жатыр. Рельеф онша терең емес өзектері бар жазықтықты болып келеді. Көлтабан ылдиды сырт бөлікпен қиылысатын Батыс Дюры өзенінің су қабылдағышы болып табылады. Өсімдік жамылғысында жалпы жобалық жамылғысы 50 – 60 пайыз шалғынды быршыған топырақтағы бидайықты шалғындар басым. Ал көзге түсетін құрамында жалаңаш мия, қара масақты қияқөлең, жатаған айрауық, су бидайық басым. Көлтабанның биіктеу жерлерін ескек еркек шөп пен жоңышқа қалыңдығы жапқан. А.З.Петренко (2001) ерекше көлтабан бөлігі ретінде Миронов ауылдық округінің аумағындағы Болашақ ауылынан оңтүстік – шығысқа қарай 2 километр жерде жатқан аумағы 2 гектарлық үлкен көлтабанның бөлігін ұсынады. Ескерткіш түрі – ландшафты.

7. Богатырев кешенді даласы. Далалық бөліктің рельефі тосқындар мен ұсақ төбешікті жазықтық. Кішігірім төбешіктерде ашық – қызғылт топырақтардағы төскейшөпті – бетегелі далалар басым. Сондай – ақ сортаң топырақтардағы Гмелин, Каспий кермегі мен қара жусан аралас ақ жусанды – қоңырбасты қауымдастықтар кездеседі.

Сайларда қызғылт және шалғынды – қызғылт топырақтардағы түрлі шөптесінді - спирилдер қауымдастығы басым өседі. Сайлардың диаметрі 12 метр және одан да үлкен болып, тереңдіктері 20 – 30 метрге жетеді. Бұл сайлардың биік баурайларын аздап сортаң қызғылт топырақтағы жоңышқа аралас ақ жусанды – бетегелі өсімдіктер жапқан. Сайлардың ортаңғы баурайларында қызғылт топыраққа өсетін ақ селеулі – шашақты – шисабақты

БАТЫС КАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАБИФАТ МҰРАЛАРЫ

өсімдіктер шоғыры жауып, ал сайдың түптері мен орталық бөліктерін шалғынды – қызғылт топырақтардағы бидайықты - сперилдер алабы басқан.

Неғұрлым терең сайлар мен қолаттардың өсімдік қауымдастықтарында түрлі шөптесін – сасырлы – сперилді өсімдіктер басым болып келіп, кейбір ойпаңдарда сперилдерге қоса шалғынды топырақтардағы итжүзім өскіндері болады. Бұл тұстағы кейбір жерлерде аумағы 50 гектарға дейін баратын көлтабан тектес үлкен сайлар кездеседі. Бұл көлтабандарды мия аралас бидайықты өсімдіктер басып, жиектеріне итжүзім өскен.

Болашақ ауылына жақындаған сайын мал шамадан тыс көп жайылғандықтан кешенді дала өзінің табиғи келбетін жоя түседі. Кешенді далалық бөліктер Болашақ ауылынан солтүстік – батысқа қарай 6 километр жерде орналасқан. Аумағы 200 гектар. Миронов ауылдық округінің аумағы. Ескерткіш түрі – ландшафты.

1.4. Рекреациялық табиғат ресурстары

Рекреация – бұл сауықтыру, өмірді ұзарту, оның күш – қуаты мен рухани деңгейін көтеруге мүмкіндік беретін әлеуметтік нәтижелердің кең ауқымын пайдалануға мүмкіндік ашатын табиғатты пайдаланудың ерекше түрі. Осы заманғы рекреациялық ландшафт адамның рекреациялық қызметінің табиғи тұтастыққа әсер етуі нәтижесінде қалыптастырылған аумақтық – рекреациялық жүйе тұрғысында қабылданады. Қазіргі кезде адамның денсаулығын, оның психологиялық және рухани күш – жігерін қалпына келтіру үшін табиғи ландшафт кеңінен пайдаланылады, демек рекреациялық ландшафт қолданылады.

Рекреациялық мүмкіндіктер дегеніміз, адам баласының күш - қуат, эстетикалық және танымдық жігерін қалпына келтіру үшін демалыс, ем және туризм мақсаттарында қолданылады. Рекреациялық ландшафт басқа да табиғи тұтастықтар сияқты аймақтың табиғи мұралары нысандарына жатады.

Табиғи жағдайдың сан алуандығы және ландшафтың эстетикалық сапасы, сондай – ақ ауданның климаттық көрсеткіштері рекреацияның көптеген түрлерінің дамуына қолайлы болып келеді. Жанға жайлы жыл мезгілінің ұзақтығы 70 – 72 күн болады. Суға түсетін маусымның ұзақтығы 85 күн шамасында.

Ауданның рекреациялық ландшафтарының негізгі түрлеріне және олардың географиялық орналасуына А.А.Чибилевтің (1966) әдістемесі бойынша қысқаша сипаттама жасалды. Казталовка ауданының ландшафтарына жасалынған талдаудың және аудан аумағы шегінде берілген эстетикалық ақпараттық баға негізінде мынадай рекреациялық ландшафтардың түрлерін ажыратып көрсетуге болады: далалық өзендер, Бальнеологиялық ресурсты рекреативтік нысандар, тың далалар дидары, далалық көлдер, тарихи – археологиялық ландшафты нысандар.

Ауданның Далалық өзендері негізінен алғанда суы аз, ағыссыз болып келіп, жаздың соңында кеуіп қалады. Оларға Үлкен және Кіші Өзен өзенінің орта және төменгі ағыстары мен Жәнібек ауданымен шакаралас Ащыөзек өзені және басқа кішігірім өзендер жатады. Бұл өзендердің арналары жазда ішінара кеуіп қалып, жекелеген көл тектес қара сулар тізбегін құрайды. Жер асты суларымен құнарланатын көл тектес иірімдер құнды рекреациялық су нысандары болып табылады. Олар жергілікті маңызы бар әуесқой балық аулау және сауықтыру мақсатындағы демалыс үшін пайдаланылады.

Бальнеологиялық ресурсты рекреативтік нысандар. Аудан аумағында айтарлықтай бальнеологиялық ресурстар бар. Оған табиғи емдік балшықтар мен шипалы сулары мол тұзды көлдердің кеңінен таралғандығы ықпал етсе керек.. Бальнеологиялық ресурстары бар нысандар ауданның оңтүстігі мен оңтүстік батысында кездеседі. Мұндай нысандарға Аралтөбе, Батпақ, Баяр және басқа кішігірім сор ойпаңдары жатады. Рекреациялық маңызы: сауықтыру демалысы және балшықпен емдеуді ұйымдастыру болып табылады. Аудан аумағында, әсіресе жазғы маусымдарда

қымыз бен шұбат өндірісіне қолайлы жағдай бар. Жазғы жайлымдарды жылқы мен түйе жаюға пайдалана отырып, олармен емдеуге де болады.

Тың далалар дидары. Жан баспаған ақ селеулі – бетегелі және шөптесін – дәнді өсімдікті далалық бөліктер аудан аумағында “кішкене аралдар” тақлеттес болып сақталған. Мұндай далалық бөліктер ауданның солтүстігіндегі және солтүстік батысындағы Кіші Өзен мен Ащыөзектің, Үлкен Өзен мен Шежін жайылмалары мекенінің өзен аралықтарындағы тегіс жазықтарында сақталған. Неғұрлым үлкен қызғылт топырақтағы далалық бөлік Тегісшыл – Қараоба жолының жанында ауданның солтүстік – батыс бөлігінде, сондай – ақ солтүстікте Оспан қыстағының айналасында жатыр. Табиғатты сүйетін кез – келген адам даланың жан баспаған бастапқы келбетінен рухани нәр алады. Әсіресе, даланың құлпырған көрінісін сәуір айының соңы мен мамыр айының бас кезінде байқауға болады. Даланың бұл бөліктерінен гүлдеген ақ селеудің толқыған ақ бурыл теңізі, жауқазынның ашық қызыл, сары түстері қосылғанда өсімдіктердің түрлі түсіне көмкерілген дала тербеліп тұрғандай болады. Дала дидарының бастапқы келбетінен адам баласы эстетикалық қуат алып, демалып, сондай – ақ фото – бейне түсірілімдер жасай алады.

Жағалауларына қамыс пен құрақ өскен шағын алаптар мен тайыз сулы жағалаулы далалық көлдер ауданда біркелкі көп таралған. Ең ірілері Балықты Сакрыл, Сарышығанақ және басқа көптеген кішігірім көлдер бар. Олардың аумақтары бірнеше гектардан жүздеген гектардан астам аумақтарға дейін қамтып жатады. Ал тереңдіктері негізінен алғанда онша шұңғыл емес, бірақ кейбір көлдерде ол 3 және одан да көп метрге дейін барады. Мұнда болашақта рұқсат етілген жерлерден спорттық мақсатта суда жүзетін жергілікті және жыл құстарын маусымдық аулауды ұйымдастыруға болады. Көлдің сондай – ақ жергілікті маңызы бар әуесқой балық аулауға және жазғы сауықтыру демалысына пайдасы мол.

Тарихи – ландшафт нысандары. Аудан аумағында бұл нысандар негізінен алғанда біздің заманымызға дейінгі және біздің заманымыздың бас кездеріндегі ежелгі обалар түрінде

болып келеді. Сондай – ақ облыс аумағы шегіндегі ең ежелгілерінің бірі болып табылатын қабір үсті құлпытасты зират кешендері кездеседі.

Тарихи – археологиялық ландшафт нысандарының оқуға, танымдық және ғылыми мүделерге пайдасы зор. Сондай – ақ археологиялық оқу лагерлерін ұйымдастыру үшін туристік маңызы бар.

Тұтастай алғанда Казталовка ауданының ландшафт әр алуандығы танымдық және ғылыми туризмді дамыту үшін зор қызығушылық туғызып отыр. Археологиялық және тарихи нысандардың, мәдениет ескерткіштерінің сан алуан үйлесімділігі демалыс индустриясын дамыту үшін зор мүмкіндік болып табылады.

Әдебиеттер және деректер тізімі:

1. Геозкологические проблемы степного региона. Екатеринбург, 2005.
2. Дебело П.В., Булатова К.Б. Животные Западно-Казахстанской области. Уральск, 1999. 212 с.
3. Доскач А.Г. К вопросу о бессточных впадинах и бессточных реках Волго-Уральского междуречья // Материалы по геоморфологии палеогеографии СССР. М., Изд-во АН СССР, 1954а. Вып. 62. С. 69-95.
4. Доскач А.Г. О генезисе рельефа Волго-Уральского междуречья / Материалы по геоморфологии и палеогеографии СССР. М.: Изд-во АН СССР, 1956. Т.69, вып.16. С. 5-35.
5. Котин Н.И. Почва Уральской области. Алмата, 1967. 348 с.
6. Междуречье Волга-Урала как объект орошения (в пределах Казахстана). – Алма-Ата: Наука, 1982. С. 61-83.
7. Москалев Г.Е., Таранов А.Г. Природа Уральской области. Изд-во Саратовского Госуниверситета, 1985.
8. Паршина В.П. Рекреационные ландшафты и ресурсы Оренбургской области. / Вопросы степеведения. Оренбург, 1999. С. 60-64.
9. Петренко А.З. и др. Зеленая книга Западно-Казахстанской области. Кадастр объектов природного наследия. Уральск, 2001. 220 с.
10. Петренко А.З. и др. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. Уральск, 1998. 176 с.
11. Природа Уральской области и ее охрана. 1,2 ч. Уральск, 1991.
12. Рамазанов С.К., Ахмеденов К.М. Предварительный кадастр эталонов степных ландшафтов Западно-Казахстанской области. / Заповедное дело: проблемы охраны и экологической реставрации степных экосистем. Оренбург, 2004. с. 50-52.
13. Рамазанов С.К. Узлы экологического каркаса Западно-Казахстанской области и их роль в сохранении биологического и ландшафтного разнообразия. / Экологические проблемы заповедных территории России. Тольятти, 2003. с. 38-43.
14. Рамазанов С.К. Предварительная схема экологического каркаса Западно-Казахстанской области. /Современные проблемы геоэкологии и созологии. Алматы, Шартарап, 2001. с. 133-138.
15. Рамазанов С.К. Природное районирование Западно-Казахстанской области как основа для оценки биологического и ландшафтного разнообразия. / Образование и наука в современных условиях развития Казахстана: опыт проблемы и перспективы. Материалы научно-практической конференции, посвященной 70- летию ЗКГУ. Уральск, 2002. с. 189-190.
16. Рамазанов С.К., Терещенко Т.А., Абдушева Г.Ж. Рекреационные ландшафты Западно-Казахстанской области. / Развитие народного хозяйства в Западном Казахстане: потенциал, проблемы и перспективы. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 40-летию ЗКАТУ. Уральск, 2003. с. 121-122.
17. Рамазанов С.К. Природно-ресурсный потенциал Западно-Казахстанской области для развития туризма. / Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 3. Уральск, 2004. с.360-364.
18. Чибилев А.А. Атлас природного наследия Оренбургской области. Оренбург, 2003. 60 с.
19. Чибилев А.А., Дебело П.В. Ландшафты Урало-Каспийского региона. Оренбург, 2006. 264 с.
20. Чибилев А.А., Дебело П.В., Рамазанов С.К. Природное районирование Заволжско-Тургайского степного субрегиона как основа для оценки его природно-ресурсного потенциала, биологического и ландшафтного разнообразия. / Биоразнообразие и биоресурсы Урала и сопредельных территорий. Материалы международной конференций. Оренбург, 2001. с. 378-380.
21. Чибилев А.А. Природное наследия Оренбургской области. Оренбург, 1996.
22. Чибилев А.А. Стратегия сохранения природного разнообразия в российско-казахстанском приграничном регионе. / Заповедное дело, Москва, 1999. Вып. 4. с. 116-123.
23. Чибилев А.А. Река Урал. Ленинград, 1987.
24. Энциклопедия "Оренбуржье", том 1, Оренбург, 2000. 160 с.

ТАРИХИ – МӘДЕНИ МҰРАСЫ

КАЗТАЛОВ АУДАНЫНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КАРТАСЫ

ЕКІНШІ БӨЛІМ ТАРИХИ – МӘДЕНИ МҰРАСЫ

2.1 Археология ескерткіштеріне сипаттама

Қазір Казталовка ауданының аумағында 160 археология ескерткіші анықталып, есепке қойылған.

Ауданды археологиялық зерттеудің тарихының бастауы XIX ғасырдың соңынан басталып, Москва университетінің профессоры, антрополог Алексей Харузиннің қызметімен байланыстырылады. 1889 – 1890 жылдары Батыс Қазақстанда ол Бөкей Ордасы өңірінде 22 обаға, оның ішінде Таловка (қазіргі Казталовка) кентінің қасындағы 3 обаға қазба жұмыстарын жүргізді.

1925 – 27 жылдары “Қазақстан тарихын зерттеу қоғамы” Саратов университетінің және Саратов облыстық мұражайының оқымыстыларымен бірге археологиялық экспедиция ұйымдастырып, Кіші және Үлкен Өзендердің орта ағысының тұстарын зерттеді. Экспедиция профессор П.С.Рыковтың басшылығымен 18 нысанды зерттеп, алынған материалдардың негізінде осы өңірдің мәдениет ескерткіштерінің хронологиясының тарихи ауқымын айқындады және бірқатар маңызды қорытындылар жасады. Олардың ең бастыларының бірі Волга мен Орал өзендерінің аралығы қола дәуірінің, нақты айтқанда қима мәдениеттің, сондай – ақ савромат – сармат дәуірінің (біздің заманымызға дейінгі VII біздің заманымыздың IV ғасырлары) дәуірінің ескерткіштері орналасқан аудан деген тұжырым жасалғандығы болды. Бұл аймақта орналасқан ең ежелгі ескерткіштер П.С.Рыковтың пікірінше біздің заманымыздың X – XV көшпелі қоғамына жатады.

Ауданды археологиялық зерттеудің келесі кезеңі өзінің бастауын соғыстан кейінгі жылдардан алады.

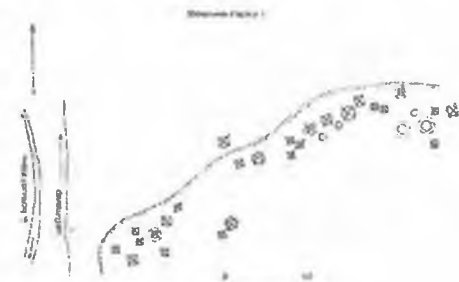
1948 – 50 жылдары Кіші және Үлкен өзендердің орта және төменгі ағыстарының тұстарына Саратов университеті

экспедиция ұйымдастырып, жалпы ұзындығы 250 километрге созылатын аумақта археологияның жаңа ескерткіштерін анықтау мақсатында археологиялық барлау жүргізді. Өкінішке орай материалдардың бір бөлігі жоғалып кетіп, экспедицияның басшысы И.В.Синициннің есебінде табылған ескерткіштердің нақты саны көрсетілмеді.

1953 жылы Орал – Көшім суландыру жүйесінің жобалануына және “Волга – Орал” каналының жобасы жасалуына байланысты Т.Н.Сенигованың басшылығымен Қазақ КСР Ғылым Академиясының тарих, археология және этнография институтының археологиялық экспедициясы ұйымдастырылып, оған тұңғыш рет Орал педагогикалық институтының студенттері де қатысты. Экспедиция Қараоба қорымындағы 8 обаны зерттеді. Олар қазған обалардың негізгі бөлігінде оңтүстік жағынан опырылып және солтүстігіне неғұрлым құламалы болып келетін жайылған пішіндегі үйінді топырақтар болды. Обалардың беткі жақтарын ұсақ бұташықты есімдіктер мен жусан өскіндері жапқан. Төмпешіктің диаметрі – 12 ден 30 метрге дейін, биіктігі 40 сантиметрден 2,5 метрге дейін барады. Зерттеу барысында барлық обалар да сармат мәдениетіне жататындығы анықталды.

1970 – 1971 жылдары халық депутаттары Орал облыстық Кеңесі атқару комитетінің шешімімен жобалау нысандары зоналарындағы материалдық мәдениет ескерткіштеріне барлау және қазба жұмыстарын жүргізу үшін археологиялық экспедиция ұйымдастырылды. Осындай аудандардың бірі Кіші және Үлкен Өзен өзендерінде гидротехникалық құрылғылар құрылыстырын салу зонасы болып табылады.

1974 – 75 жылдары Казталовка ауданының оңтүстік – шығыс бөлігінде орналасқан Қарасу обалар кешені зерттелді. Мұнда 22 оба зерттелді.

1976 жылы доцент Г.А.Кушаевтің басшылығымен Орал педагогикалық институтының археологиялық экспедициясы жасақталып, гидрожелі құрылысының зонасына тап болған Қособа, Мамай I, Балықты Сакрыл I, II, III кешендерінде археологиялық зерттеулер жүргізді.

Қособа кешені құрылыс аймағының солтүстік бөлігінде, Көктерек ауылынан оңтүстікке қарай 2,5 – 3 километр орналасқан. Осында Қособа деп аталатын оба кешендері Батыс Қазақстан облысының көптеген аудандарында бар. Аталған археологиялық ескерткіш айналаға анық көрініп тұратын үш үлкен дөңес төмпешік пішінінде байқалады. Олар Көктерек ауылынан Жұлдыз ауылына бара жатқан жолдың батыс жағынан су айрығының бойымен өтетін Кіші өзеннің бұрылысы мен арнасынан 1 – 1,5 километр жерде. Осы аудандағы су айрығының желісі Кіші өзен өзеннің сол жағалауы мен Көктерек ауылы мен Жұлдыз ауылы аралығындағы грейдерлік жолдың аралығынан солтүстіктен оңтүстікке қарай өтеді. Бұл жердегі үлкен оба төмпешіктерінің орналасуында айрықша жүйе байқалған жоқ. Үш үлкен обаның екеуі қорым алабының ең қиыр солтүстік шетінде, ал үшіншісі – 150 – 170 метр оңтүстікке қарай орналасқан. Бұл үш төмпешік өздіктерінше үшбұрыш жасап жатқандай. Солтүстік жақтағы екі төбешіктің іргесін айнала орлар қоршап жатыр. Батыс жақтағы ең шеткі обаның шығыс, солтүстік және батыс жақтарыда жарты ай түрінде орналасқан 5 тосқын бар. Бұл обаның диаметрі 34 метр, биіктігі 1,2 метр.

Екіншісі біріншісінен шығысқа қарай 30 – 35 метр жерде орналасқан. Оның дөңес пішіндегі үйіндісінің биіктігі 2 метрге, диаметрі 60 метрге дейін барады. Үйінді топырақтың іргесінен айнала қалың шөп өсіп, жалпақтығы 6 метрге және биіктігі 0,3 метрге дейін баратын ор анық байқалады. Аталған обаның төбесінде әрең байқалатын тапау бар.

Үшінші үлкен оба бастапқы екеуінен оңтүстікке қарай, екінші үлкен обамен солтүстік – оңтүстік бағдарында қатарласа дерлік жатыр. Оның диаметрі – 48, биіктігі 1,5 метр. Төмпешіктің айналасында ордың ешқандай ізі мен белгісі байқалмайды. Қатарласа жатқан бұл екі төбенің шығыс жағынан ауыл арасындағы жол өтіп, олардың ар жағында

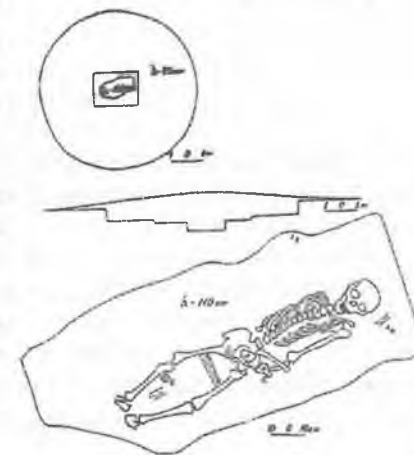
оңтүстік – шығыс бағытында үздік – создық желі құрай тағы кішігірім 14 оба үйіндісі жатыр. Мұнан басқа осында тағы бір шаршы құрылғы – үлкен көлемдегі құрбандық орыны табылды.

Шағын көлемде тізбектеле созылып жатқан обалар 500 метрге дейін барады. Солтүстік – батыс соңында іргесін айналдыра анық білінетін орлармен қоршап тастаған сопақша пішіндегі, бір жайпақ оба орналасқан. Оның шығысына қарай 10 метр жерде ұзын қапталдарымен оңтүстіктен солтүстікке қарай бағдарланған тік бұрышты пішіндегі құрбандық құрылғысы биіктігі 0,6 метрге дейін жететін жал түрінде жатыр. Солтүстік – оңтүстік қапталдарының ұзындығы 70 метр, батыс – шығыс қапталдарының ұзындығы 45 метр, жалдың биіктігі 0,6 метр. Құрылғының ішкі алаңы тегіс, айналадағы жерлерден аздап қана биіктеу. Ұзын қапталдың орта тұсында жалдың биіктігі 10 метр, бұрыштарында 15 метрге дейін жетеді. Ішкі алаңды қараған кезде ешқандай зат табылған жоқ.

Қособа қорымының қалған обалары қорым алабының оңтүстік – шығыс жақ соңына қарай топтасқан. Төбелердің биіктігі 8 ден 25 метрге дейін өзгеріп отырады. Қорымның бұл бөлігіндегі дөңес оба төбешігінің іргелерін айналдыра орлар бар. Қалғандарында жоқ.

Орлары бар обалар сопақша үйінді пішінінде болып келіп, айналадағы жерлерден қиын ажыратылады. Ал қалғандары үстіңгі жақтарына сирек кездесетін өсімдіктер өсіп, сары үйінді төбешіктері анық білініп жатады. Бір төбешіктің айналасында үш бұрыштала орналасқан үш тосқын бар.

Могильник Кос - оба. Курган № 19

1978 жылы Қособа кешеніндегі № 2, 3, 4, 5, 6 обалар қазылды. Олардың ішінде № 2 оба тік бұрышты құрылғының батыс жағына орналасқан. Оның сопақша үйінді топырағы және іргесін айналдыра орлары болды. Қалған 4 обаның сары үйінді төбешіктері анық білініп. Олардың барлығы қорым алабының батыс шетінде орналасқан.

1979 жылы Қособадағы қазба жұмыстары одан әрі жалғасты. Тағы да 7 оба (№8,9,10,11,12,13,14,15,16,19) қазылып, мерзімдері түрлі кезеңдерге жататын 19 қабір шұқыры табылды. Мамай қорымында 2 оба (12,13) қазылып, екі қабір шұқыры табылып, олардың әрқайысынан ежелгі және дамыған орта ғасырлық жерленімдер ашылды.

Қособа кешенінде қола дәуірінен басталып Алтын Орда дәуірімен аяқталатын тайпалардың тарихын сипаттайтын 12 оба қазылды.

Екінші, шартты түрде “Мамай” деп аталатын оба кешені Көктерек ауылынан оңтүстікке қарай 5 километр және “Жұлдыз” кеңшарынан солтүстікке қарай, жергілікті жұртқа “Мамай” атымен танымал Кіші Өзен өзені арқылы өтетін ежелгі мүйіс Мамаев гидрожелісінің бас құрылғысынан 7 метр жерде орналасқан.

Қорым алабы батыстан шығысқа қарай 800 метр және солтүстіктен оңтүстікке қарай 180 метрге созылып жатыр. Қорым 10 обадан тұрады және біреуі құрбандық шалатын орнын шаршы жобада.

Обалардың үйінділері сары, тегіс, сопақша, іргесін айналдыра білінер – білінбес орлармен қоршалған және бір ғана ең үлкен шығыс жағындағысының диаметрі 50 метр және биіктігі 2,8 метрлік анық білінетін дөңес үйіндісі бар. Қалған оба қорымдарының диаметрлері 20 метрден 30 метрге, биіктіктері 0,3 метрден 1,5 метрге дейін жетеді.

Төбешіктердің орналасуының мынандай өзіндік ерекшеліктері бар. Шығыстан бастап ең үлкен оба орналасқан. Оның қақ төбесінде араб мәтінінде жазылып, 1957 жылы жерленгендігі жөніндегі мезгілі көрсетілген табыт үсті бағанасы бар. Осы төбешіктен оңтүстік шығысқа қарай 100 метр жерде бағаналары бар кейінгі қазақ мәйіттері, сондай – ақ оба тектес төбелер (шамасы алтынордалық болуы ықтимал) жатыр.

Осы үлкен обадан 120 метр жерде негізгі оба сұлбасы басталады. Обалардың жалпы тобынанан шығысқа қарай 2 оба орналасқан. Бұл обалардан батысқа қарай дұрыс тізбек құрамай орналасқан 4 оба үйіндісі жатыр. Оған биіктігі 30 сантиметрге, ені 10 метрге дейін жетіп, оңтүстік жағынан “кіретін тұс” жарылған шаршы пішіндегі бір құрбандық орыны кіреді. Осы топтан батысқа қарай 50 метр жердегі жағалаудың жанындағы ауыл арасындағы жолдың қасында жартылай дөңес үйіндісі анық білінетін 10 – шы оба орналасқан.

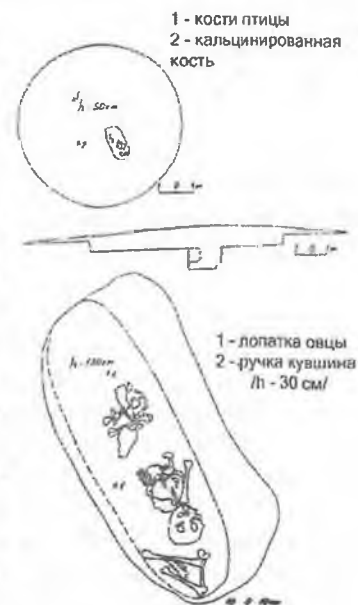
Құрбандық орынының батыс жағында орналасқан біреуінен басқа оба үйінділерінде тонау белгілері болған жоқ.

Мамай I қорымынан 11 оба қазылып, полтава мәдениетіне қатысты жерленім табылды. Мамай қорымындағы сармат мәдениетінің обалары кейінгі кезеңдердің жерленімдері болып шықты.

Сакрыл I, II, III обалар кешені.

1979 жылы Балықты Сакрыл көлінің базасында қуатты гидротехникалық құрылғы мен су қоймасының құрылысы

Могильник Мамай. Курган № 3

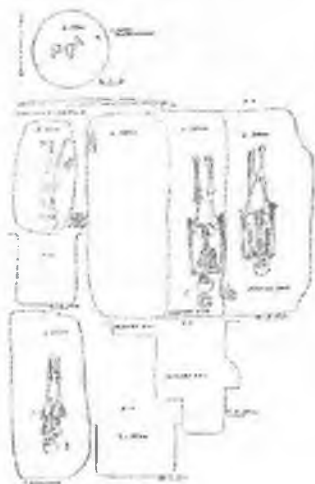

жүргізілуіне су басатын аумаққа жатқызылған әжептәуір аумаққа жағалаудың оңтүстік, шығыс және солтүстік – шығыс бөліктеріне шағын барлау жүргізілді.

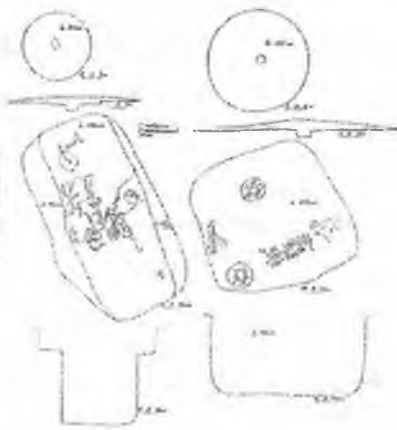
Барлау жұмыстарының барысында көптеген жаңа ескерткіштердің тұтастай легі анықталды. Бұлар – оңтүстік жағалаудағы жеке тұрған обалар, шығыс және солтүстік шығыстағы жағалаудың жандарында да, одан 2 – 3 километр алысырақтағы қырқаларда да орналасқан бірнеше дербес обалар мен қорымдар тобы. Қорым алабы солтүстік – шығыстан оңтүстік – батысқа қарай 1100 метрге, солтүстіктен оңтүстікке қарай 300 метрге созылып, екі оба тобы түрінде байқалады.

Қорым алабының оңтүстік – батыс жақ соңында

Могильник Сакрыл I Курган №2

Курган № 4

Курган № 5

диаметрлері 10 - нан 40 метрге дейін, биіктіктері 0,3 – тен 1 метрге дейінгі 14 оба үйінділері орналасқан. 6 обаның айналасында қалың шөп өскен орлар бар. Ал қалғандары орыс. Орталық обалардың бірінде үлкен ойық бар. Екінші топ біріншіден солтүстік – батысқа қарай 120 – 140 метр жерде орналасқан және тізбектеле созылып жатқан 13 төбешік түрінде байқалады. Аталған топтағы, оның орталық бөлігінде орналасқан 4 обаның іргесін айналдыра орлар бар, қалғандарында жоқ. Төбешіктердің көлемдері шамалас, бірақ үлкен төбешіктер көбірек. Жоғарыда жазылған екі обалар тобы Сакрыл I кешені аталған.

1979 жылы Оңтүстік – батыс обалар тобында 8 оба (2,3,4,5,6,7,8, және 9) зерттелді. Зерттелген 8 обаның № 9 ғана бітеу болып, қалғандарынан көмбелер табылды. Сакрыл I – ден батысқа қарай көлдің нағыз жағалауында 20 шақты обадан құралып, жағалаулық белдіктің жанын бойлай созылып жатқан II кешен орналасқан. Жалпы алғанда Сакрыл I, II, және III обаларынан 24 оба қазылды. Сакрылдегі барлық үш кешенде біздің заманымызға дейінгі V ғасырдан бастап біздің заманымыздың XII ғасырына дейінгі жерленімдер сақталған.

Сөйтіп, Казталовка ауданының аумағында ежелгі уақыттардың мәдени мұраларын зерттеуде 70-ші жылдар неғұрлым жемісті кезең болды. Ал осы уақыттарда археологтар жаңадан үлкен кешендер тауып, олардың бір бөлігіне тікелей қазба жұмыстаран жүргізді. Алынған материалдар тарихшылардың сармат және кейінгі көшпенділердің уақыттарындағы мәдениеті туралы ұғымдарын айтарлықтай кеңейтті. Мұнан кейінгі жылдары ауданда зерттеулер жүргізілген жоқ.

Казталовка ауданын зерттеудің жаңа кезеңі Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығының құрылуымен байланысты болып келеді. Аталған орталықтың қызметкерлері 2003 – 2008 жылдары ауданның барлық аумағында барлау экспедициясын жүргізді. Нәтижесінде тағы да 46 бұрын мәлім болмаған археология ескерткіштері анықталды. Кейінгі жылдары аудан аумағында қазба жұмыстары жүргізілген жоқ.

2.2. Археологиялық ескерткіштер

1. Шильная балка I

оба қорымы. Осы аттас ауылдан оңтүстік – батысқа қарай 3 километр және Тасқала – Богатырев тас жолынан батысқа қарай 30 метр жерде орналасқан. Солтүстік – батыстан оңтүстік – шығысқа қарай созылып жатыр.

Мынадай аумақтардағы 5 обадан тұрады: № 1 - 1 – 25 метр, № 2 – 1,5 – 30 метр, № 3 – 1 – 30 метр, № 4 – 1,5 – 20 метр, № 5 – 0,5 – 15 метр. № 1 оба төбенің ортасында, ал № 4 обаның шығыс жақ етегінде тонаушылар қазған шұңқыр, сондай-ақ айналдыра орлар бар. Батысқа қарай 250 метр және шығысқа қарай 50 метр жерден электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

2. Шильная балка II оба қорымы. Осы аттас ауылдан оңтүстік – батысқа қарай 5 километр жерде орналасқан. Екі жер төбешіктен тұрады. Аумақтары: № 1 – 1,5 – 20 метр, № 2 – 2 – 28 метр.

3. Шильная балка III оба қорымы. Осы аттас ауылдан оңтүстік – батысқа қарай 6 километр жерде орналасқан. Мынадай көлемдегі 4 жер төбешіктен тұрады: № 1 – 1,5 – 15 метр, № 2 – 1 – 20 метр, № 3 – 1 – 16 метр, № 4 - 1 – 14 метр.

4. Көп қотыр I оба қорымы. Осы аттас қыстақтан шығысқа қарай 7 километр жерде орналасқан. 2 обадан тұрады. Биіктігі 1 – ден 1,5 метрге және диаметрі 18 ден 20 метрге дейін жетеді. № 1 обаның солтүстігі мен батысында кішігірім орлар бар. Төбесіне геодезиялық белгі орнатылған.

5. Көп қотыр II оба қорымы. Осы аттас қыстақтан оңтүстік – шығысқа қарай 7 километр жерде орналасқан. Биіктігі 1,3, диаметрі – 16 метр. Обаның солтүстік жақ етегінен шұңқыр

табылды. Солтүстік – шығысқа қарай 150 метр жерден электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

6. Оспан оба қорымы. Осы аттас қыстақтан оңтүстік – шығысқа қарай 1,5 километр жерде орналасқан. Мынадай аумақтардағы 4 обадан тұрады: № 1 - 3,5 – 28 метр, № 2 – 2 – 2,8 метр, №3 – 2 – 26 метр, № 4 – 1,5 – 24 метр. № 1 обаның ортасында төрт бұрышты шұңқыр бар және айналдыра ормен қоршалған. Оңтүстікке қарай 800 метр жерден Тасқала – Казталовка тас жолы өтеді. Батысқа қарай 30 метр, оңтүстік – батысқа қарай 70 метр жерден электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

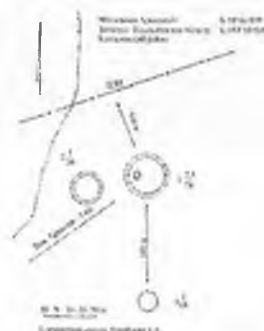
7. Березин I обасы. Березин ауылынан оңтүстікке қарай 1,5 километр жерде орналасқан. Солтүстік – батысқа қарай 50 метр жерден далалық жол өтеді. Оңтүстікке қарай 500 метр жерден электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

8. Березин II оба қорымы. Осы аттас ауылдан оңтүстік – батысқа қарай 1,5 километр жерде. 2 обадан тұрады. Биіктігі 0,5 – 2,5 метр, диаметрі 11 – 30 метр. № 1 обаға жақын жерде қазақ зираты орналасқан. №2 обаны айналдыра ор қоршап жатыр. Шығыс және оңтүстік – шығыс жағынан далалық жол мен электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

9. Березин IV оба қорымы. Осы аттас ауылдан шығысқа қарай 1,5 километр жердегі шекаралық аймаққа орналасқан. Аумақтары мынадай 3 обадан тұрады: № 1 - 1 – 20 метр, № 2 – 0,5 – 10 метр, № 3 – 0,5 – 10 метр. № 1 обаға геодезиялық белгі орнатылған. Оңтүстік – шығыс жағынан далалық жол мен электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

10. Талдықудық обасы. Талдықудық ауылынан оңтүстік – шығысқа қарай 2 километр жерге орналасқан. Биіктігі – 1, диаметрі – 18 метр. Солтүстік – батыс жағынан электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

11. Аркашка I обасы. Аркашка қыстағынан солтүстік –

шығысқа қарай 300 метр жерде орналасқан. Бірінші обаның ортасынан шұңқыр табылды және геодезиялық белгі орнатылған. Сондай ақ айналдыра ор қоршап жатыр. Солтүстікке қарай 800 метр жерден электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

12. Аркашка II обасы. Аркашка қыстағынан солтүстік – шығысқа қарай 3 километр жерде орналасқан. Аумақтары мынадай 3 обадан тұрады: № 1 - 2,5 – 28 метр, № 2 – 1 – 20 метр, № 3 – 1 – 14 метр. № 1 обадан тонаушылар қазған шұңқыр табылды. № 1, 2 обалар ормен қоршалған. Солтүстікке қарай 500 метр жерден электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

13. Степной I оба қорымы. Үш жер төбешіктен тұрады. Биіктіктері 0,5 – тен 1,5 метрге, диаметрлері 10 – нан 16 метрге дейін. № 1 обаның шығыс жақ етегінен екі далалық жол өтеді. Солтүстікке қарай 300 метр жерден электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

14. Степной II оба қорымы.

Г. Габдуллин мен с. Салиев, Уфа, 1988 ж. 3-а

Аумақтары мынадай 2 обадан тұрады: № 1 - 1 – 12 метр, № 2 – 1,5 – 25 метр, № 3 – 1 – 14 метр. № 1 обадан тонаушылар қазған шұңқыр табылды. № 1 оба айналдыра ормен қоршалған.

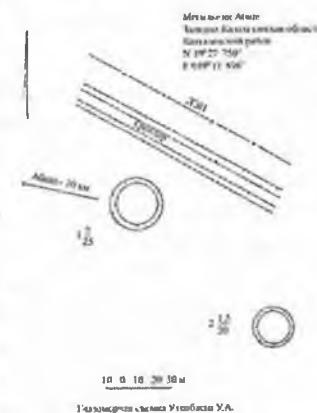
15. Степной III оба қорымы. Ескі қазақ зиратының аумағында орналасқан. Екі жер төбешіктен тұрады. Екеуінде де айналдыра ор бар. Биіктігі 1 – ден 2 метрге, диаметрі 18 – ден 30 метрге дейін. Солтүстік – батысқа қарай 30 метр жерден далалық жол өтеді.

16. Степной IV оба қорымы. Жаңа Өзен өзенінен шығысқа қарай 5 километр жерде орналасқан. Аумақтары мынадай үш обадан тұрады: № 1 - 0,6 – 16 метр, № 2 – 1 – 18 метр, № 3 – 0,5 – 17 метр. Солтүстік шығысқа қарай 200 метр жерден далалық жол өтеді. № 1 обадан тонаушылар қазған шұңқыр табылды. № 2 оба айналдыра ормен қоршалған.

17. Степной V оба қорымы. Қыстақтан оңтүстік – батысқа қарай 100 метр жерде орналасқан. Биіктігі 0,5 метр, диаметрі – 18 метр. Төбелерден тонаушылар қазған екі шұңқыр табылды. Шығыс жағында 30 метр жерде қазақ мәйіті, сондай – ақ оңтүстік – батысқа қарай 40 метр жерден далалық жол өтеді.

18. Степной VI оба қорымы. Қыстақтан оңтүстікке қарай 2 километр жерде орналасқан. 7 жер төбешіктен тұрады. Көлемдері № 1 - 1,5 x 36 метр, № 2 – 0,7 x 16 метр, № 3 – 0,7 x 14 метр, № 4 – 0,4 x 20 метр, № 5 – 0,8 x 18 метр, № 6 – 0,7 x 16 метр, № 7 – 0,5 x 12 метр. № 3, 2 обалар ормен қоршалған. № 1 обаның орта тұсынан 3 шұңқыр табылды. Оңтүстік – батыс жағынан Кіші Өзен өзені ағып өтеді.

19. Қоныс I оба қорымы. Осы аттас еді – мекеннің солтүстік – батыс жағында бір километр жерде орналасқан. Екі обадан тұрады. Биіктігі 1,5- тен 2 метрге, диаметрі 22 – ден 28 метрге дейін жетеді. Екі обаны да айналдыра

Г. Габдуллин мен с. Салиев, Уфа, 1988 ж. 3-а

қоршаған ор бар. Оңтүстік – батысқа қарай 200 метр жерден электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

20. Әбіш I оба қорымы. Осы аттас елді мекеннен оңтүстік – шығысқа қарай 10 километр жерде орналасқан. Екі жер төбешіктен тұрады. № 1 – оба 2, – 2,5 метр, № 2 оба 1,5 – 20 метр. Екі обаның да айналдыра қоршалған орлары бар. Солтүстік – шығысқа қарай 10 метр жерден электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

21. Көктерек I оба қорымы. Көктерек ауылынан солтүстік – батысқа қарай 10 километр жерде орналасқан. Көлемдері № 1 – 2 x 38 метр, № 2 – 1 x 10 метр. № 2 обаны айналдыра ор қоршап жатыр. Оңтүстік – батысқа қарай 10 метр жерден далалық жол өтеді. Солтүстік – батысқа қарай 200 метр жерден электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

22. Көктерек II оба қорымы. Осы аттас ауылдан оңтүстік – батысқа қарай 1,5 километр жерде орналасқан. 2 обадан және мынадай көлемдегі қасиетті орыннан тұрады: № 1 – 2 x 28 метр, № 2 – 2 x 20 метр. Қасиетті орын 1 x 50 – 80 метр. Екі оба да айналдыра ормен қоршалған. Зираттың аумағынан далалық көктей жол өтеді.

23. Еңбек I обасы. Еңбек ауылының аумағында орналасқан. Айналдыра ор бар. Биіктігі 2 метр, диаметрі – 24 метр. Солтүстік – батыс жағынан далалық жол өтеді. Оңтүстік – шығыс жағынан Еңбек – Казталовка тас жолы өтеді. Шығыс, солтүстік – шығыс және солтүстік жақтарынан электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

24. Еңбек II обасы. Осы аттас ауылдың оңтүстік – шығысқа қарай 4 километр жерде орналасқан. Екі жер төбешіктен тұрады. Биіктігі сәйкесінше 3,5 – 2 метр, диаметрі – 36 – 35 метр. Екі обаның ортасында да тонаушылар қазған шұңқыр, сондай – ақ айналдыра орлар бар. Шығыс, батыс жақтарынан Еңбек – Казталовка трассасы мен электр қуатын тасымалдайтын желі өтеді.

25. Қараоба I оба қорымы. Қараоба ауылынан батысқа қарай 1 километр жерде. Екі обадан тұрады. Биіктіктері 0,3 – тен 1,5 метрге, диаметрі 15 – тен 18 метрге дейін. № 1 обаны айналдыра қоршаған ор бар. Солтүстікке қарай 50 метр жерден Еңбек – Қараоба жолы өтеді.

26. Қараоба II оба қорымы. Қараоба ауылынан оңтүстік – батысқа қарай 100 километр жердегі қазақ зиратының аумағында. Айналдыра

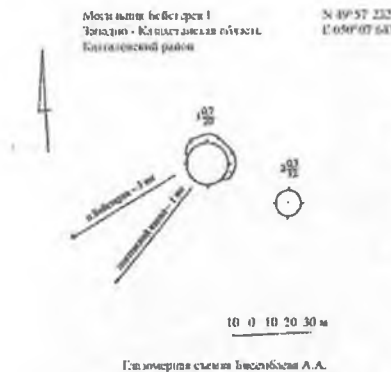
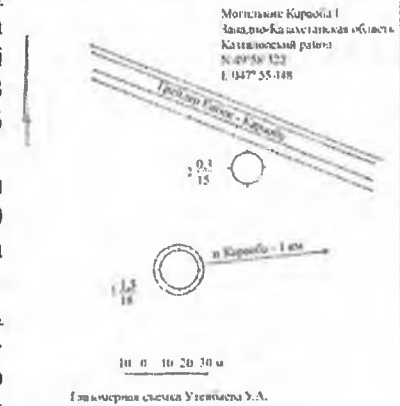
орлармен қоршалған екі обадан тұрады. Биіктіктері сәйкесінше 2 - 0,5 метр, диаметрі 20 - 18 метр.

27. Қарағай I оба қорымы. Талдыпан ауылынан солтүстік – батысқа қарай 5 километр және Қарағай қыстағынан оңтүстікке қарай 1 километр жерде. Түрлі биіктіктердегі 6 обадан тұрады. Биіктіктері 0,3 – тен 2 метрге дейін және диаметрлері 10 – нан 30 метрге дейін.

28. Қайшақұдық обасы. Талдыпан ауылынан солтүстік – батысқа қарай 5 километр жердегі қазақ зиратының аумағында және Қайшақұдықтан батысқа қарай 200 метр жерде орналасқан. Оба айналдыра ормен қоршалған.

29. Байбоз I оба қорымы. Байбоз қыстағынан батысқа қарай 1 километр жерде Чапаев – Жалпақтал трассасынан оңтүстікке қарай орналасқан. Төбесіне құлпытас пен сопақша төбешік орнатылған.

30. Байбоз II оба қорымы. Байбоз қыстағынан оңтүстікке қарай 1,5

километр жерде Чапаев – Жалпақтал тас жолынан оңтүстікке қарай 1 километр жерде орналасқан. Айналыра ормен қоршалған екі жер обадан тұрады.

31. Бейістерек I оба қорымы. Бейістерек ауылынан солтүстік – шығысқа қарай 3 километр жердегі кішігірім қырқаның басына орналасқан және Локтев каналынан солтүстікке қарай 1 километр жерде жатыр. Екі жер обадан тұрады. № 1 обаны жартылай шеңбер құрай қоршаған ор бар.

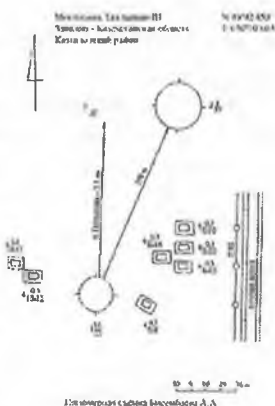
32. Бейістерек II оба қорымы. Сарықұдық – Болдырьев трассасынан солтүстік – батысқа қарай 1 километр және Локтев каналынан солтүстікке қарай 200 метр жерде. Бес жер обадан тұрады. № 3 обаның төбесінде 2 сопақша ойпат және кішігірім төмпешік бар.

33. Бейістерек III оба қорымы. Бейістерек ауылынан оңтүстік – шығысқа қарай 9 километр және Сарықұдық – Болдырев трассасынан оңтүстікке қарай 1 километр жерде орналасқан. Орлармен қоршалған түрлі көлемдегі 4 обадан тұрады.

34. Талдыапан I оба қорымы. Талдыапан ауылынан солтүстікке қарай 2,5 километр, Талдыапан – Қайшақұдық тас жолының сол жағында орналасқан. Айнала орлармен қоршалған екі жер обадан тұрады.

35. Талдыапан II оба қорымы. Талдыапан ауылының шет жағында Талдыапан – Қайшақұдық тас жолынан шығысқа қарай қазақ зиратының аумағында орналасқан. Обаның биіктігі 3 метр және диаметрі 40 метр. Үстіңгі жақтары шұқырланып қазылған және төбесінде қазақ бейіттері бар.

36. Талдыапан III оба қорымы. Талдыапан ауылынан оңтүстікке қарай 2,5 километр жерде. 2 жер обадан және 7 тік бұрышты жал пішіндес төбешіктерден тұрады. Төбелердің

көлемі орта есеппен 10 x 12 метр. Олардың жақтаулары құбылаға қаратылған.

37. Талдыапан IV оба қорымы. Талдыапан ауылынан оңтүстікке қарай 3 километр жерде орналасқан. Солтүстіктен шығысқа, оңтүстіктен батысқа қарай созылып жатқан төрт жер обадан тұрады. № 1, 2 обалар айналыра қоршалған орлармен шектеседі.

38. Талдыапан V оба қорымы. Талдыапан ауылынан оңтүстік – шығысқа қарай 1 километр және тас жолдан оңтүстікке қарай 200 метр жерде орналасқан. Биіктігі 0,5 метр және диаметрі 12 метр жер үйіндісінен тұрғызылған оба. Оба айналыра ормен қоршалып жатыр.

39. Талдыапан VI оба қорымы. Талдыапан ауылынан оңтүстік – шығысқа қарай 1,5 километр жерде орналасқан. Биіктігі 0,8 метр және диаметрі 24 метр жер үйіндісінен тұрғызылған оба. Оба айналыра ормен қоршалып жатыр. Солтүстік – шығысынан далалық жол өтеді.

40. Талдыапан VII оба қорымы. Талдыапан ауылынан оңтүстік – шығысқа қарай 2 километр, Талдыапан VI обасынан шығысқа қарай 0,5 километр жерде орналасқан. Шеткі жақтарында жекелеген орлары бар 2 жер обадан тұрады.

41. Талдыапан IX обасы. Талдыапан ауылынан оңтүстік – шығысқа қарай 5 километр жерде орналасқан. Биіктігі 0,8 метр және диаметрі 24 метр жер үйіндісінен тұрғызылған

оба. Оба айналдыра ормен қоршалып жатыр. Солтүстік – шығысынан далалық жол өтеді.

42.Талдыапан X обасы. Талдыапан ауылынан оңтүстікке қарай 6 километр жерде және Талдыапан IX обасынан батысқа қарай 0,5 километр жерде орналасқан. Обаның биіктігі 0,4 метр және диаметрі 10 метр. Айналдыра ормен қоршалып жатыр.

43.Талдыапан XI обасы. Талдыапан ауылынан оңтүстікке қарай 6 километр жерде және Талдыапан X обасынан оңтүстік - батысқа қарай 0,5 километр жерде орналасқан. Обаның оңтүстік – батысында жартылай шеңберленген ор бар. Обаның биіктігі 0,5 метр, диаметрі 16 метр.

44.Талдыапан XII оба қорымы. Талдыапан ауылынан оңтүстікке қарай 7 километр жердегі кішігірім қырқаның басына орналасқан. Қорым 3 жер обадан тұрады. Олардың екеуі айналдыра ормен қоршалған. № 1 обаның солтүстігі мен оңтүстігінде кішігірім орлар бар.

45.Оба қорымы. Богатырев ауылынан оңтүстікке қарай Александров – Гай кентіне баратын жолдан шеткері Богатырев ауылынан оңтүстікке қарай 8 километр жерде орналасқан. Үш обадан тұрады. Олардың біреуіне геодезиялық белгі орнатылған. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

46.Оба. Березин ауылынан шығысқа қарай 4 километр жерде Ашысай ауылына 2 километр жолдың солтүстігінде орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

47.Максим оба қорымы. Березин ауылының оңтүстік – шығысында 10 километр жерде, В.И.Ленин атындағы ұжымшардың Максим далалық қосынан оңтүстікке қарай орналасқан. 13 обадан тұрады. Оба үйінділері кеуіп қалған көлдің батыс жағалауын бойлай созылып жатыр. Диаметрі 3 метр, биіктігі 0,5 метр. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

48.Оба қорымы. Сайқұдық қыстағынан 1 километр батысқа қарай Ащысай жолының бойында. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

49.Оба қорымы. Сайқұдық қыстағынан солтүстікке қарай бір километр жерде, қазіргі қазақ зиратының аумағына орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

50.Оба қорымы. Сайқұдық қыстағының аумағына орналасқан. 4 обадан тұрады. Үйінді торырағы күмбезденіп келген, айналдыра орлары бар. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

51.Оба қорымы. Беспішен ауылынан батысқа қарай 11 километр, Тереңкөл ауылына баратын жолдың солтүстігіне қарай 3 километр жерде. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

52.Оба қорымы. Тереңкөл (Жаңа Талап) ауылынан батысқа қарай 13 километр жерде Аралсор ауылына баратын жолдың солтүстік және оңтүстік қапталында. 4 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

53.Оба. Тереңкөл (Жаңа Талап) ауылынан батысқа қарай 16 километр, Аралсор көліне баратын тас жолдың оңтүстік қапталында 100 метр жерде. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

54.Оба қорымы. Беспішен ауылынан батысқа қарай 5 километр, Тереңкөл (Жаңа Талап) ауылына баратын жолдың солтүстік жағында 500 метр жерде. Төрт оба. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

55.Оба. Казталовка ауылынан 2 километр Қарасу ауылына баратын жолдың шығысына қарай 500 метр жерде орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

56.Оба қорымы. Казталовка ауылынан солтүстікке қарай бір километр жерде. 1925 жылы И.С.Рыков ашты.

57.Оба қорымы. Казталовка ауылынан оңтүстік – батысқа қарай 2 километр жерде, Үлкен Өзен өзенінің оң жағалауында. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

58.Оба қорымы. Қоныс ауылынан солтүстікке қарай 10 километр, Казталовка ауылына баратын тас жолдан батысқа қарай 100 метр жерде. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

59.Оба қорымы. Қоныс (Қоңырсай) ауылынан солтүстікке қарай 4 километр, Казталовка ауылына баратын тас жолдан шығысқа қарай 200 метр жерде. 10 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

60.Оба қорымы. Қоныс (Қоңырсай) ауылынан солтүстікке қарай 5 километр, Казталовка ауылына баратын тас жолдан шығысқа қарай 1 километр жерде. Үш обадан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

61.Оба. Қоныс ауылынан оңтүстікке қарай жолдың батыс жағында 500 метр жерде. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

62. Оба. Қоныс ауылынан солтүстікке - батысқа қарай 5 километр жерде. Төбешігіне геодезиялық белгі орнатылған. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

63. Оба қорымы. Әбіш ауылынан солтүстікке қарай 6 километр жерде Бостандық ауылына баратын тас жолдың оңтүстік бұрылысында өзен жағалауында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

64. Оба. Теренкөл (Жаңа Талап) ауылынан батысқа қарай 27 километр, Аралсор көліне баратын тас жолдың солтүстік жағында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

65. Оба қорымы. Әбіш ауылынан батысқа қарай 2 километр, Кіші Өзен өзенінің оң жағалауында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

66. Оба. Орешка ауылынан шығысқа қарай 1 километр қашықтықта орналасқан. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

67. Оба қорымы. Орешка ауылынан шығысқа қарай 2 километр жерде, Ащы – 2 ауылына баратын жол бойында, жолдың оң қапталында, ордың іргесінде. 5 обадан тұрады. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы зерттеген.

68. Оба қорымы. Орешка ауылынан шығысқа қарай 2 километр, Ащы ауылына баратын жол бойында, жолдың оң қапталында 1 километр жерде, Сор көлінің оң жағалауында. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы зерттеген.

69. Оба қорымы. Орешка ауылынан шығысқа қарай 6 километр жерде, Ащы- 2 ауылына баратын жол бойындағы үш оба. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

70. Оба қорымы. Бесқұдық ауылынан шығысқа қарай екі километр жерде, Тасқұдық ауылына баратын жолдың бойында, жолдың сол жағындағы қазіргі қазақ зиратының аумағында. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

71. Оба. Бесқұдық ауылынан шығысқа қарай 8 километр жерде, Тасқұдық ауылына баратын жолдың бойында, жолдың сол қапталында. Орал педагогика институтының

археологиялық экспедициясы тапқан.

72. Оба. Бесқұдық ауылынан шығысқа қарай 9 километр жерде, Тасқұдық ауылына баратын жолдың бойында, жолдың сол қапталында 1 километр қашықтықта. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

73. Оба қорымы. Бесқұдық ауылынан шығысқа қарай 2 километр жерде, Тасқұдық ауылына баратын жолдың оңтүстігіне қарайғы қазіргі қазақ зиратының аумағында. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

74. Оба. Орешка ауылынан шығысқа қарай 1 километр жерде. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

75. Оба қорымы. Орешка ауылынан шығысқа қарай 2 километр жерде, Ащы – 2 жолынан оңтүстікке қарай орналасқан.

76. Оба. Бесқұдық ауылынан шығысқа қарай 8 километр жерде Талдықұдық ауылына баратын жолдан солтүстікке қарай орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

77. Оба қорымы. Бесқұдық ауылынан шығысқа қарай 9 километр, Тасқұдық ауылына баратын жолдың солтүстігіне қарай 1 километр жерде орналасқан. Биіктіктері 1,5 метр болатын екі үлкен оба. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

78. Оба қорымы. Орешка ауылынан шығысқа қарай 2 километр, Ащы ауылына баратын жолдың оңтүстігіне қарай 1 километр жерде орналасқан. Сор көлінің оң жағалауындағы 4 оба. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

79. Оба қорымы. Орешка ауылынан шығысқа қарай 6 километр, Ащы - 2 ауылына баратын жолдың солтүстігіне қарай орналасқан. 3 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

80. Оба қорымы. Таскүтір ауылының солтүстік – шығыс жағында 3 километр жерде 10 обадан тұратын топ. Обалардың бірінің үстіне геодезиялық белгі орнатылған. Айнала ормен қоршалған. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

81. Оба қорымы. Таскүтір ауылынан солтүстік – шығысқа қарай 3 километр жерде орналасқан. Диаметрілері 16 – 20 метрге дейін баратын 10 обадан тұрады. Обалардың бірінің үстіне геодезиялық белгі орнатылған. Айнала ормен қоршалған. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

82.Оба қорымы. Мақат ауылынан шығысқа қарай 2 километр жерде, Өзек ауылына баратын жол бойында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

83.Оба қорымы. Балықты көлінің солтүстік – шығыс шетінде орналасқан. 3 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

84.Оба қорымы. Орыс Таловкасы ауылының солтүстік – батысында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

85.Оба қорымы. Орыс Таловкасы ауылының солтүстік – шығысында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

86.Оба қорымы. К.Маркс ұжымшарының солтүстік – батысында 1 километр жерде орналасқан.

87.Балықты Сакрал оба қорымы. Балықты Сакрал көлінің солтүстігіне орналасқан.

88.Оба қорымы. Фурманов ауылының оңтүстігіне қарай 3 километр, жолдың шығыс жағында 500 метр жерде орналасқан.Диаметрлері 10 – 18 метр 5 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

89.Оба қорымы. Фурманов ауылынан оңтүстікке қарай 6 километр, Жұлдыз ауылына баратын тас жолдың батыс жағында 1,5 километр жерде орналасқан. Диаметрлері 16 – 18 метрлік 8 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

90.Оба. Фурманов кентінен 10 километр, Жұлдыз ауылына баратын тас жолдың шығыс жағында 1 километр жерде. 4 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

91.Оба қорымы. Фурманов кентінен оңтүстікке қарай 11 километр, Жұлдыз ауылына баратын тас жолдың батыс жағында 1 километр жерде. 6 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

92.Оба қорымы. Фурманов кентінен оңтүстікке 19 километр, Жұлдыз ауылына баратын тас жолдың жанында. 8 обадан тұрады: батыс жақта 2 оба, шығыс жағында тағы 6 оба. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

93.Оба қорымы. Фурманов кентінен оңтүстікке қарай 20 километр, Жұлдыз ауылына баратын тас жолдың батыс жағында 1 километр жерде. 4 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

94.Оба. Фурманов кентінен оңтүстікке қарай 23 километр, Жұлдыз ауылына баратын жолдың шығыс жағында 1 километр жерде. Диаметрі 40 метр, биіктігі 2 метр. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

95.Оба қорымы. Сарықұдық ауылынан батысқа қарай 33 километр, аудан орталығы Фурманов кентіне баратын жолда, жолдың солтүстік жағына іргелес жатыр. Диаметрлері 14 – 18 метрлік 6 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

96.Оба қорымы. Сарықұдық ауылынан батысқа қарай 21 километр, аудан орталығы Фурманов кентіне баратын жолдың солтүстік жағында әріректе орналасқан. 3 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

97.Оба қорымы. Сарықұдық ауылынан шығысқа қарай 2 километр, Фурманов кентіне баратын жолдың солтүстік жағында 2 километр жерде. 5 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

98.Оба. Еділбай ауылынан солтүстікке қарай бір километр жерде.

99.Оба. Еділбай ауылынан батысқа қарай 2 километр жерде.

100.Оба қорымы. Киікқұдық ауылынан батысқа қарай 16 километр, Сарықұдық ауылына баратын жолдың солтүстік жағында 2 километр қашықтықта орналасқан. 2 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

101.Оба. Киікқұдық ауылынан батысқа қарай 11 километр, Сарықұдық ауылына баратын жол бойында, Фурманов су құбыры желісінің жанында орналасқан. 2 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

102.Оба. Киікқұдық ауылынан батысқа қарай 4 километр, Сарықұдық ауылына баратын жолдың солтүстік жағында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

103.Оба қорымы. Киікқұдық ауылынан батысқа қарай 5 километр, Сарықұдық ауылына баратын жолдың солтүстігінде 0,5 километр жерде орналасқан. Диаметрлері 30 метрлік 2 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

104.Оба. Киікқұдық ауылынан солтүстік шығысқа қарай 2 километр жерде орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

105.Оба. Киікқұдық ауылының шет жағында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

106.Оба. Дөңгелек – Пятимар каналының бас құрылғысынан батысқа қарай 25 километр, Сарықұдық ауылына баратын жол бойында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

107.Оба. Дөңгелек – Пятимар каналының бас құрылғысынан батысқа қарай 26 километр, Сарықұдық ауылына баратын жолдан 500 метр жерде орналасқан. Обаның төбесіне қазіргі қазақ зираты салынған. Диаметрі 30 метр, биіктігі 2,5 метр. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

108.Оба қорымы. Қарасу ауылынан солтүстік – батысқа қарай 8 километр жерде Кіші және Үлкен өзендердің аралығында. Диаметрлері 14 – 16 метр, биіктіктері 0,6 – 0,8 метрлік 13 обадан тұрады. 1974 жылы екі обадан қазба жұмыстары басталды. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

109.Оба қорымы. Қарасу ауылынан солтүстікке қарай 5 километр, Ащысай ауылына баратын жолдың батысында орналасқан. Диаметрі 8 – 10 метр, биіктігі 0,6 метр. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

110.Оба қорымы. Көлдің шығыс жағалауында 3 километр жерде орналасқан. Ол солтүстіктен – шығысқа оңтүстіктен – батысқа қарай 1 километрге созылып жатыр. Диаметрі 30 метр, биіктігі 1 метр болатын 24 обадан тұрады. Шығыс жағында Солтүстік – Батыс және Батыс – Шығыс бағдары бойынша орналасқан, ұзындығы 75 метр болатын бір құрбандық шалатын орын бар. 1978 – 1979 жылдары автор қола және темір дәуірлері мен орта ғасырларға жататын 11 обаны қазды. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

111.Оба қорымы. Көлдің солтүстік – шығыс шетінде орналасқан. 14 обаның топырағы жүйесіз жатыр. Диаметрлері 20, биіктіктері 1 метрге дейін барады. Сармат – Сармат мәдениетіне жататын 4 оба қазылды. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

112.Оба қорымы. Балықты Сакрыл көлінің оңтүстік жақ шетінде орналасқан. Диаметрлері 10 метрге, биіктіктері 0,8 метрге жететін 11 обадан тұрады. 1979 жылы сармат мәдениетіне жататын 5 оба қазылды. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

113.Оба қорымы. Көктерек ауылынан солтүстікке қарай 12 километр жерде, Әбіш (Терек) ауылына баратын тас жолдың шығыс және батыс жағына орналасқан. Бір оба құрылыс жұмыстарын жүргізген кезде бұзылған. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

114.Оба қорымы. Көктерек ауылынан солтүстікке қарай 4 километр жерде, Әбіш (Терек) ауылына баратын тас жолдың шығыс жағына орналасқан. Кіші Өзеннің сол жағалауында. 8 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

115.Оба. Көктерек ауылынан солтүстікке қарай 5 километр жерде, Әбіш (Терек) ауылына баратын тас жолдың шығыс жағына орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

116.Оба қорымы. Әбіш (Терек) ауылынан оңтүстікке қарай 7 километр жерде, тас жолдың шығыс жағына орналасқан. 3 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

117.Оба қорымы. Фурманов кентінен оңтүстікке қарай 38 километр жерде, Жұлдыз ауылына баратын жолдың шығыс жағында орналасқан. 4 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

118.Оба қорымы. Фурманов кентінен оңтүстікке қарай 41 километр жерде, Жұлдыз ауылына баратын жолдың шығыс жағында 1,5 километр жерде орналасқан. 3 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

119.Оба қорымы. Фурманов кентінен оңтүстікке қарай 5 километр, Жұлдыз ауылына баратын жолдың шығыс жағында 500 жерде Үлкен өзеннің жағасында орналасқан. Диаметрлері 12 – 14 метр, биіктіктері 0,5 – 0,6 метр 2 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

120.Оба қорымы. Көктерек ауылынан оңтүстікке қарай 1,5 километр жерде, Кіші Өзеннің сол жақ жағалауында, Көктерек пен Жұлдыз ауылдарынан шығатын тас жолдың батыс жағында орналасқан. Қорым 19 обадан тұрады. Үшеуінің диаметрлері 40 – 50 метр, биіктіктері 2,5 метрге дейін жетеді. Қалғандары кішірек. 1979 жылдары 12 оба қазылды. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

121.Оба. Жұлдыз ауылынан солтүстікке қарай 15 метр, Көктерек ауылына баратын жолдың шығыс жағында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

122. Мамай оба қорымы. Кіші Өзеннің сол жақ жағалауында, өзеннен өтетін осы аттас өткелдің жанында, Көктерек ауылынан оңтүстікке қарай 5 километр жерде орналасқан. Мәйіттер алабы шығыстан батысқа қарай 800 метрге, солтүстіктен оңтүстікке қарай 180 метрге созылып, обалар жал тектес пішіндегі үйінді төбешіктер түрінде көрінеді. Батыс жақ шетінде оңтүстік жақтан “шығатын” саңылауы бар шаршы тұрпаттағы құрбандық құрылғысы, ал шығыс жағында диаметрі 50 метр, биіктігі 3 метр болатын, 1957 жылы адам жерленген үлкен оба бар. 1978 – 1989 жылдары қорымнан 9 оба зерттелді. Олар біздің заманымызға дейінгі III мың жылдың аяғына және кеш ортағасырға жатқызылады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

123. Оба қорымы. Жұлдыз ауылынан солтүстікке қарай 7 километр, Көктерек ауылына баратын жолдың батыс жағында 500 метр жерде орналасқан. 5 обадан тұрады. Біреуінде мосы ағаш бар. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

124. Оба қорымы. Жұлдыз ауылынан оңтүстікке қарай 5 километр, жолдың шығыс жағында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

125. Оба қорымы. Жұлдыз ауылынан батысқа қарай 4 километр, жолдың солтүстік жағында алысырақта. 11 обадан тұрады. Диаметрлері 30 – 40 метр, биіктігі 1,5 метр екі үлкен оба бар. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

126. Оба. Жұлдыз ауылының солтүстік жақ шетінде, Кіші Өзеннің сол жақ жағалауында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

127. Оба қорымы. Жұлдыз ауылынан солтүстікке қарай 2 километр, Көктерек ауылына баратын тас жолдың батыс жағында 1 километр жерде, Кіші Өзеннің сол жақ жағалауында орналасқан. Көлемдері 20 – 30 метрлік үш оба. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

128. Оба қорымы. Жұлдыз ауылынан солтүстікке қарай 3 километр, Көктерек ауылына баратын тас жолдың батыс жағында орналасқан. Көлемдері 6 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

129. Оба. Жұлдыз ауылынан солтүстікке қарай 9 километр, Көктерек ауылына баратын тас жолдың батыс жағында. 1971

жылы Г.А. Қошаев ашты.

130. Оба. Қарасу ауылынан оңтүстікке қарай 12 километр, Мокринск ауылына баратын жолдың шығыс жағында орналасқан. Оба үйіндісінің диаметрі 15 метр, биіктігі 0,5 метр. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

131. Оба қорымы. Қарасу ауылынан оңтүстікке қарай 10 километр, Мокринск ауылына баратын жолдың батыс жағында орналасқан. Оба үйіндісінің диаметрі 8 - 15 метр, биіктігі 0,4 – 0,6 метр. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

132. Оба. Жұлдыз ауылынан оңтүстікке қарай 6 километр жерде, Кіші Өзеннің оң жақ жағалауында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

133. Қоныс. Кіші Өзеннің ескі батыс жағалауында, Мокринск ауылынан солтүстікке қарай 5 километр жерде. Екі жартылай жер кепе түрінде байқалады. УОМ материал жиналды. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

134. Оба. Ащысай ауылы қыстағының оңтүстігіне қарай Қарасу ауылына баратын жолдың сол жағында орналасқан. Үйіндісінің диаметрі 10 метр, биіктігі 0,4 метр. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

135. Оба. Ащысай ауылы қыстағының оңтүстігіне қарай 4 километр, Қарасу ауылына баратын жолдың батыс жағында 200 метр жерде орналасқан. Үйіндісінің диаметрі 10 метр, биіктігі 0,4 метр. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

136. Оба қорымы. Ащысай ауылы қыстағының оңтүстігіне қарай 3 километр, Қарасу ауылына баратын жолдың шығыс жағында 600 метр жерде орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

137. Оба қорымы. Қарасу ауылынан оңтүстікке қарай 13 километр жерде, Мокринск ауылына баратын жолдың батыс және шығыс жағында. Диаметрі 10 – 20 метр, ал екеуі 50 метрге дейін, биіктіктері 0 – ден 2 метрге дейін жететін 32 обадан тұрады. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

138. Оба. Қарасу ауылынан оңтүстікке қарай 2 километр жерде, Мокринск ауылына баратын жолдың батысында орналасқан. Үйінді топырағының диаметрі 20 метр, биіктігі 0,6 метр. ішінара жол бұзған. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

139. Оба қорымы. Ащысай қастағынан 7 километр жерде, Қарасу ауылына баратын жолдан 500 метр шығысқа қарай. Екі оба. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

140. Оба. Ащысай қыстағынан оңтүстікке қарай 10 километр жерде, Қарасу ауылына баратын жолдың батыс жағында орналасқан. 1974 жылы Г.А. Қошаев ашты.

141. Сакрыл – IV оба қорымы. Сакрыл көлінің солтүстік шетінде, Жаңажол ауылына баратын жолдың жанында орналасқан. Диаметрі 30 – 40 метр, биіктігі 2 метрге дейін жетеді. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

142. Оба қорымы. Қарасу ауылының оңтүстік – шығысында 2 километр жерде, Үлкен Өзеннің сол жақ шығыс жағалауында орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

143. Оба қорымы. Қарасу ауылының оңтүстігінде 13 километр жерде, Мокринск ауылына баратын ауыл арасындағы жолдың батыс жағында 200 метр жерде орналасқан. 1971 жылы Г.А. Қошаев ашты.

144. Оба. Жұлдыз ауылына жетпей шығысқа қарай 5 километр жерде, жолдың оң жақ қапталына іргелес орналасқан. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

145. Оба қорымы. Жұлдыз ауылынан батысқа қарай, бірақ осы ауылға жетпей, жолдың оң жағында алысырақта орналасқан. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

146. Оба қорымы. Әбіш ауылынан батысқа қарай 2 километр жерде, Кіші Өзеннің оң жақ жағалауында орналасқан. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

147. Оба. Қоныс ауылынан оңтүстікке қарай жолдан солға қарай 500 метр жерде орналасқан. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

148. Оба. Қоныс ауылының солтүстік – батысында 5 километр жерде орналасқан. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

149. Оба қорымы. Қоныс ауылынан солтүстікке қарай 4 километр, аудан орталығы Казталовка ауылына баратын жолда, тас жолдың оң жағында 200 метр жерде орналасқан.

Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

150. Оба қорымы. Қоныс ауылынан солтүстікке қарай Казталовка ауылына баратын тас жолдың бойында, өтпелі көпірдің оң жағында 1 километр қашықтықта.

151. Оба қорымы. Қоныс ауылынан солтүстікке қарай 10 километр, Казталовка ауылына баратын тас жолдың бойында, жолға іргелес сол жақ қапталда 100 метр жерде орналасқан. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

152. Оба. Тереңкөл ауылынан батысқа қарай 27 километр жерде, Аралсор көліне баратын тас жолдың бойында, жолға іргелес оң қапталда. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

153. Оба қорымы. Аралсор көлінен батысқа қарай 14 километр жерде, Ащыөзек өзенінің жағалауына 3,5 километр. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

154. Оба. Аралсор көлінен батысқа қарай 14 километр жерде, Жасқайрат ауылына баратын жол бойында, жолдың сол жағында 1 километр қашықтықта. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

155. Оба қорымы. Аралсор көлінен батысқа қарай 20 километр жерде, Жәнібекке баратын тас жолға шығатын тұстың оң жағында орналасқан. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

156. Оба. Жасқайрат ауылынан солтүстікке қарай 8 километр, Ақоба ауылына баратын ауыл арасындағы жолдан солтүстікке қарай, жолдан оң жаққа қарай 2 километр қашықтықта. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

157. Оба. Жасқайрат ауылынан солтүстік – батысқа қарай 11 километр жерде, Ақоба ауылына баратын жол бойында, жолдан оң жаққа қарай 2 километр қашықтықта. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

158. Оба қорымы. Ақоба ауылынан 20 километр солтүстік – батысқа қарай Қайрат ауылына баратын жол бойында,

жолдың оң жағында орналасқан. Біреуінде геодезиялық белгі бар. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

159. Оба. Ақоба ауылынан солтүстік – батысқа қарай 28 километр жерде, Коминтерн (Большевик) ауылынан аудан орталығы Жәнібек кентіне баратын жол бойында, жолдың сол жағында 500 метр жерде. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

160. Оба қорымы. Коминтерн (Большевик) ауылынан аудан орталығы Жәнібекке оңтүстікке қарай 18 километр, жолдың сол жағында 300 метр жердегі ескі қазақ зиратының аумағында. Орал педагогика институтының археологиялық экспедициясы тапқан.

Әдебиеттер және деректер тізімі:

1. С.Ю. Гуцалов. Древние кочевники Южного Приуралья VII-I вв. до н.э. Уральск 2004 год.
2. Кушаев Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья. Уральск 1993 год.
3. Харузин А. Курганы Букеевской степи. Санкт – Петербург 1890 год.
4. Сдыков М.Н., Жусупкалиев Т.Т., Утепбаев У.А., Мерғалиев Р.С. Марыксин Д.В., Лукпанова Я.А., Отчет о разведках в Акжаикском, Бокейординском, Жанибекском и Казталовско районах. Уральск 2007 год.
5. Сдыков М.Н., Бисембаев А.А., Тулегенова Н.И., Марыксин Д.В., Отчет о археологических разведках в Западно-Казахстанской области и исследование аварийного могильника "Солянка". Уральск 2003 год.
6. Кушаев Г.А. Сдыков М.Н. Бисембаев А.А. Гуцалов С.Ю. Свод памятников археологии Западно-Казахстанской области. Уральск 2002 год.
7. Кушаев Г.А. Кокебаев Г.К. Отчет о итогах раскопок в Уральской области. Уральск 1978 год.
8. Кушаев Г.В. Кокебаев Г.К. Отчет о итогах раскопок в Уральской области. Уральск 1979 год.
9. Кушаев Г.А., Железчиков Б.Ф. Отчет об археологических исследованиях в Уральской области за 1974 г.

2.3. Қазіргі кезеңдегі тарих және мәдениет ескерткіштері

1. Көпес Овчинниковтың үй - жайы. Тарих ескерткіші. 1904 жылы салынған. Тұрған жері Жалпақтал ауылы. Қазіргі кезде № 17 кәсіптік – техникалық училище. № 1 Фотосурет

2. Көпес Овчинниковтың саяжайы. (Агроремснаб) Тарих ескерткіші. 1892 жылы салынған. Тұрған жері Жалпақтал ауылы. Иесіз. № 2 Фотосурет

3. Саз мектебінің ғимараты. Тарих ескерткіші. 1906 жылы салынған. Тұрған жері Жалпақтал ауылы. № 3 Фотосурет

4. Балалар кітапханасының ғимараты. Тарих ескерткіші. 1909 жылы салынған. Тұрған жері Жалпақтал ауылы. № 4 Фотосурет

5. Оба ауруына қарсы күрес бекетінің ғимараты. Тарих ескерткіші. 1909 жылы салынған. Тұрған жері Жалпақтал ауылы. № 5 Фотосурет

6. Мешіт ғимараты. Тарих ескерткіші. 1908 жылы салынған. Тұрған жері Жалпақтал ауылы. № 6 Фотосурет

7. Азамат соғысының батырларына ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. Темір бетоннан құйылып жасалған ескерткіш белгі. Биіктігі 7 метр, іргетаспен қиылысқан жері 1x1 метр. Ескерткіш белгіде “Кеңес өкіметін орнату жолындағы күресте қаза тапқандарға” деген жазба бар. Тұрған жері Казталовка ауылы. № 7 Фотосурет

Аталған ескерткіш белгі ұлты венгр интернационалист - большевик Лайош Виннерман басшылық еткен

интернациональдық және Талов партизан жасағы жауынгерлерінің құрметіне орнатылған. 1918 жылғы 13 қазанда жасақ Казталовканы басып алып, ақ казактардың ізіне түсті. Ауданның Әбіш ауылында Л.Виннерман мен екі венгр сарбазы қаза тапты. Қаза тапқандардың барлығы Казталовкаға жеткізіліп, бауырластар зиратына жерленді. Ал Виннерманның денесі Мәскеуге жөнелтілді. 1972 жылы ауыл тұрғындары зиратқа ескерткіш белгі орнатты. Ескерткіштің авторы Қазақ КСР – іне еңбегі сіңген қызметкер Сағит Садықов.

8. Азамат соғысының батырларына ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. Ескерткіш белгі көп сатылы, бетоннан жасалған. Биіктігі – 1,35 метр. Төменгі бөлігі тік бұрышты параллелепипед түрінде. Биіктігі – 1, 15 метр. Қиылысқан жері 80 x 80 сантиметр. Одан әрі – қиылыстырылған төрт қырлы пирамида. Пирамиданың биіктігі – 1,2 метр. 1980 жылы орнатылған. Тұрған жері Жалпақтал ауылы.

9. Д.Фурмановка ескерткіш. Тарих ескерткіші. 1950 жылы орнатылған. Тұрған жері Жалпақтал ауылы. № 8 Фотосурет

10. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 1985 жылы орнатылған. Тұрған жері Казталовка ауылы. № 9 Фотосурет

11. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 1980 жылы орнатылған. Тұрған жері Казталовка ауылы.

12. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 1985 жылы орнатылған. Тұрған жері Жалпақтал ауылы. № 10 Фотосурет

13. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 2000 жылы орнатылған. Тұрған жері Қайыңды ауылы.

14. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 1985 жылы орнатылған. Тұрған жері Бостандық ауылы.

15. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 1985 жылы орнатылған. Тұрған жері Талдыапан ауылы.

16. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 1995 жылы орнатылған. Тұрған жері Ақпәтер ауылы. № 11 Фотосурет.

17. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 1995 жылы орнатылған. Тұрған жері Қараөзен ауылы.

18. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 1955 жылы орнатылған. Тұрған жері Қошанкөл ауылы.

19. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 2000 жылы орнатылған. Тұрған жері Богатырев ауылы.

20. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 2000 жылы орнатылған. Тұрған жері Қарасу ауылы.

21. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 1985 жылы орнатылған. Тұрған жері Жаңажол ауылы.

22. Л.Виннерман қаза тапқан жердегі ескерткіш белгі. Тарих ескерткіші. 1918 жылы орнатылған. Ескерткіш белгі шойын қаңылтырдан жасалып, бес тармақты жұлдыз орнатылған. Жалпы биіктігі 3,5 метр. Ескерткіш биік ағаш шыбықтармен қоршалған.

ПРИРОДНОЕ НАСЛЕДИЕ

КАРТА КАЗТАЛОВСКОГО РАЙОНА

ГЛАВА ПЕРВАЯ ПРИРОДНОЕ НАСЛЕДИЕ

1.1. Природная среда

Казталовский район занимает площадь 18,6 тысяч квадратных километров. Он расположен западе области и граничит: на северо-западе с Российской Федерацией, на севере с Таскалинским, на востоке с Акжаикским, на юго-востоке с Жангалинским, на юге с Бокейординским районами Западно-Казахстанской области. Районный центр – поселок Казталовка (Казахская Таловка).

Тектоническое и геологическое строение. Казталовский район в пределах Западно-Казахстанской области на занимаемой территории, по времени окончательного освобождения от морских вод, связан с ее относительно молодой поверхностью в пределах глубочайшей Прикаспийской тектонической впадины – с крупный площадью северной части Прикаспийской низменности. Только к западу от п. Караоба на границе с Джанибекским районом, а также к западу от п. (Шильная Балка) на границе с Российской Федерацией, в район заходят незначительные площади Предсыртового уступа с абсолютными высотами немного выше 50 м. Таким образом, можно считать, что абсолютный возраст поверхности района около 40 тысячи лет, то есть она освободилась от вод Нижнехвалынского бассейна и больше морскими водами не заливалась.

В верхнем плейстоцене, в связи с мощным покровным оледенением (валдайское оледенение, начавшееся 115 и закончившееся 10 тыс. лет назад) северной части Евразии, до современных отметок 45 (50) м впадину заняли воды Нижнехвалынского (Раннехвалынского) бассейна (50 – 40 тыс. лет назад), отложившие глины и пески, которые поступали с окружающих пространств.

В пониженных местах Нижнехвалынские отложения в настоящее время прерываются современными озерными, соровыми и пойменными отложениями.

На протяжении почти всей истории развития Прикаспийская тектоническая впадина испытывала морской режим - море одного геологического периода последовательно переходило в море другого. Этим объясняется геологическая молодость территории нашего края, в том числе и Казталовского района.

Начало опускания центральной части Прикаспийской тектонической впадины, вероятно, был связан с прекращением в глубокой древности развития "несостоявшегося океана" – осевая часть которого, по геофизическим данным, проходит приблизительно по направлению п. Каратобе – п. Тайпак – п. Жалпактал и далее на Александров-Гай в России. Развитие дивергентных границ этого разлома, впечатанного в фундамент платформы, закончилось на стадии континентального рифта и настоящего широкого океана из него не получилось.

Плотная и тяжелая верхнепалеозойская литосфера "несостоявшегося океана" вызвала ступенчатое постепенное блоковое погружение окружающих участков. В результате Прикаспийская тектоническая впадина превратилась в обширный и глубокий, постоянно опускающийся осадочный бассейн, о чем свидетельствует характер накопления осадочных материалов, при котором наблюдается увеличение мощности разновозрастных пород от окраины впадины к ее центру. Центральную часть района пересекают самые мощные в области (а также в Прикаспийской тектонической впадине) осадочные отложения мощностью до 20 км.

В далекие прошедшие времена акватория Каспия была в составе совершенно других водоемов океанического типа и совершенно в других местах земного шара. Мы кратко остановимся только на последних этапах её развития.

В пермском периоде палеозоя (кунгурский ярус – 275 – 270 млн. лет назад) глубоководный бассейн Прикаспийской впадины за сравнительно короткий срок заполнился мощной

толщей каменной соли. При накоплении кроющихся их осадков до 1 км начался процесс зарождения солянокупольных структур (от сильного давления вышележащих слоев соль становится пластичной и начинает отжиматься вверх). В конце пермского периода мощность осадков достигла уже 4 – 5 км. Затем последовали (по мере накопления достаточных осадков) триасовый и юрско-палеогеновый крупные этапы формирования солянокупольных структур. Соляных куполов в районе много, но они слабо выражены в рельефе.

Верхнеплиоценовая Апшеронская трансгрессия, в которую перешла предыдущая Акчагыльская, несколько меньшая по своим размерам, завершает плиоценовую эпоху и начинается плейстоценовая история территории области, связанная еще с несколькими менее значительными наступлениями и отступлениями уже Каспийского моря – озера. Расположенная южнее (и ниже) Общего Сырта территория в плейстоцене заполнялась водами Бакинского, Хазарского и Хвалынских бассейнов.

Геологически наиболее древней в районе является поверхность Букеевской синеклизы (прогиба), то есть части Прикаспийской низменности, которая заполнилась 50 тысяч лет назад морскими водами, а освободилась от вод Нижнехвалынского бассейна 40 тысяч лет назад. В это время на исторической арене в Европе появился человек разумный - *Homo sapiens L.*, 1758 (древнейшие находки в Африке - 130 000 лет назад, а недавно прошло сообщение, что возраст этих самых древних останков человека (подвид: человек разумный старейший - *Homo sapiens idaltu*), найденных в Эфиопии в 1967 году, - 195 тысяч лет, они на 65 тысяч лет старше, чем считалось раньше; в Западной Азии - более 90 000 лет назад), который примерно 28 тысяч лет назад окончательно вытеснил неандертальцев (населявших Землю на протяжении полумиллиона лет). Появление здесь человека разумного знаменовало начало позднего палеолита, в пределах которого еще первые 12 тысяч лет он сосуществовал с культурой неандертальцев - носителями среднепалеолитической, или так называемой мустьерской культуры.

В результате сложной истории геологического развития, длительных процессов поднятия и опускания отдельных участков поверхности (вследствие перемещения солей на больших глубинах), она в пределах района сложена древними морскими и более молодыми континентальными осадочными отложениями, имеющими возраст от нижнехвалынского до современного. Вследствие этого территория в пределах Казталовского района сложена отложениями глины, суглинков, супесей.

Для района характерны солянокупольные месторождения нефти и газа. Открыты и используются месторождения глин для производства строительного (керамического) кирпича.

Рельеф. В силу предпоследнего (Нижнехвалынского) морского этапа геологического развития территории области, поверхность Казталовского района имеет выраженную выравненность.

Высшая точка района располагается на вершине холма по границе с Джанибекским районом и равна 56 м, а низких точек с абсолютной высотой немного ниже 0 м на юге района множество и они связаны с днищами соров.

Район, как и вся наша область, располагается на юго-востоке Восточно-Европейской равнины. Из-за сильной выравненности и молодости для территории характерны лишь водно-эрозионные и просадочные формы (степные западины или блюдца) скульптурного рельефа, а также лиманы структурного происхождения. Среди морфологических структур слабо заметны элементы солянокупольных поднятий, значительно сильнее, особенно на юге района, выражены связанные с ними отрицательные формы.

Из водно-эрозионных форм рельефа в Казталовском районе находятся долины двух рек – Малого Узеня и Большого Узеня, а также их притоков. На юго-западе вдоль границы района расположен левый берег реки Горькой (каз., Ащиозек), точнее ее среднее и нижнее течение. На всех реках преобладают крутые и отвесные берега. Все реки протекают по поверхности слабоволнистой равнины, а их

долины издали не выделяются. Их можно обнаружить, приблизившись к ним очень близко. В общем горизонтальная и вертикальная расчлененность района реками сравнительно незначительная.

Балочная сеть в районе редкая, слабо разработанная. Глубокие и протяженные балки обычно служат притоками рек.

Крупные по площади, но относительно мелкие по глубине, многочисленные понижения тектонического характера в районе повсеместно используются в качестве лиманов. В районе часто встречаются лиманы замкнутые (например, Большой лиман у п. Болашак) и приречные, это неглубокие понижения вдоль степных рек (например, Фурмановский лиман у п. Караузен). Приречные лиманы заливаются водой из степных рек во время весеннего половодья.

Более мелкие по глубине и площади поверхности получили название падин. Водораздельные плоские пространства, имеющие общий незначительный уклон в сторону Каспийского моря – озера, поэтому называются межпадинными.

В северной полупустынной части района на водораздельных межпадинных пространствах широко распространены степные западины. Поэтому, хотя о них есть упоминания в других томах настоящего издания, для территории Казталовского района необходимо коротко рассказать об их предполагаемом возникновении.

На поверхности Прикаспийской низменности в подзоне так называемых комплексных степей водораздельные пространства принято рассматривать в совокупности как некоторую первичную поверхность, возникшую в результате постепенного понижения уровня и отступления береговой линии Каспия. Она осложнена вторичными образованиями: положительными - сусликовинами, образовавшимися путем выброса материала из нор малым сусликом, и отрицательными - микропонижениями (степными западинами, блюдцами), возникшими путем оседания почвы или породы, и микросклонами между ними.

Среди форм микрорельефа, благодаря пышной степной растительности и зарослям кустарников, особенно выделяются микропонижения - различных размеров, округлые, неглубокие, плоскодонные западины. Глубина обычно колеблется от 8 до 20 - 25 см, изредка достигая до 40 см. Часто они бывают соединены между собой перемычками и образуют длинные цепочки, ориентированные в сторону общего малозаметного уклона местности. Непрерывная цепь микропонижений иногда прослеживается на протяжении нескольких километров.

Вопрос о происхождении степных микропонижений интересовал и продолжает интересовать исследователей не только благодаря тому характерному своеобразие, которое они вносят в степной ландшафт, а главным образом потому, что эти небольшие многочисленные западинки создают комплексность почвенного покрова, существенно изменяют ход почвообразовательных процессов, влияют на урожай трав и хлебов, играют большую роль в оценке земель при землеустройстве, и, весьма вероятно, вносят свою долю участия в формирование климата.

Происхождением степных западин исследователи интересуются начиная с 70-х годов 19 века. С тех пор возникло множество представлений об их генезисе. Часть авторов при этом, используя пространство логических признаков, в порядке предвидения высказывали целый ряд предположений, поэтому их можно отнести к сторонникам разных взглядов. Все представления основаны на различных допущениях, потому ни одно из них для территории Северного Прикаспия не пользуется общим признанием. Общим для большинства представлений является признание роли процесса суффозии в образовании степных западин, а отличия заключаются в объяснении причин дающих ему толчок.

Существующий ряд гипотез происхождения микропонижений можно разделить на несколько групп:

- считают, что степные блюдца образовались в результате таяния погребенных под наносами льдин (гляциальные гипотезы);

- западины образуются в результате попеременного замерзания и оттаивания почвенной воды в перигляциальной (окололедниковой) зоне (мерзлотная гипотеза);

- западины появились в результате действия поверхностных вод (флювиальные гипотезы);

- они образовались под действием ветра (эоловые гипотезы);

- микропонижения являются результатом выноса мелких твердых частиц и растворимых солей при инфильтрации почво-грунтов (суффозионные гипотезы);

- блюдца образуются в результате накопления кальция и вытеснения им обменного натрия в поглощающем комплексе солонцового горизонта в процессе жизнедеятельности растений (фитогенные гипотезы);

- западины формируются в результате роющей деятельности грызунов (зоогенные гипотезы).

Некоторые авторы связывали возникновение микропонижений с последним оледенением. По их мнению, льдины, уносившиеся тальми водами ледника, погребались наносами. В дальнейшем, в результате таяния льдин, образовались современные степные западины. Однако в те дальние времена поверхность Прикаспийской низменности была под морскими водами (Нижнехвалынская трансгрессия Каспийского моря - озера), а микропонижения возникают и в настоящее время. Хотя следует отметить, что в последнее время криогенное происхождение степных блюдец считается доказанным для перегляциальных зон степей, не подвергавшихся морским трансгрессиям. Морфология и морфометрия таких западин иные (существенно отличаются от таковых микропонижений наших комплексных степей) и их морфогенез совсем не связывается с процессами рассолонения солонцов.

На начальных этапах изучения происхождения степных блюдец существовало несколько представлений о роли поверхностных вод. Одни авторы, учитывая равнинность степных пространств и застаивание талой и дождевой воды считали, что приводясь в движение ветром и перемещаясь, вода вырабатывает углубления, которые затем интенсивно

ими промываются от избытка солей. Другие считали возможным появление западин в результате погребения бывших водотоков, а третьи - считали, что степные западины могут быть остатками небольших водоемов, то есть бывшими неровностями морского дна, оставшимися в большом количестве после отступления моря, и которые подверглись процессам выравнивания.

Отдавая ведущую роль ветру, некоторые исследователи тогда же считали степные понижения смягченными отражениями погребенных котловин выдувания. Другие видели в понижениях результат воздействия ветра, выдувающего и развеивающего верхние горизонты почвы. По их мнению, ветер приводит к появлению различной величины лунок. После обоснованных категорических возражений против теории образования западин нашей степи под влиянием развеивания ветром, она во всех последующих работах упоминается как представляющая исторический интерес.

Большинство авторов основную причину образования микрорельефа межпадинных пространств видели в суффозии. Некоторые из них объясняли происхождение микропонижений первично неодинаковым строением почвогрунтов, то есть причину видели в различной водопроницаемости почв и в их неравномерном выщелачивании. Согласно представлениям других исследователей появление сети микроповышений и микропонижений связано с различной степенью выщелачивания степной поверхности из-за бывших неровностей морского дна. Третья группа авторов считает возможным возникновение западин солонцовых комплексов в результате неодинакового "вспучивания" почвы при накоплении и кристаллизации на глубине больших количеств сульфатов. С их точки зрения, пониженные участки промываются скапливающимися талыми водами и занимают степными сообществами, принимая характерный для микропонижений вид. В настоящее время некоторые исследователи эту гипотезу считают наиболее логичной и отвечающей современным взглядам на

происхождение микрорельефа полупустыни Северного Прикаспия.

При иссушении солонцовый горизонт почв межпадинных пространств растрескивается, а при увлажнении набухает и становится для воды непроницаемым. Учитывая эти особенности солонцов, отдельные авторы обратили внимание на деятельность растений и животных-землероев, а часть из них увидела в них самостоятельный ведущий фактор, дающий толчок процессу образования локальных просадок.

Роль растений в образовании западин оценивается следующим образом:

- считается, что большое значение имеет растительный покров, как фактор, который постепенно улучшает условия увлажнения и сам претерпевает изменения в сторону остепнения пустынных пятен, усиления водопроницаемости почв под ними;

- что растения накапливают кальций, который после разложения фитомассы вmyваясь в почву вытесняет из поглощающего комплекса натрий, что улучшает от места к месту проницаемость солонцового горизонта, в результате могут образоваться локальные просадки;

- что растения, обладающие мощными корнями, идущими глубоко в подпочву и оставляющими после сгнивания полые трубки, могут способствовать быстрому проникновению снеговой воды в почву и провоцированию суффозии.

Варианты зоогенных гипотез следующие:

- считается, что талые воды скапливаются на относительно пониженных пространствах между суслинами (холмиками земли на месте колоний сусликов) и, при наличии небольших уклонов, протекают между холмиками и выносят соли, а в результате опресненные пониженные участки превращаются в западины, там же, где вода застаивается, образуются солонцы;

- что, вода скапливается между суслинами, интенсивнее промывая вызывает просадку почво-грунтов под понижениями и углубляет их;

- что под влиянием поверхностных вод быстрее

выщелачиваются повышенные участки микрорельефа, то есть сусликовины (из-за их рыхлости и лучшей водопроницаемости), а небольшие понижения, остающиеся между ними, засоляются из-за застоя вод и увеличения в них концентрации солей;

- что западины появляются на месте старых провалившихся сусликовин, которые собирают больше воды и быстрее рассолоняются; что вертикальные норы сусликов (по ним они выходят весной на поверхность, причем каждый год пробивая их заново, из зимовальных камер), через воронки которых поверхностные воды уходят в материнскую породу, могут быть причиной образования микропонижений (к образованию западины, дальнейшему увеличению ее площади и эволюции ценозов приводит неоднократное повторение такого процесса на одном месте). Кроме малого суслика, к участию в образовании микропонижений допускаются, совершающие так же значительную роющую деятельность, степная пеструшка, обыкновенная полевка (норы на местах их поселений располагаются особенно концентрированно), слепушонка и другие животные.

Исследователи, изучавшие рост воронок вертикальных нор малого суслика, кажется не заметили, что они доказали происхождение нанопонижений на микросклонах, которые еще Н.А. Димо (1907) назвал "мелкими западинками" и "еле уловимыми падинками".

Опираясь на наблюдения за появлением микропонижений в нашем крае можно говорить о том, что степные западины образуются и в настоящее время. Они формируются в основании микросклонов на стыках микроповышений, собирая сюда стекающую воду после снеготаяния. В какой-то момент нагревшаяся весенняя вода и накопившиеся здесь соли вызывают образование округлого плоскодонного микропонижения с обрывистыми наносклониками диаметром до 3 метров и глубиной 12 – 14 см. Дно понижения бывает выстлано бурыми округлыми частицами диаметром до 2 – 2,5 см, то есть грунт приобретает первичную темноцветность. Реакция воды при этом становится агрессивной (возможно, из-за

доломитизации) настолько, что видимых простым глазом частей произрастающей до этого на стыках сусликовин или микросклонов растений (корней, побегов, соцветий и плодов) обнаружить не удалось. Несколько позже понижение занимается с самого начала редкими побегами единственного в нем вида - острца ветвистого, основная масса которого в виде корневищ располагается под поверхностью.

Отметим, что из наблюдавшихся на Прикаспийской низменности за 36 лет всего пяти случаев начала образования западин, ни в одном из них не удалось проследить их перехода в настоящее микропонижение. Во всех эпизодах отмечалось постепенное восстановление солонцов. Это, вероятно, связано с недостатком объема поступления талой воды для промывания депрессий и переходом их водного режима в выпотный тип, то есть с поступлением солей к поверхности грунта. Другими словами, увеличение количества степных блюдца не происходит из-за предшествующего их появлению перераспределения поверхностного стока. При этом необходимо подчеркнуть, что на одном месте иногда отмечается несколько попыток развития западин. В одном случае наблюдались четыре таких попытки, проследить которые позволили три частично сохранившиеся малозаметные солонцовые микропонижения, последовательно располагавшиеся выше по слабо наклонному склону перед образовавшейся начальной западиной, описанной выше.

Степные западины в Казталовском районе особенно характерны для прилиманных комплексов, где они могут занимать до 80% площади степи, образуя западинные поля. На таких участках степные блюдца на больших площадях соприкасаются своими краями.

Из антропогенных форм рельефа наиболее характерны каналы, насыпные валы вдоль их берегов, а также курганы – рукотворные холмы в местах древних захоронений людей.

Климат. Многолетний режим погоды на территории района начал формироваться и изменяться по мере

последовательного окончательного перехода его северной и южной частей в континентальный режим. Такой переход осуществлялся в соответствии со складывавшимися общими глобальными климатическими условиями прошлых геологических этапов развития территории.

Изменение климата в глубокой древности связано с изменениями положения материка Европы в результате его перемещения как по широте, так и по отношению к океанам. На изменения климата, кроме того, оказывали влияние горообразовательные процессы.

Причины последовавших позже крупных и неоднократных колебаний уровня Каспийского моря-озера за довольно короткий в геологическом отношении плейстоценовый период, а также в голоценовое малое ледниковье, кроются главным образом в изменении климата. Характерно, что начало каждой крупной трансгрессии Каспия обычно совпадало с фазами значительного похолодания климата, а освобождение территории из-под воды сопровождалось сильным иссушением климата.

В пределах отдельно взятого последнего значительного валдайского оледенения для его климата также были характерны смены похолоданий и потеплений.

Повышение температуры, окончательное таяние ледников и разрушение ледниковых покровов началось 14 тыс. лет назад. Это потепление климата имело глобальный характер. Оно сопровождалось деградацией валдайских ледниковых покровов, но и этот процесс не был монотонным. На его фоне происходили колебания температуры, частые наступления ледников, изменения уровня Мирового океана, высоты снеговой линии в горах, площади долинных ледников. Исчезновение Скандинавского ледникового покрова произошло около 9 тыс. лет назад, то есть в начале голоцена.

Голоцен обычно делят на пять климатических периодов:

1) арктический и субарктический - конец оледенения и начало послеледниковья. В этом периоде (9-8 тыс. лет до н.э.) в связи с начавшимся потеплением произошло не только

исчезновение покровных ледников, но и заметное сокращение площади тундры в Европе. Сюда вновь начали распространяться березово-сосновые и таежные леса.

2) бореальный - прохладный и сухой. Тогда таежные леса продолжали оттеснять тундру к северу. За ними следовали широколиственные леса, которые заняли Южную и отчасти Среднюю Европу.

3) атлантический - теплый и влажный. Около 6 тыс. лет назад начался так называемый климатический оптимум, который отождествляют с данным периодом. В атлантическое время климат был теплее современного. Во время голоценового оптимума теплый и влажный климат господствовал на всем земном шаре.

4) суббореальный - теплый и сухой (ксеротермический). Он продолжался около 2 тыс. лет (от 2500 г. до 500 г. до н.э.) и отличался похолоданием. Поэтому в этом периоде отмечается некоторое смещение всех ландшафтных зон к экватору, наступление горных ледников, усиление ледовитости в высоких широтах, а в аридных областях - засушливости.

5) субатлантический - прохладный и влажный. Около 500 лет до н.э. начался этот прохладный и влажный период, который продолжается по настоящее время. В этот период произошло ухудшение климата, он стал более прохладным, количество осадков увеличилось. Началось развитие торфяных болот, наступление тундры на лес и леса на степь. Климат постепенно трансформировался в современный, отличающийся большой океаничностью.

О климатических изменениях за исторический период судят на основе информации о голоде, наводнениях, заброшенных поселениях и миграциях народов.

В первые столетия нашей эры увлажнение и температура были близки к современным. Однако приблизительно в IV-V вв. н.э. произошли изменения условий и до VIII в. в Европе климат был сухой и теплый. В это время началось сокращение торфяников и понижение уровня озер.

В период раннего Средневековья (от VIII в. до XIV в.) климат стал более мягким и теплым, произошло резкое уменьшение ледовитости северных морей.

В XIII-XIV вв. началось новое похолодание климата, постепенно увеличилась ледовитость северных морей, увеличилась и внутрисезонная изменчивость климата. Наметился переход к так называемому малому ледниковому периоду.

Характерная черта малого ледникового периода (1450 – 1850 гг.) – это поведение горных ледников. В конце XVI в. и в XVII в. развитие альпийских ледников достигло максимума. Около 1700 г. отмечалось некоторое отступление альпийских ледников, но именно в это время развивались ледники в Исландии и Норвегии, а в Швеции максимум пришелся на 1710 г. Затем значительные движения ледников были отмечены около 1720 г. В течение 1760-1790 гг. продолжилось разрастание альпийских ледников, максимум их распространения был достигнут в 1820 г., он был сходен с максимумом 1600 г. Новый глобальный максимум горного оледенения в Альпах, Исландии, Норвегии, Северной Америке, Британской Колумбии и Патагонских Андах Южной Америки был отмечен в 1850 г. Наступление 1850-1860 гг. было последним глобальным перемещением горных ледников и оно знаменовало конец малого ледникового периода.

Существует предположение, что малый ледниковый период был связан с увеличением вулканических извержений, а также с уменьшением концентрации углекислого газа (CO₂) в атмосфере.

С начала промышленной революции количество парниковых газов (в основном углекислого) в атмосфере возросло за счет хозяйственной деятельности человека и особенно сжигания ископаемого топлива. Предполагается, что рост средней глобальной температуры после 1850 произошел главным образом в результате увеличения содержания в атмосфере углекислого газа и других парниковых газов антропогенного происхождения. Таким образом, последние 100 лет можно назвать периодом потепления климата.

Ряды измерений температуры воздуха имеются только для метеорологических станций, расположенных

преимущественно в Северном полушарии. Они охватывают лишь немногим более одного столетия. Эти данные свидетельствуют, что за последние 100 лет средняя температура на земном шаре повысилась почти на 0,5 °С. Это изменение происходило также не плавно, а скачкообразно – резкие потепления сменялись относительно стабильными этапами.

О колебаниях климата в последней четверти XIX - XX в. судят на основе обработки прямых метеорологических измерений. В настоящее время имеются многочисленные свидетельства того, что потепление, следовавшее за малым ледниковым периодом, продолжалось в конце XIX - первой половине XX в. Это не только отступление горных ледников в Европе, Северной Америке и Азии, но и обработанные ряды метеорологических измерений.

В настоящее время, на основе обработки прямых метеорологических измерений обнаружено, что потепление, следовавшее за малым ледниковым периодом, продолжалось в конце XIX - первой половине XX в. С конца XIX в. по 1940 г. происходило потепление на всем Северном полушарии, величина которого составила не менее 0,6 °С, затем, после некоторого периода похолодания, началось новое потепление, продолжающееся и в настоящее время. Последующее похолодание 50-60-х годов было менее заметным. Это скорее колебание около некоторого значения температуры. Новый рост температуры начался со второй половины 70-х годов. За период инструментальных наблюдений средняя глобальная температура земного шара в итоге увеличилась на 0,5 °С.

Глобальный климат, который направленно изменяется в сторону потепления, содержит более короткие ритмы периодических похолоданий и потеплений более мелкого масштаба. Он служит фоном для характеристики среднего состояния атмосферы Казталовского района, связанного с континентальным типом климата умеренных широт Северного полушария и преобладанием западного циркуляционного переноса воздуха тропосферы. За время наблюдений на метеостанциях были получены многолетние

средние показатели климатических элементов для района, а также их крайние значения, в пределах которых возможны отклонения от средних значений. Некоторые из них используются в данной работе.

По классификации климатов, основанной на зависимости между географической зональностью и метеорологическими элементами, и в которой для характеристики такой зависимости использованы суммы температур подстилающей поверхности и индексы сухости, Казталовский район находится в пределах двух климатических зон. Северо-западная часть района располагается в климатической зоне недостаточно влажной с мягкой зимой и в климатической области с умеренно мягкой зимой. Юго-восточная часть района занимает часть климатической зоны с климатом сухим и теплым летом и в климатической области с умеренно мягкой зимой. Граница между климатическими зонами проходит примерно по линии п. Жалпактал (бывш., Фурманово) и п. Абиш.

Район располагается в двух природных зонах – полупустынной и пустынной (северная пустыня). На северо-западе района (п. Казталовка) среднемесячная температура января $-12,8^{\circ}\text{C}$, июля $+23,8^{\circ}\text{C}$, среднегодовая $+5,7^{\circ}\text{C}$; наибольшее среднемесячное количество осадков в июне (34 мм), наименьшее – в феврале (13 мм), среднегодовое количество осадков 275 мм. На юго-западе района (п. Жалпактал) среднемесячная температура января $-12,8^{\circ}\text{C}$, июля $+24,1^{\circ}\text{C}$, среднегодовая $+5,9^{\circ}\text{C}$; наибольшее среднемесячное количество осадков в июле (по 27 мм), наименьшее – в феврале (11 мм), среднегодовое количество осадков 233 мм.

Характерна большая изменчивость климатических условий по отдельным годам. Выражены четыре сезона года.

В весеннее время температуры воздуха нарастают быстро, однако эти потепления происходят скачкообразно с периодическими возвратами похолоданий вплоть до появления заморозков. Продолжительность весны в пределах температурных границ составляет всего лишь

примерно полтора месяца. Весна здесь довольно засушливая. Осадки очень неустойчивы: в отдельные влажные весны их выпадает в 3 - 4 раза больше нормы, а в сухие весны они или совершенно отсутствуют или выпадают в незначительных количествах.

Летом значительное облучение поверхности солнечной радиацией способствует иссушению почв и нередко способствует наступлению засухи. Увлажнение атмосферными осадками подвержено большой изменчивости: засушливые годы чередуются с годами достаточного и даже избыточного увлажнения. Особенно велика изменчивость месячных и сезонных сумм осадков и меньше – годовых, причем доля летних осадков, по сравнению с зимними, существенно больше. В летний период осадки выпадают при прохождении фронтов циклонов в виде незначительных по величине дождей. Более существенны здесь ливневые дожди, во время которых может выпадать даже более месячной нормы осадков за один дождь. Например, в п. Жалпактал 22 июля 1932 года за один ливень выпало 72 мм осадков, или 2,7 их месячной нормы. В то же время продолжительность бездождных периодов иногда достигает до 1,5 - 2 месяцев. Лето в целом характеризуется преимущественно ясной, сухой и очень жаркой погодой. Абсолютный максимум температуры в п. Жалпактал составляет $+44^{\circ}\text{C}$.

Для осени характерны меньшие, чем летом, амплитуды температуры воздуха, увеличение облачности, уменьшение осадков. Падение температуры от месяца к месяцу происходит сначала медленно, к концу осени оно возрастает, а в предзимье темп падения вновь замедляется. В ноябре среднемесячные температуры воздуха становятся отрицательными. В отдельные годы могут быть существенные изменения в количестве осадков: от полного отсутствия их до обильных дождей.

Абсолютный минимум температуры в п. Жалпактал равен -40°C . Зимой часто наблюдаются антициклоны, охлаждение воздуха в которых усиливается влиянием снежного покрова и служит причиной суровых морозов. Вместе с тем в январе

и феврале возможны оттепели с положительными температурами. Зимний сезон характеризуется преобладанием пасмурной погоды. С началом зимнего периода начинается установление устойчивого снежного покрова. Он образуется в среднем в первой декаде декабря, а на юге района - в конце второй декады декабря. В годы с ранними зимами он образуется значительно раньше многолетних средних сроков - уже в первой декаде октября, а в годы с поздними зимами значительно позже - во второй-третьей декадах января.

Гидрографическая сеть. По территории Казталовского района протекает две реки – Малый Узень и Большой Узень. Верховья рек находятся в Российской Федерации, а устья – во внутренних бессточных озерных (соровых) котловинах Разливов Камыш-Самарских Озер за пределами района. На западе района находится еще одна речка Ащюзек, заканчивающаяся в соре. Кроме рек гидрографическая сеть включает озера и множество соров - это мелкие соленые воды в озерных котловинах. Летом они пересыхают и превращаются полностью или частично в солончаки. Также имеется довольно развитая сеть искусственных самотечных каналов.

Река *Малый Узень*, берущая начало в отрогах Общего Сырта 238 км (37,3% от общей длины реки, равной 638 км) протекает по территории Российской Федерации. В низовьях река в двух местах течет вдоль границы с Джангалинским районом – примерно 600 м к западу от п. Жулдыз и около 20 км к югу от п. Карасу. Общая длина реки, вместе с трансграничным участком с Российской Федерацией на западе района, примерно 336 км.

Сверху вниз по течению река принимает несколько притоков. В 3 км выше п. Бостандык слева впадает балка *Конырсай*, длина которой около 120 км. В 95 км ниже по течению принимает балку *Кривой Лиман*, её длина 15 км, а еще через 58 км справа принимает балку без названия, длиной 19 км.

В 10 км по реке выше п. Бостандык начинается нижнее течение реки Малый Узень. Долина реки не прослеживается, но прилегающая местность имеет хотя и слабый, но заметный уклон к реке. Пойма, как правило, односторонняя, переходит с одного

берега на другой, но в среднем течении местами встречается и двусторонняя пойма общей шириной до 1 км. В низовьях пойма выражена неясно, заливадается не ежегодно. Русло разработано хорошо. Берега крутые, часто обрывистые и задернованные. Коэффициент извилистости в среднем равен 1,8. Глубинная эрозия не выражена. Боковая эрозия происходит в основном за счет обрушения и оползания обрывистых берегов. Дно супесчаное и суглинистое, в плесах заиленное. Прибрежная полоса плесов сложена полужидкими грунтами и труднодоступна.

Северо-восточнее реки Малый Узень располагается река *Большой Узень*. Её общая длина 650 км, из них 351 км (54,0%) река течет по России. Она в 6 км к северу от п. Каинды (бывш. п. Березино) начинает течь вдоль границы, а в 8 км южнее поселка течет уже исключительно по территории Западно-Казахстанской области. Длина реки в районе 267 км. В 35 км ниже по течению от п. Жалпактал (бывш. п. Фурманово) в Большой Узень впадает слева балка *Ащюзек* (длина 10 км), через 8 км слева впадает балка *Тилекабул* (длина менее 10 км), еще через 23 км справа впадает р. *Ащисай* (длина 22 км), затем через 22 км справа впадает последний в районе приток р. *Карасу* (длина 25 км). У п. Русская Таловка заканчивается среднее течение, и начинается нижнее течение р. Большой Узень.

На территории района долина реки не прослеживается. Пойменные участки развиты слабо. Пойма односторонняя, переходит с одного берега на другой участками длиной до 300 м и шириной до 50 м. В нижнем течении близ реки имеются участки плавней площадью до 5 км. Русло хорошо разработанное, глубина его вреза 2 – 4 м. Близ п. Жалпактал на протяжении 6 км расположен лиман, где русло не прослеживается. В среднем течении берега обычно крутые, часто обрывистые. В нижнем течении берега умеренно крутые. Коэффициент извилистости русла 1,6. Боковая и глубинная эрозии развиты в среднем течении, а в нижнем русло весьма устойчивое. Река представляет собой цепь плесов, разделенных мелководными заросшими тростником участками. В 7 км вниз по течению от п. Жас образовано искусственное озеро Саршиганак. Дно

супесчаное и суглинистое. В плесах и на участках, заросших растительностью оно заиленное. Прибрежная полоса в плесах сложена полужидким грунтом и труднодоступна.

На западе района вдоль границы с Жанибекским районом протекает река *Ащиозек*. Среднее (длина 106 км, перепад высот 8,5 м) и нижнее течение (длина 63 км, перепад высот 3,0 м) располагаются именно вдоль границы двух районов. Река вдоль границы протекает на протяжении 169 км (65,5% от её общей длины). Нижнее течение полностью расположено ниже уровня моря. В среднем течении долина не выражена. Начиная с 80-го км от устья она слабо заметна и имеет очень плоские склоны. Ширина ее здесь 4 – 6 км. На участке 75 – 72-й км от устья отмечается резкое сужение долины до 500 – 700 м, высота склонов достигает 15 – 20 м. Ниже по течению долина снова расширяется до 5 – 6 км и постепенно исчезает в понижении сора Жалпак.

Пойма большей частью правобережная, шириной до 800 м. В прирусловой части она изрезана староречьями и ямами. Пойма заливадается не ежегодно. На устьевом 17-километровом участке поймы отсутствует.

Русло разработано довольно хорошо. Высота берегов обычно 4 – 8 м, в низовьях 1 – 2 м. Коэффициент извилистости реки равен 2,1. Эрозионная деятельность слабая. Выходы грунтовых вод редки. Река представляет собой чередование плесов с мелководными участками. Дно супесчаное и суглинистое, в плесах слабо заиленное. Вода минерализованная.

В Казталовском районе много озер, но большая часть из них (особенно на юге), представляет собой соры.

По условиям протекания все реки района равнинные.

Озеро	Площадь	Длина	Ширина
Балыкты	7,64	5,5	2,7
Рыбный Сокрыл	16,67	6,5	4,8
Саршиганак	18,68	5,9	4,1

По источникам питания все водотоки преимущественно снегового питания, поэтому по водному режиму все они относятся к рекам с весенним половодьем. Степные реки Казталовского района по водному режиму относятся к казахстанскому типу, для которого характерна исключительно резкая и высокая волна весеннего половодья, а в остальные части года сток бывает очень мал, а обычно отсутствует.

По ледовому режиму водотоки и водоемы района замерзающие. Ранние сроки появления ледяных образований, как правило, приходятся на третью декаду октября - первую декаду ноября, а поздние - на конец октября - начало декабря. На малых водотоках ледостав обычно устанавливается в течение 3 - 8 суток и лишь в отдельные годы этот процесс затягивается на 20 суток и более. Бывают случаи, когда ледостав формируется в течение одних суток. Продолжительность ледостава на реках 130 - 135 дней. Процесс нарастания льда продолжается обычно до 10 - 20 марта.

Для воды рек района характерно преобладание гидрокарбонатных анионов и катионов натрия. Вода в реках жесткая.

В Казталовском районе встречаются в большом количестве днища сильно минерализованных очень мелководных (или без воды) озер – соров. Их почво-грунты всегда влажные, даже в самый знойный период лета. Минерализованная влага имеет более низкую температуру замерзания, большую плотность и меняющуюся теплоемкость. Зимой такая влага может значительно переохладиться, сохраняя жидкую фазу при температуре воды ниже -20°C и температуре воздуха -40°C . Летом на тех же озерах температура насыщенной солями воды нередко поднимается выше $+60^{\circ}\text{C}$ при температуре воздуха $+30^{\circ}\text{C}$ - $+40^{\circ}\text{C}$.

В Казталовском районе широко развита сеть каналов, получающих воду из реки Урал и служащих для обводнения естественных и искусственных лиманов.

Почвенный покров. В связи с частым чередованием

условий почвообразования, почвы района отличаются большой пестротой. Однако в пределах отдельно взятых частей Казталовского района на водораздельных пространствах отмечается выраженное преобладание зональных типов почв – среднекаштановых, светлокаштановых и бурых. Для водоразделов данной территории характерна пестрота почвенных контуров, при которой на небольших расстояниях отмечается чередование различных типов почв. Среди них существенное место принадлежит солонцам. Это явление получило название комплексности почв.

На севере района на приподнятых равнинах сформировались среднекаштановые нормальные почвы. Грунтовые воды под ними залегают глубоко (глубже 8 м). Почвообразующими породами являются продукты выветривания горных пород на месте их образования в водах Нижнехвалынского бассейна. Мощность гумусового горизонта 40 – 60 см. Карбонаты выделяются с глубины от 50 до 90 см в форме пятен белесого цвета. Соли в виде кристаллических пятен начинаются с глубины 110 см.

На нижних частях склонов пологих равнин среди среднекаштановых почв встречаются небольшими массивами среднекаштановые солонцеватые почвы. Мощность гумусового горизонта 40 – 50 см, вскипание от соляной кислоты с глубины 20 – 30 см. Скопления карбонатов в виде белоглазки обнаруживаются на глубине 45 – 90 см, а легко растворимые соли с глубины 120 – 150 см. Во втором горизонте почвенного профиля отмечается солонцеватость (поглощенный натрий составляет 5 – 10% от суммы поглощенных оснований) и некоторое утяжеление механического состава.

Среднекаштановые почвы являются южной границей неполивного земледелия, так как дальнейшее его продвижение к югу ограничивается недостатком влаги.

Для *светлокаштановых почв* характерна солонцеватость. Она выражается поглощением в верхних почвенных горизонтах натрия и непроницаемостью для поверхностных

вод в периоды увлажнения. Почвообразующими породами являются глинистые отложения Нижнехвалынского моря.

Светлокаштановые нормальные почвы и светлокаштановые солонцеватые почвы имеют мощность гумусового горизонта в 35 – 45 см, содержание гумуса в них невысокое, невелико и содержание азота.

Светлокаштановые почвы используются в качестве пастбищ, иногда – как сенокосы. Распространены они в восточной части района.

Для Казталовского района характерны луговато-каштановые почвы, которые образовались среди светлокаштановых почв главным образом в понижениях рельефа. Дополнительное увлажнение они получают преимущественно за счет повышенного поверхностного стока влаги во время весеннего снеготаяния. У этих почв наблюдается увеличенная мощность гумусового горизонта и более темная его окраска.

Луговато-каштановые светлые обыкновенные почвы образовались на слабопониженных равнинных участках. Почвообразующими породами для них служат глины и тяжелые суглинки. Вскипают от соляной кислоты с глубины 20 – 35. Мощность гумусового горизонта достигает до 50 см. Карбонаты выделяются в виде белесого мучнистого налета с глубины 40 см. Соли обнаруживаются в виде белых жилок со 100 см.

Луговато-каштановые светлые солонцеватые почвы имеют меньшую мощность гумусового горизонта - до 35 – 40 см, вскипают от соляной кислоты с 30 см. Карбонаты отмечаются в виде глазков с глубины 40 см и глубже. Видимые скопления соли в почвах отсутствуют или в форме белых резко очерченных белых пятен встречаются с глубины 140 см. В солонцеватых горизонтах возрастает сумма поглощенных оснований.

Все луговато-каштановые почвы используются в качестве пастбищ и сенокосов.

Лугово-каштановые почвы обычно формируются в выраженных понижениях рельефа относительно ровных водораздельных поверхностей равнины: обычно по

ложбинам, падинам и степным западинам. Они имеют темную окраску гумусового горизонта, увеличенную его мощность, комковатую структуру верхнего горизонта. Вскипание от соляной кислоты обнаруживается обычно с глубины нижней части гумусового горизонта.

Лугово-каштановые темные обыкновенные почвы имеют гумусовый горизонт мощностью до 90 см, вскипают с 80 см. Карбонаты выделяются в виде жилок или псевдомицелия с подгумусового горизонта, а соли не обнаруживаются.

Лугово-каштановые темные осолоделые почвы встречаются по западинам среди солонцов. В нижней части их гумусового горизонта отмечается кремнистая присыпка белесого цвета.

Лугово-каштановые темные солонцеватые почвы образуются на глинах и суглинках по ложбинам и западинам. Горизонт вмывания имеет комковато-ореховатую структуру. Они содержат меньше гумуса и азота. Вскипают от соляной кислоты с глубины 10 см.

В подзоне светлокаштановых почв в понижениях и степных блюдцах становятся обычными *лугово-каштановые светлые обыкновенные почвы*, мощность гумусового горизонта которых равна 45 – 55 см. Солевые горизонты этих почв опущены глубже метра. В сравнении с лугово-каштановый темными обыкновенными почвами у них отмечается также содержание гумуса и азота.

Лугово-каштановые светлые осолоделые почвы сходны с лугово-каштановыми темными осолоделыми почвами, но отличаются от них меньшей мощностью гумусового горизонта и меньшим содержанием гумуса в нем.

Лугово-каштановые солонцеватые почвы содержат значительное количество поглощенного натрия в нижней части гумусового горизонта, что обуславливает его большую плотность и ореховатую структуру.

Все лугово-каштановые почвы, в виду засушливости климата и малых их контуров, используются в качестве пастбищ и сенокосов.

На юге района, в основном на Верхнехвалынской равнине, распространены *бурые почвы*. Они преимущественно легкого

механического состава. Бурые почвы отличаются от светлокаштановых почв уменьшенной мощностью гумусового горизонта, повышенным, часто поверхностным, вскипанием от соляной кислоты и высоким залеганием карбонатов. Грунтовые воды залегают на большой глубине (глубже 10 – 15 м) и на почвообразование не влияют.

На супесях образованы *бурые глубоковскипающие почвы*. Мощность их гумусового горизонта составляет 40 – 45 см, а вскипание от соляной кислоты отмечается с 40 – 50 см. Воднорастворимые соли отсутствуют.

Бурые нормальные почвы обычно формируются на суглинках. Мощность гумусового горизонта 35 – 40 см, вскипают от соляной кислоты с 15 – 20 см, а нередко с поверхности. Ниже гумусового горизонта располагается карбонатный горизонт мощностью 50- 70 см, а под ним находится горизонт легкорастворимых солей.

Бурые солонцеватые почвы характеризуются большим уплотнением нижней части гумусового горизонта и ореховатой структурой.

Бурые примитивные почвы развиты на рыхлопесчаных отложениях. Мощность их гумусового горизонта 60 – 90 см, а содержание гумуса в них незначительное. Вскипают от соляной кислоты с 110 – 150 см.

В понижениях рельефа среди бурых почв, получающих дополнительное увлажнение за счет поверхностных или грунтовых вод, формируются *лугово-бурые почвы*. Грунтовые воды обычно сильно минерализованы и залегают на глубине 4 – 6 м. Почвообразующие породы – это засоленные глины и суглинки. Верхняя часть гумусового горизонта обычно слоеватая а нижняя уплотнена и имеет ореховатую структуру.

Лугово-бурые карбонатные почвы отличаются поверхностным вскипанием от соляной кислоты и более плотным сложением.

Лугово-бурые солонцеватые почвы имеет солевой горизонт с глубин 30 – 70 см, а дополнительное их увлажнение, в основном, связано с грунтовыми водами.

Растительный покров бурых почв используется в качестве пастбищ, а некоторые из них как сенокосы.

В Прикаспийской низменности невысокие озерные и речные террасы, днища староречий, лиманов, падин заняты *луговыми почвами*, испытывающими длительное увлажнение весенними талыми снеговыми водами и дополнительное увлажнение грунтовыми водами, залегающими на глубине 1 – 2 м от поверхности. Для профиля луговых почв характерны ржавые и оглеенные пятна на небольшой глубине.

Луговые тёмные обыкновенные почвы формируются среди среднекаштановых почв и имеют мощность гумусового горизонта 55 – 65 см. От соляной кислоты вскипают с 45 – 60 см.

Луговые тёмные карбонатные почвы образуются в понижениях рельефа на жестких грунтовых водах. Карбонаты накапливаются по сему профилю почвы, вследствие чего они от соляной кислоты вскипают с поверхности.

Луговые тёмные осолоделые почвы образуются в понижениях на глинах и суглинках. В верхней части залегают серый дерновый слой мощностью 12 – 15 см, под которым залегают слоеватый слой. От соляной кислоты вскипает, начиная с 50 см.

Луговые тёмные засоленные почвы имеют близкое к поверхности (30 – 60 см) расположение солевых горизонтов. В засушливые годы соли подтягиваются ближе к поверхности, чем в средние по увлажнению годы.

На породах суглинистого механического состава формируются *луговые светлые обыкновенные почвы*. Они имеют мощность гумусового горизонта 40 – 50 см, от соляной кислоты вскипают в средней его части (с 25 – 40 см).

Луговые светлые карбонатные почвы имеют мощность гумусового горизонта до 70 см, от соляной кислоты они вскипают с поверхности. Карбонаты выявляются в виде многочисленных неясных пятен с 8 до 70 см, скопления солей не отмечаются.

По плоским понижениям лиманов, периодически затапливаемых талыми снеговыми водами, развиваются *луговые светлые осолоделые почвы*. Для них характерно

наличие белесого горизонта, залегающего под дерновым слоем.

Более широко распространены *луговые светлые солонцеватые почвы*. Они занимают пониженные плоские участки Прикаспийской низменности, заливаемые паводковыми водами. Летом эти воды испаряются, и создается восходящий ток грунтовых вод к поверхности. Вместе с водами передвигаются и соли. Происходит периодический подъем солей и весеннее их вымывание, благодаря чему возникает плотный горизонт. Мощность гумусового горизонта до 90 см. От соляной кислоты почва вскипает с 15 – 20 см. карбонаты не выделяются, а соли наблюдаются с 90 см в виде пятнистых кристаллических скоплений. Они используются в качестве сенокосов.

В понижениях Прикаспийской низменности большую часть вегетационного периода могут преобладать восходящие токи грунтовых вод к поверхности формируя *луговые светлые засоленные почвы*. Соли отлагаются на глубине 10 – 50 см и мигрируют по профилю в зависимости от условий увлажнения. Используются как пастбища.

Лугово-болотные почвы занимают пересыхающие водоемы. В них обильно с поверхности встречаются ржавые и сизые пятна, грунтовые воды залегают близко (0,5 – 2 м) к поверхности.

Лугово-болотные обыкновенные почвы развиваются в условиях продолжительного затопления весенними паводковыми водами и близкого залегания грунтовых вод летом и осенью. Они обычно встречаются по низменным берегам пресных и соленых озер. Мощность гумусового горизонта 20 см или несколько больше. От соляной кислоты вскипают сразу по окончании гумусового горизонта. Выделений карбонатов и солей нет.

Лугово-болотные солонцеватые почвы имеют солонцеватый уплотненный горизонт на глубине 15 – 35 см от поверхности. *Лугово-болотные засоленные почвы* характеризуются высоким залеганием солевых горизонтов.

Лугово-болотные почвы используются в качестве сенокосов и пастбищ.

Солоди луговые встречаются обычно в западной части Казталовского района в плоских понижениях, затапливаемых весенними талыми снеговыми водами. Они сверху имеют маломощную (0,5 – 3 см) подстилку, состоящую из полуразложившихся остатков растений, под которой расположен серый или темно-серый горизонт комковатой структуры мощностью 10 – 15 см. Под ним залегает белесый слоеватый горизонт мощностью 8 – 12 см. Глубже находится плотный горизонт ореховатой структуры. От соляной кислоты вскипает с 20 – 30 см, а иногда с поверхности. Используются в качестве сенокосов.

Повсеместно в районе широко распространены *солонцы*, гумусовый горизонт которых ясно делится на две части: верхнюю – сравнительно рыхлого сложения слоево-комковатой структуры и нижнюю – плотную столбчатой или призмовидно-ореховатой структуры. Ниже гумусового расположены карбонатный и солевой горизонты.

Солонцы темнокаштановые солончаковытые отмечаются среди среднекаштановых почв сухостепной подзоны на тяжелых суглинках. Солевые горизонты располагаются на глубине 45 – 65 см. Мощность гумусового горизонта равна 30 – 40 см. Вскипают от соляной кислоты с 20 – 25 см.

Солонцы светлокаштановые солончаковые широко распространены среди светлокаштановых почв. Они развиваются на породах тяжелого механического состава. Видимые выделения солей обнаруживаются с 35 – 45 см. Мощность надсолонцового горизонта у них уменьшена. От соляной кислоты вскипают с 15 – 20 см. Карбонаты не выделяются, а соли с 15 см в виде жилок и пятен.

Солонцы бурые солончаковые распространены в районе меньше, чем предыдущие. Мощность гумусового горизонта примерно 40 см. Карбонаты выделяются с 10 до 40 см в виде белесых расплывчатых пятен. Соли выявляются с 30 – 40 см в виде многочисленных пятен. От соляной кислоты почвы вскипают с поверхности.

Солонцы лугово-каштановые темные солончаковые занимают склоны долин, встречаются на слабопониженных равнинных участках. Мощность гумусового горизонта равна

40 – 45 см. вскипание от соляной кислоты с 17 – 25 см. Максимум карбонатов расположен на глубине 30 – 70 см.

Очень часто отмечаются *солонцы лугово-каштановые светлые солончаковые*. Мощность гумусового горизонта 35 – 40 см, от соляной кислоты вскипают с поверхности или с глубины 15 см. Карбонаты в форме пятен обнаруживаются с глубины 10 до 35 см. Соли в виде мелких жилок начинают выделяться с глубины 45 до 62 см.

Солонцы лугово-бурые солончаковые распространены на юге района. От соляной кислоты вскипают с поверхности или с глубины 5 – 10 см. Карбонаты выделяются с глубин 10 см в виде белых мелких пятен, соли с 40 – 45 см.

Перечисленные выше солонцы используются в качестве пастбищ.

Солонцы луговые солончаковые относительно менее распространены. Они от соляной кислоты вскипают с поверхности, или с 7 см и несколько глубже. Карбонаты или не выделяются, или заметны начиная с 20 см. Соли в виде тонкой корочки на поверхности, или выделяются, начиная с глубины 15 см. Эти солонцы используются в качестве сенокосов.

Солончаки часто встречаются в пределах Прикаспийской низменности. В них господствуют восходящие токи влаги, что приводит к засолению всей почвенной толщи. Почва от соляной кислоты вскипает с поверхности, покрытой белым налетом солей.

Солончаки луговые формируются в плоских понижениях рельефа за счет скопления солей на их поверхности при подтягивании слабоминерализованных, близких к поверхности (1 – 3 м) грунтовых вод. Имеют рыхлое сложение. Мощность гумусового горизонта от 20 до 35 см, соли выделяются по всему профилю в больших количествах.

Солончаки обыкновенные образуются в небольших понижениях вследствие смыва солей с окружающих пространств и за счет восходящих токов влаги сильно минерализованных грунтовых вод. По всему разрезу резко преобладает хлористый натрий.

Солончаки соровые распространены широко. Они

образуются в плоских, обычно обширных понижениях, заливаемых в весеннее время и после сильных дождей. Они представляют собой соленые озера, которые летом пересыхают, покрываясь с поверхности коркой солей. Их поверхность рыхлая, с хрустом проваливающаяся при ходьбе по ней на глубину до 5 см. особенно часто они встречаются среди песчаных массивов.

Пойменные почвы большую часть вегетационного периода испытывают воздействие весеннего затопления и дополнительного увлажнения в результате близкого к поверхности залегания грунтовых вод. Почвообразование осуществляется также путем отложения взмученного материала на поверхности почв. В результате в поймах образуются почвы с более или менее ясно выраженной слоистостью профиля, часто с наличием погребенных горизонтов.

Здесь распространены *пойменные луговые почвы*. Они формируются под мощным воздействием речных отложений, принесенными водами во время их весенних подъемов.

Пойменные луговые светлые обыкновенные почвы наиболее часто встречаются в поймах рек Узеней. Они возникают на пресных и слабо минерализованных грунтовых водах на слоистых почвообразующих породах с преобладанием суглинков. Вскипание от соляной кислоты отмечается с 50 – 90 см.

Пойменные луговые светлые солонцеватые почвы возникают на слабо и средне минерализованных грунтовых водах, содержащих соли натрия, в поймах небольших рек. Для них характерно уплотнение и комковато-ореховатая или ореховатая структура нижней части гумусового горизонта (солонцеватость). Распространены на востоке района.

Пойменные луговые почвы используются преимущественно в качестве сенокосных угодий и частично – под садовые и огородные культуры.

Песчаные массивы в Казталовском районе располагаются главным образом в его юго-западной части. Эти пески образовались из речных наносов переработанных водами

Верхнехвалынского бассейна, а в последствии ветром.

Пески пустынные бугристые закрепленные представляют собой бугры высотой 2 – 4 м и редко более 5 м. Гумусированность верхних горизонтов слабая, они промыты от легко растворимых солей на большую глубину.

Пески пустынные бугристые слабозакрепленные имеют значительную изреженность растительного покрова и при выпасе легко переходят в барханные.

Пески пустынные бугристо-котловинные закрепленные распространены на юго-западе района и представляют собой чередование крупнобугристых поверхностей и котловин.

Пески пустынные грядово-бугристые закрепленные представляют собой чередование вытянутых гряд и массивов бугристых песков.

Пески пустынные грядово-бугристые слабозакрепленные отличаются разреженным растительным покровом.

Песчаные массивы используются в качестве пастбищ. В настоящее время все типы слабозакрепленных песков, из-за отсутствия или сильного ослабления пастбищного режима эксплуатации, переходят в закрепленные при процессе выравнивания их поверхности ветром.

Растительный покров. В условиях континентального климата Казталовского района с суровой продолжительной зимой, а также с жарким и сухим летом на фоне недостаточного увлажнения в целом, длительное время протекало формирование растительности, важнейшего компонента природы. Растительность переводит энергию Солнца в химические связи органического вещества, то есть накапливает его энергию. Она начинает цепи питания животных, которые могут питаться только готовым органическим веществом.

Распространение различных типов растительности привязано к распределению типов почв, их механическому составу, режиму увлажнения, степени засоления, солонцеватости, уровню и степени минерализации грунтовых вод, экспозиции склонов и др. Поэтому даже для одного и того же типа почв от места к месту можно наблюдать

существенные отличия в растительном покрове. В пределах района растительность относится (как и почвы) к степному (полупустынному) и пустынному типам.

На водосборных пространствах северной части района произрастает степная растительность. Среди доминирующих в степях ковыльников выделяются две фенологические фазы: карсочная весенняя, с перистыми ковылями (на суглинистых и супесчаных почвах обычны ковыль Лессинга), и летняя - с волосистоостистыми ковылями (ковыль волосовидный, ковыль сарептский). Эти господствующие (доминирующие) сообщества дерновинных растений создают в степях максимум фитомассы. Такие растения вегетируют в течение всего вегетационного периода, то есть они создают максимум фитомассы, но их развитие в степной полосе замедляется в летние засушливые месяцы (в июле - первой половине августа); это так называемый период полупокоя. Максимум развития травостоя отмечается в июне и совпадает он с максимумом выпадения осадков.

Степному разнотравью принадлежит вторая по значимости роль, которая сильно уменьшается к югу в связи с увеличением засушливости климата. Степное разнотравье включает разнообразные жизненные формы, значение подземных частей которых особенно велико. Так, в состав степного разнотравья входят стержнекорневые растения (например, гвоздики, васильки и др.), корневищные (например, вероника седая, подмаренники и др.), корнеотпрысковые (например, полынь австрийская). По склонам балок и по степным блюдцам встречаются также степные кустарники: таволга городчатая, таволга звероболистная, бобовник низкий, карагана кустарниковая и др.

Кроме длительно вегетирующих в составе степных сообществ встречаются также разнообразные коротковегетирующие растения - однолетние (эфемеры) и многолетние (эфемероиды и гемизфемероиды), развивающиеся в более влажные годы особенно обильно. Эфемеры и эфемероиды заканчивают свою вегетацию, включая плодоношение, к концу весны (вторая половина

мая), а гемизфемероиды - к концу июня. Характерны для степей разнообразные растения, образующие перекасти-поле. Это многолетники (качим метельчатый, кермеки, зопник колючий и др.), которые отрываются от корней и начинают странствовать по степи, гонимые ветром и при ударах о землю рассеивают семена.

В степных западинах с луговокаштановыми почвами развиваются типично степные сообщества с господством хорошо развитых степных дерновинных злаков - ковылей Лессинга, волосовидного, сарептского, перистого, типчака валисского и житняка гребневидного. Состав ковылей и степного, нередко лугово-степного разнотравья, зависит от глубины западин. В западинах и по склонам балок встречаются степные кустарники, среди которых обычно преобладает таволга звероболистная, часто встречаются заросли таволги городчатой, караганы кустарниковой, бобовника низкого и др. В центре некоторых западин, в окружении таволги звероболистной, произрастают заросли шиповника майского и крушины слабительной.

Вдоль русел степных рек на мелководьях иногда встречаются густые заросли тростника южного, рогоза узколистного, камыша озерного. В воде часто развиты заросли полупогруженной растительности.

Для лиманных понижений характерна преимущественно пырейная и бескильницевая растительность. Местами хорошо развиты бекманиевые луга. В понижениях лиманов, где обычно застаивается вода, образуются купы, в которых произрастают тростник южный, рогоз узколистный, камыш озерный и камыш Табернемонтана.

Как правило, подземная часть пустынных растений по мощности развития и массе значительно превышает их надземную часть. Хорошо развитые корневые системы позволяют растениям максимально использовать почвенную влагу.

Засоленность грунтов привела в пустыне к выработке особых физиологических свойств. Одни растения накапливают в своих органах большое количество легко растворимых солей, что помогает им получать влагу из

концентрированных почвенных растворов. Другие обладают особыми железками, с помощью которых соли выводятся наружу. Сухость воздуха вместе с засоленностью грунтов приводит у некоторых видов к возникновению суккулентности – развитию наполненных водой утолщенных листьев или стеблей.

Пустынная часть Казталовского района – это царство полукустарничковых полыней, среди которых доминируют полынь белая и полынь черная, а на песках встречается полынь песчаная.

Сообщества ромашника тысячелистникового встречаются по степным блюдцам, по незначительным понижениям с солонцеватыми почвами, по сусликовинам.

Здесь на межпадинных пространствах иногда развиваются сообщества анабазиса безлистного, биюргуна и сарсазана.

Белополынные пустыни являются наиболее распространенными. Они приурочены как к выровненным суглинистым местообитаниям, так и к супесчаным и песчаным грунтам и пескам. В этих растительных сообществах из полукустарничков в значительных количествах встречается в качестве согосподствующего вида прутняк простертый, а иногда и ромашник тысячелистниковый. В некоторых случаях в значительном количестве представлен кустарничек эфедра. В небольшом обилии произрастает разнотравье: грудница шерстистая и голая, тысячелистник мелкоцветковый, кермек сарептский, гониолимон красноватый. Ранней весной массово произрастают эфемероиды – мятлик живородящий, тюльпан Биберштейна, тюльпан двулистный, гусиный лук луковиценосный. Гемизфемероиды представлены преимущественно ферулой каспийской, кахрисом противозубным, а эфемеры – бурачком пустынным, клоповником пронзеннолистным, рогоглавником пряморогим и др. Летнее-осенние однолетники обычно немногочисленные.

В белополынных значительное участие принимают степные растения – овсяница валисская, житняк пустынный

и др. В западинах с лугово-каштановыми почвами по их окраинам отмечаются сообщества ковыля волосовидного и ковыля сарептского.

На песках развиваются песчанополынные сообщества, в составе которых характерны качим метельчатый, бессмертник песчаный, василек прижаточешуйный, тонконог сизый. По понижениям песков обычно встречаются осока вздутая, эremosпартон безлистный, а в солончаковых понижениях обычно выражены кокпек и биюргун.

Чернополынные встречаются по повышенным участкам водосборных пространств. Согосподствующие виды в них – это кохия простертая, камфоросма монспелийская, биюргун и кокпек. Весной обильны эфемероиды – тюльпан Шренка и птицемлечник Фишера, ревень татарский. Из гемизфемероидов обычны ферула каспийская, ферула голая, серпуха, и из эфемеров – мортук пшеничный и восточный и др. Из летнее-осенних однолетников характерен рогач песчаный. В чернополынных обычны различные виды солянок – климакоптера супротиволистная, солянка остролистная и олиственная, петросимония трехтычинковая и др.

Вдоль урезов воды рек Малый Узень и Большой Узень произрастают кустарниковые ивы, изредка к ним примыкают заросли крушины слабительной и шиповника майского, и совсем редко сообщества терна.

В Казталовском районе отмечена небольшая осиновая роща, произрастающая по склону балки в 3 км юго-восточнее п. Шильное.

Животный мир. Животные степей и пустынь Казталовского района приспособлены к жестким условиям обитания травянистых сообществ. Открытый ландшафт требует поиска убежищ, поэтому многие из них роют норы или занимают чужие, а часть видов ведет подземный образ жизни. Еще одна особенность этих животных – это их однообразная окраска под цвет почвы и растительности. В период летних засух многие животные впадают в состояние полупокоя, то есть снижают свою активность, а зимой впадают в спячку.

Здесь наиболее характерен малый суслик, повсеместно образующий колонии. Колониальный образ жизни позволяет своевременно оповещать членов колонии об опасности, а норы дают грызунам надежное убежище. В норах сусликов обитает определенный набор беспозвоночных животных, находят убежище ящерицы, змеи, зеленая жаба, гнездится каменка-плясунья.

Повсеместно то в малых, то в больших количествах встречается обыкновенная слепушонка - зверек, ведущий подземный образ жизни.

Мир мелких норных грызунов богаче; встречаются несколько видов хомячков, тушканчиков, песчанок, полевок, мышей. Все норные млекопитающие являются хранителями и разносчиками особо опасных заболеваний человека, образуя их природные очаги.

Под слоем отмерших частей растений и в верхних горизонтах почвы многочисленны ногохвостки, почвенные клещи, нематоды, личинки хрущей и навозников, щелкунов, чернотелок, пыльцеедов, личинки некоторых двукрылых и бабочек и др.

Кроме грызунов зеленую массу поедают полчища разнообразных саранчевых и кузнечиковых, листогрызущих жуков и гусеницы бабочек. Совместно с ними упомянем многочисленную группу насекомых, сосущих соки живых растений - это цикадки, пенницы, тли, клопы, трипсы.

Как и везде пищевые связи здесь венчают хищные животные. Хищники имеют богатый выбор объектов питания. В наземном ярусе обычны хищные муравьи, жуки-скакуны, одиночные роющие осы, охотящиеся на самых разных беспозвоночных, божьи коровки и др. На водоемах и вблизи них господствуют стрекозы.

В районе в глинистых и песчаных пустынях обитает и размножается множество антилоп – сайги.

К растительноядным птицам травяных сообществ в здешних лиманах относятся серая куропатка и перепел.

Многие птицы имеют смешанное питание, они собирают семена растений и ловят всевозможных насекомых, а также моллюсков и червей. Фоновые всеядные птицы - жаворонки.

Всюду обитают по несколько видов этих птиц. Во многих местах обычны полевой, хохлатый, малый, степной жаворонки. Каждый вид господствует в определенных вариантах степей. Крупная всеядная птица в районе - стрепет. Изредка гнездится журавль-красавка.

Видовое разнообразие земноводных невелико; по водоемам и сырым местам обычны остромордая, озерная лягушка, вдали от водоемов обыкновенная зеленая жаба. Из пресмыкающихся в степи обыкновенны разноцветная ящурка, пряткая ящерица, узорчатый полоз и степная гадюка. В долинах степных рек Малый Узень и Большой Узень обычны уж обыкновенный и уж водяной. В этих степных реках многочисленна болотная черепаха.

Среди мелких хищных птиц должны быть названы пустельга обыкновенная и кобчик, а среди крупных канюк, лунь полевой, реже отмечается степной орел. Под мостом на р. Большой Узень у п. Жалпактал в некоторые годы гнездятся городские ласточки, а береговушки и деревенские ласточки являются в районе наиболее обычными видами птиц, добывающих пищу в полете. В пустыне обычно гнездится козодой, особенно заметный по вечерам при возвращении овец с пастбищ и имеющий такой же тип питания.

Волк, лисица, корсак, хорь, барсук, горностай, ласка обычные в районе хищные млекопитающие.

В песках на юге района обычны тушканчик большой и малый, тарбаганчик, емуранчик и др.

На водоемах богат мир водных и околководных птиц. Здесь обитают лебеди-шипуны, утки, цапли, чайки, крачки, кулики. Некоторые виды ведут колониальный образ жизни.

Большими запасами и видовым разнообразием рыб отличаются реки Малый Узень и Большой Узень. Основу рыболовства в реках составляют судак, берш, окунь, щука, сазан, сом, лещ, вобла и другие виды. В реку Большой Узень отмечен заход иглы-рыбы из Каспийского моря – озера по системе каналов через р. Волгу.

В других, не пересыхающих, водных объектах района

видовое разнообразие рыб сильно уменьшается, однако и в них имеются большие запасы рыб: сазан, щука, окунь, плотва, карась, линь и другие. Особое значение по добыче рыбы имеют крупные озера – Балыкты, Рыбный Сакрыл и другие.

Список использованной литературы:

1. *Агроклиматические ресурсы Уральской области.* Л., Гидрометеиздат. 1973. 128 с.
2. *Агроклиматический справочник по Западно-Казахстанской области.* Алма-Ата, 1960. 127 с.
3. *Аглонов С.В. Геодинамика.* СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та. 2001. 360 с.
4. *Беспалов В.Ф. Геологическое строение Казахской ССР.*
5. *Бочкарева Н.А., Сдыков Ж.С., Джангирьянц Д.А. Подземные воды Прикаспийской впадины и ее восточных обрамлений.* Алма – Ата, Наука. 1973. 228 с.
6. *Геология СССР, т. XXI, Западный Казахстан.* М., Недра, 1970.
7. *Гросвальд М.Г. Последнее великое оледенение территории СССР.* М., Знание. 1989. *Науки о Земле*, 10. 48 с.
8. *Дебело П.В., Булатова К.Б. Животные Западно-Казахстанской области. (Позвоночные. Насекомые).* Уральск, 1999. 212 с.
9. *Джубанов А.А. Климат и воды //Природа, население и хозяйство Западно-Казахстанской области.* Уральск, 1998. С. 43 - 57 с.
10. *Джубанов А.А. Растительный и животный мир, их охрана // Природа, население и хозяйство Западно-Казахстанской области.* Уральск, 1998. С. 57 – 73 с.
11. *Джубанов А.А. Некоторые краеведческие аспекты самостоятельной работы по биогеографии //Географический сборник. Изд. центр Зап.-Каз. гос. ун-та им. М. Утемисова, Уральск, 2005. С. 55 – 123.*
12. *Джубанов А.А. Речные ландшафты Западно-Казахстанской области //Горизонты географии. Уральск, 2006. С. 48 – 51.*
13. *Джубанов А.А., Петренко А.З. География наиболее редких видов кустарников и деревьев Западно-Казахстанской области. // Географ. пробл. устойчивого развития. Уральск, 2001. С. 108 – 120.*
14. *Доскач А.Г. Природное районирование Прикаспийской полупустыни.* Наука. М., 1979. 142с.
15. *Иванов В.В. Определитель деревьев и кустарников.* Уральск, 1949. 47 с.
16. *Иванов В.В. Физико-географический очерк Западного Казахстана //Географический сборник. М. – Л.; 1953. Вып. 2. С. 5 – 51.*
17. *Иванов В.В. Степи Западного Казахстана в связи с динамикой их покрова. // Записки геогр. об-ва, нов. серия, т. 17. М. – Л.: 1958. 288 с.*
18. *Иванов В.В. Рощи и колки Северного Прикаспия. //Известия ВГО. М. – Л.: 1960. Т. 92.*
19. *Иванов В.В. Ботанические объекты Северного Прикаспия, нуждающиеся в охране //Вопр. Охраны ботан. Объектов. Л.: Наука, 1971. С. 175 – 178.*

20. Иркалиева Р.М. Позвоночные животные Западно-Казахстанской области //Природно-ресурсн. потенц. и проектир. объекты заповед. фонда Зап. – Каз. обл. Уральск. 1998. С. 139 – 144.
21. Кабдулова Г.А. Рельеф, геология и полезные ископаемые. // Природа, население и хозяйство Западно-Казахстанской области. Уральск, 1998. С. 27 - 42 с.
22. Камалов С.К., Ли К.А. География размещения месторождений полезных ископаемых Уральской области и их народнохозяйственное значение. Уральск. Диалог, 1992.
23. Колебания климата за последнее тысячелетие. Л., 1988
24. Котин Н.И. Почвы Казахской ССР. Вып. 9. Уральская область. Алма-Ата, 1967. 348 с.
25. Липатова В.В. Субаридные и аридные поймы //Растительность Европейской части СССР. Л., Наука, 1980. С. 358 – 372.
26. Марков К.К., Величко А.А., Лазуков Г.Г., Николаев В.А. Плейстоцен. М., Высшая школа. 1968. 304 с.
27. Михайлов В.Н., Добровольский А.Д. Общая гидрология. М., Высшая школа. 1991. 368 с.
28. Нурмамбетов Э.И. Урало-Эмбенское денудационное плато // Рельеф Казахстана. Алма – Ата, 1991. Ч. 2. С. 133 – 143.
29. Нурмамбетов Э.И. Прикаспийская аккумулятивная равнина // Рельеф Казахстана. Алма – Ата, 1991. Ч. 2. С. 144 – 156.
30. Петренко А.З. Березово-осиновые колки Северного Прикаспия. //Матер. по фл. и раст. Сев. Прикаспия. Л., 1971. Вып. 5, ч. С. 125 – 142.
25. Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М. и др. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. Уральск, 1998. 176 с.
26. Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М., Чернышев Д.М., Тубетов Ж.М. Зеленая книга Западно-Казахстанской области. Кадастр объектов природного наследия. Уральск, изд-во РИО ЗКГУ, 2001. 194 с.
27. Приуралье. Алматы, Дастан. 2001. 200 с.
28. Ресурсы поверхностных вод СССР. Т. 12. Вып. 2. Л.: Гидрометеиздат, 1970. 530 с.
29. Ушаков С.А., Ясманов Н.А. Дрейф материков и климаты Земли. М., Мысль, 1984. 206 с.
30. Филонец П.П., Омаров Т.Р. Озера северного, западного и восточного Казахстана. Л.: Гидрометеиздат, 1974.
31. Хромов С.П., Петросянц М.А. Метеорология и климатология. М., 1994.

КАЗТАЛОВСКИЙ РАЙОН. ОБЪЕКТЫ ПРИРОДНОГО НАСЛЕДИЯ

МАСШТАБ 1 : 650 000

БОТАНИЧЕСКИЙ

1. Урочище Шильная балка.
2. Вольфия бескорневая близ аула Кайынды.
3. Сарыкудукские пырейные лиманы.

ЛАНДШАФТНО-БОТАНИЧЕСКИЕ

4. Караобинская типчаковая степь.
5. Фурмановский лиман.
6. Урочище Большой лиман.
7. Богатыревская комплексная степь.

РЕКРЕАЦИОННЫЕ ПРИРОДНЫЕ РЕСУРСЫ

- Степные реки.
- ⊕ Рекреационные объекты с бальнеологическими ресурсами.
- ⊙ Фрагмент девственных степей.
- ⊖ Степные озера.
- ⊗ Историко-археологические ландшафтные объекты.

Ландшафтные деления

1. Северо-Волго-Уральская плоскоравнинная полупустынная ландшафтная провинция.
1. Джаныбекский плоскоравнинный ландшафтный район.
2. Аралсорский низменно-котловинный ландшафтный район.
3. Приузенский наклонно-плоскоравнинный ландшафтный район.
4. Нижнеузенский плосковолнистый ложбинно-дельтово-лиманый ландшафтный район.
5. Чижинско-Балыктинский лиманно-плоскоравнинный ландшафтный район.
6. Северо-Урало-Кушумский плоскоравнинный ложбинно-дельтовый ландшафтный район.

ГРАНИЦЫ ЛАНДШАФТНЫХ ДЕЛЕНИЙ

- границы ландшафтных районов
- 1 – номер ландшафтных провинций
- 1-6 – номера ландшафтных районов

1.2. Ландшафтное разнообразие

Территория Казталовского района в основном расположена в пределах Прикаспийской низменности, которая освободилась недавно от морской трансгрессии. Это определяет, в ландшафтном отношении разнообразие природных комплексов. Территория района состоит из лиманов, соров и понижения с озерными котловинами. К крупным природным комплексам можно отнести Балыктинские, Чижинские разливы, которые представлены разбросными отдельными небольшими озерными котловинами и соровыми понижениями, междуречьями долин рек Большого и Малого Узеней и др. В рельефе распространены равнины, где преобладают понижения лиманного типа с множеством озерных котловин.

Природные особенности района дают возможность определить его как регион с значительным биологическим и ландшафтным разнообразием, с уникальными экосистемами, а также с редкими и исчезающими видами флоры и фауны, характерными для степных и полупустынных территорий.

Главным ландшафтным рубежом территории является граница между природными зонами. Она обусловлена, прежде всего, климатическими условиями, но выражается в сменах зональных типов растительности и почвенного покрова. По карте "Охрана природы Уральской области", выпущенной в 1989 году, в пределах территории района выделена в широтном направлении южная подзона степи и полупустынная природная зона.

Южная подзона степи занимает небольшую северную часть района и проявляется в почвенно-растительном покрове типчаковыми степями на каштановых и светлокаштановых почвах. К югу южная степная зона переходит к полупустынной зоне, как переходной, представлена в почвенно-растительном покрове в основном светлокаштановыми зональными почвами под полынно-

типчаковыми растительными группировками с участием ковыля-волосатика. Лиманные понижения заняты луговыми почвами под пырейными сообществами в сочетании с солодково-костровыми ассоциациями. В соровых понижениях распространены галофитные растительные группировки, а вокруг озерных котловин встречаются тростниковые заросли.

Ландшафтные провинции.

По схеме природного районирования Западно-Казахстанской области (Чибилев, Дебело, Рамазанов, 2002, Рамазанов, 2002, Чибилев, Дебело, 2006) территорию района расположена в пределах Северо-Волго-Уральской плоскоравнинной провинции.

I. Северо-Волго-Уральская плоскоравнинная полупустынная ландшафтная провинция охватывает почти всю территорию района. Поверхность представляет собой морскую аккумулятивную равнину с неглубокими бессточными впадинами, сформировавшимися в раннехвалынское время. Эти бессточные впадины, согласно Доскач (1954, 1979), представлены лиманами – это неглубокие (до 4 м) понижения, протянувшиеся до нескольких десятков километров. Часть из них замкнутые и представляют собой остатки древних эрозионных образований. А другие из них имеют происхождение эрозионного типа и являются неровностями морского дна и древних протоков. Местами имеются солянокупольные возвышенности, сложенные дислоцированными, разбитыми трещинами и разломами, пластами древних – палеозойских и мезазойских – осадочных пород (Доскач, 1956).

На формирование рельефа большое влияние оказывала реки, которые в современном рельефе отражены балками и оврагами. По мнению М.М. Жукова (1945), во времена Богардайской фазы регрессии Хвалынского моря образовались дельтовые ветвления рек Большой и Малый Узеней, Аще-Узек и др.

Геологическая история развития территории в значительной мере определила литологию и механический состав поверхностных отложений. Сложенные преимущественно раннехвалынскими суглинками, сформировавшимися в зоне морского мелководья, постепенно к югу сменяются молодые супеси и на крайнем юге провинции позднехвалынские пески.

В климатическом отношении провинция отличается еще большей континентальностью, чем климат южной подзоны степей. Средняя температура холодного месяца (января) составляет -11°C на юге до $-13,2^{\circ}\text{C}$ на севере, жаркого (июля) от $+23^{\circ}\text{C}$ до $+24,5^{\circ}\text{C}$, среднегодовая температура $6,2^{\circ}\text{C}$. Сумма температур за период выше 10°C колеблется в пределах от 3000°C до 3300°C , вегетационный период продолжается 210 – 230 дней.

Среднегодовое количество осадков уменьшается к югу и составляет от 275 до 233 мм. Высота снежного покрова в среднем достигает 15-25 см.

Речная сеть в основном представлена устьевыми частями Большого и Малого Узень, Ащыузек и их водосборами, а также небольшими озерами.

В почвенно-растительном покрове в пределах зоны пустынных степей Иванов (1958) выделяют три широтные полосы: северная полоса полынно-злаковых степей связана с каштановыми суглинистыми почвами сыртовых равнин, центральная полоса комплексных степей – с солонцеватами светлокаштановыми суглинистыми почвами, южная широкая полоса полынно-злаковых степей – со светлокаштановыми супесчаными почвами.

Почвенный покров территории провинции отличается молодостью, высокой заселенностью и широкой комплексностью. Зональным типом почвы здесь является светло-каштановая, а также местами встречаются пятнами другие типы почв.

В растительном покрове преобладают по Иванову (1958) полынно-злаковые степи. А в степных понижениях распространены пырейные, пырейно-костровые, житняковые ассоциации. В небольших западинах встречаются степные кустарники, которые придают комплексность растительному

покрову.

Северо-Волго-Уральская плоскоравнинная полупустынная провинция в пределах территории Казталовского района представлена следующими ландшафтными районами: Джаныбекский плоскоравнинный, Аралсорский низменно-котловинный, Приузенский наклонно-плоскоравнинный, Чижинско-Балыктинский лиманно-плоскоравнинный, Нижнеузенский плосковолнистый ложбинно-дельтово-лиманный и Северо-Урало-Кушумский плоскоравнинный ложбино-дельтовый.

1. Джаныбекский плоскоравнинный ландшафтный район представлен в пределах Казталовского района небольшой восточной частью, между реками Ащыузек и Малый Узень. В рельефе преобладает плоскоравнинная равнина с уклоном к югу, абсолютная высота колеблется от 25 до 42 м. На юге местами встречаются небольшие соровые понижения. В тектоническом отношении район охватывает древнее (дочетвертичное) Джаныбекско-Урдинское поднятие и Ащыузекский прогиб (Мещеряков, Брицина, 1954).

Почвообразующие породы представлены глинами и тяжелыми суглинками.

В почвенно-растительном покрове господствуют полынно-типчаковые группировки на светлокаштановой солончаковой почве в сочетании с белополынно-типчаковой на светлокаштановой почве. А ближе к реке Малый Узень в растительности преобладают чернополынные на солонцах в комплексе с камфоросмово-чернополынными на солонцах солончаковых.

2. Аралсорский низменно-котловинный ландшафтный район в пределах территории Казталовского района располагается между реками Малый Узень и Ащыузек. Поверхность ландшафтного района представляет собой плоскую равнину с уклоном к ряссекающим её крупным соровым понижениям. Соровые понижения в основном встречаются на юге района и в большинстве окаймляются нулевой горизонталью. Абсолютная высота колеблется от 6 до 30 метров. Микрорельеф выражен слабо. Местами встречаются микроповышения в виде бутанов.

Ландшафтный район представляет собой комплексную равнину с трехчленными комплексами. В почвенно-растительном покрове преобладают светло-каштановые почвы с признаками луговости, залегающие под полынно-типчаковые растительностью с примесью ромашника, житняка, изредка прутняка. Солонцы, составляющие в комплексе со светло-каштановыми почвами 20 - 30%, имеют растительный покров представленный черной полынью, прутняком, кермеком и солянками. В западинах и падинах формируются лугово-каштановые почвы с более пышной растительностью, состоящей из полыни, типчака, ковыля, житняка, солодки, тонконога и др. Вокруг микроповышений – бутанов произрастает черная полынь с примесью серой полыни, эбелеком, солянками.

Почвообразующие породы сложены в северной части глинами, к югу переходят в тяжелые суглинки.

3. Приузенский наклонно-плоскоравнинный ландшафтный район расположен в среднем течении водораздельной равнины междуречья рек Малый и Большой Узени и охватывает в геоморфолого-тектоническом отношении северо-западную часть равнины и относится а Малоузенскому новейшему поднятию (Мещеряков, Брицина, 1954). Остальная часть равнины представляет собой переходную зону между Малоузенским поднятием и впадиной Чижинских разливов. Рельеф равнины имеет уклон к югу и её абсолютная высота понижается от 20 до 5 м. В районе широко распространены замкнутые плоские пдины размером 0,5 – 2,0 км и отдельные впадины пресных и соленых озер – Малый и Большой Солёный Сакрыл, Рыбный Сакрыл с сопровождающими их солянокупольными поднятиями, прикрытыми чехлом морских хвалынских отложений (Доскач, 1954). Характерной особенностью равнины является хорошо выреженный микрорельеф, состоящий из западин диаметром несколько метров, глубиной до 15-30 см, а также небольших холмиков образованных землероями сусликами, высота которых составляет 30-40 см. К югу микрорельеф постепенно сглаживается.

Почвообразующие породы – средние суглинки, местами с поверхности перекрытые тяжелыми суглинками.

Преобладающими почвами района являются светло-каштановые солонцеватые в комплексе с солонцами и в сочетании с лугово-каштановыми почвами.

Растительные сообщества состоят из белопопынно-житняковых ассоциации на светло-каштановой почве, в комплексе с мятликово-чернопопынной на солонце мелком и пырейной на луговой почве. На севере-западе ближе к долине р.Малого Узеня встречаются солодково-пырейные, солодково-острецовые группировки на лугово-каштановых почвах.

4. Нижнеузенский плосковолнистый ложбинно-дельтоволиманный ландшафтный район в пределах территории Казталовского района представлен небольшой северной частью. Ландшафтный район расположен в нижнем течении междуречий Малого и Большого Узеней, на юге охватывает север Камыш-Самарской депрессии – область дельтового ветвления рек Большого и Малого Узеней, где они образуют систему бессточных котловин.

Север этой территории представляет пониженную часть с абсолютными высотами 0 – 5 м Межузеньской равнины, к которой примыкает система многочисленных котловин, занятых лиманами, сухими и пересыхающими озерами, которые соединяются ериками и протоками. Эти котловины в большинстве случаев представляют собой плоские неглубокие (до 3м) впадины размером от 200-300 м до 4 км (Чибилев, Дебело, 2006).

Почвообразующими породами являются средние суглинки, а к югу супеси с переслоями песка.

Почвенно-растительный покров представлен чернопопынно-кокпековой ассоциации на солонце мелком солончаковом в комплексе с житняково-чернопопынной на луговом солонце и полыньково-острецовой на бурой солонцеватой почве. В пониженных участках распространяются луговые солонцевато-солончаковатые песчаные почвы под белой полынью, мятликом, лебедой, кермеком с участием тамарикса, которой появляется по

пологим склонам сорос и озер. По окраинам соросовых понижений формируются солончаки с галофитными растениями.

Группа соросовых понижений являются местом распространения и размножения сайгаков, а также в пресных озерах в устье рек Малого и Большого Узеней встречается множество видов водоплавающих птиц, в том числе редких видов.

5. Чижинско-Балыктинский лиманно-плоскоравнинный ландшафтный район. Территория ландшафтного района включает комплексные равнины междуречья Большого Узеня и Чижинских, Балыктинских разливов. В тектоническом отношении район располагается в пределах Чижинско-Дюринско-Балыктинской депрессии, более глубокая часть которой занята Чижинско-Дюринско-Балыктинской лиманной системой. Распространены преимущественно замкнутые лиманы тектонического (солянокупольного) происхождения (Досач, 1956). Глубина этих замкнутых понижений составляет 3-4 м, они тянутся на несколько десятков километров. Северная часть района постепенно переходит в передсыртовую равнину, где на ее поверхности развито много мелких лиманов, луговых понижений, хорошо разит микрорельеф. Абсолютные высота равнины колеблются от 10 до 20 м.

Почвообразующими породами служат хвалынские суглинки и глины, часто слоистые.

Поверхностное обводнение паводковыми водами и высокие залегающие грунтовые воды обуславливают развитие почв гидроморфного увлажнения, при котором почвы развиваются под луговой растительностью. Лиманы заняты пырейными и бескильничевыми лугами на лугово-солонцеватых и солончаковых почвах, а на межлиманных пространствах распространяются комплексные полупустынные степи, состоящие из трехчленных и четырехчленных комплексов чернополынно-кокпековых – на севере, чернополынных, к юго-востоку с примесью житняково-грудницевой ассоциации (Петренко, 1998).

6. Северо-Урало-Кушумский плоскоравнинный ложбино-дельтовый ландшафтный район в пределы территории Казталовского района заходит юго-западной небольшой частью и располагаются узкой полосой между Балыктинскими разливами и среднего течения реки Кушум. Основная часть района относится к новейшему Кушумо-Сургузкому поднятию, не вырезанному в рельефе (Мещеряков, Брицина, 1954).

Поверхность ландшафтного района представляет собой водораздельную плоскую равнину со слабой широкой волнистостью и крупными расплывчатыми падьнами, абсолютная высота на севере — 10 м, в центральной части — 7-8 м со снижением на запад и восток до 5 м. Она образует слабый уклон к Балыктинским разливам и р. Кушум (Пачкина, Бакенов, 1982).

Почвообразующими породами являются глины или тяжелые суглинки. В почвенно-растительном покрове на повышенных элементах рельефа распространяются чернополынно-кокпековые группировки на солонце солончаковом в сочетании с итсигеково-чернополынной ассоциацией на солонце солончаковом. А по понижениям развиваются солончаково-полынная растительность на солонце в комплексе с пырейной на луговой солонцеватой и солончаково-полынно-акмамыковой на солонце луговом солончаковатом, также местами встречается солодково-гребенчатопырейная ассоциация на луговой почве. Лиманные понижения заняты пырейными и бескильничевыми растительными сообществами.

1.3. Памятники природного наследия.

Разнообразные характерные особенности ландшафтов, а также уникальные природные объекты и рекреационные природные ресурсы позволяют выделить в пределах территории Казталовского района объекты природного наследия. Кадастр объектов природного наследия района составлен на основе "Зеленой книги Западно-Казахстанской области", написанной авторским коллективом – А.З. Петренко, А.А. Джубановым, М.М. Фартушиной,

Д.М.Чернышовым, Ж.М.Тубетовым в 2001 году, а также экспедиционных наблюдений автора.

1. Урочище Шильная балка. На окраине лиманного понижения вытянутого с северо-запада на юго-восток образовалась небольшая осиновая роща окруженная редкими кустами шиповника и крушины. Роща порослевого происхождения. Крона древостоя раскидистая, стволы искривлены, высота деревьев 3-4м. Травостой редкий с проективным покрытием 10-15%, доминирует ежевика сизая. Вокруг лесного колка расположатся разнотравно-злаковые луга, где в видовом составе преобладают костер безостый, пустырник, солодка голая, вейник наземный, подмаренник, спаржа аптечная, вероника, паслен черный и др. Проективное покрытие этих лугов составляет 70-80%. В моменты посещений в лесном колке отмечены следы вырубков. Лесной колоч расположен в 3 км северо-восточнее аула Шильная балка. Площадь около 0,4га, территория Мироновского аульного округа. Тип памятника – ботанический.

2. Вольфия бескорневая близ аула Кайынды. Это маленькое, зеленое, водное растение - очень редкий вид в Западно-Казахстанской области. Это растение благодаря своим питательным веществам охотно поедается водоплавающими птицами, нутрией и ондатрой. В медицине широко используется как укрепляющее средство при ангинах, заболеваниях дыхательных путей, ревматизме, подгаре. Единственное место этих растений пока обнаружено в затонах р. Большой Узень южнее аула Кайынды (Петренко и др, 2001). Площадь 0,15 га, территория Берёзинского аульного округа. Тип памятника – ботанический.

3. Сарыкудукские пырейные лиманы. Южная часть Балыктинских разливов в основном состоит из отдельных лиманных понижения, где в растительном покрове преобладают пырейные сообщества. Пырей ползучий образуют сплошной светло-зеленый ковер с проективным покрытием 60-70%, а местами встречается более густой травостой. Высота травостоя до 1 – 1,5 м. Пырейные лиманы

являются отличными сенокосными угодьями с высокой продуктивностью и дают ценное калорийное сено. Отдельные пырейные лиманы отделены друг от друга сообществами биюргуна, которые расположены на более высоких и сильно засоленных участках разливов. Окраина пырейных лиманов окаймлена бескильничевыми (акмамыком) сообществами, которые в период цветения и плодоношения образуют метельчатые соцветия с красноватым оттенком. Пырейные лиманы можно выделить в качестве своеобразных растительных группировок, в 1,5 км юго-западнее аула Сарыкудык. Площадь 3 га, территория Талдыапанского аульного округа. Тип памятника – ботанический.

4. Караобинская типчаковая степь. На северо-западе Казталовского района, в полупустынной зоне, сформировались на повышенных участках Прикаспийской низменности типчаковые степи на каштановой почве. Они занимают здесь огромную территорию, с понижениями (падинами), где развиваются разнотравно-злаковые сообщества со степными кустарниками (таволгой и местами крушиной слабительной) на лугово-каштановых почвах. На некоторых участках встречаются волосатиково-типчаковые ассоциации на каштановой почве. Проективные покрытия растительности типчаковых степей составляет 60 - 70%. Целинные степные участки сохранились в 15 км западнее аула Караоба. Площадь 50 га, территория Караобинского аульного округа. Тип памятника – ландшафтно-ботанический.

5. Фурмановский лиман принимает воду Большого Узенья, образующего разливы. Ф.Я. Левина (1956) в растительном покрове лимана выделяет три формации - пырея ползучего, бескильницы и полыни солончаковой со злаками. В северо-восточной части лиман занят бескильничевыми и солончаковопопынными ценозами на луговых солонцевато-солончаковых почвах, на западе преобладают бескильничевые луга на луговых солонцевато-солончаковых почвах. На их фоне выделяются пырейники, а также злаково-солончаковопопынных ассоциации с

пыреем ползучим, ситником Жерара и солянками. Местами встречаются бекманиево-пырейные, лисохвостно-пылейные луга с болотистыми зарослями клубнекамыша и тростника. Общее проективные покрытые растительности в моменты посещения составлял 50 - 60%. Эталонный участок на этом лимане можно выделить в 3 км восточнее аула Караузен. Площадь 3 га, территория Караузенского аульного округа. Тип памятника – ландшафтный.

6. Урочище Большой лиман располагается вытянуто в направлении с западо-северо-запада на юго-юго-запад и представляет собой эрозионно-тектоническую депрессию. Лиман сложен толщей лиманного суглинистого аллювия небольшой мощности, залегающей на хвалынских бурых суглинках и глинах (Доскач, 1954). В настоящее время он усыхает и разбит на цепь крупных лиманов, разделенных повышениями. Рельеф равнинный с неглубокими ложинами. Лиманное понижение является водоприемником реки Западный Дюры, стекающей с сыртовой части. В растительном покрове преобладают пырейные луга на луговых осолоделых почвах с общим проективным покрытием 50 - 60%, а в видовом составе доминирует солодка голая, осока черноколосая, вейник наземный, бекмания. Повышенные участки лимана заняты ассоциациями житняка гребневидного и люцерны. А.З.Петренко (2001) в качестве эталонного лиманного участка предлагает выделить часть большого лимана в 2 км юго-восточнее аула Болашак с площадью 2 га, территория Мироновского аульного округа. Тип памятника – ландшафтный.

7. Богатыревская комплексная степь. Рельеф степного участка равнинный с западинами и микроповышениями (бутанами). На микроповышениях преобладают грудницево-типчачковые ассоциации на светло-каштановых почвах. А также встречаются белопольнно-мятликовые сообщества с примесью кермека Гмелина, каспийского и чернополынные на солонцеватых почвах. Высота бугров составляет 20 – 30 см, диаметр 4 метра и более.

В западинах преобладающей ассоциацией является разнотравно-спирейная на каштановых и лугово-каштановых почвах. Диаметр западин достигает 12 м и более, глубина 20 – 30 см. Высокая часть склона этих западин занята белопольнно-типчачковой ассоциацией с примесью люцерны на слабосолонцеватых каштановых почвах. Средний склон западины состоит из ковыльно-волосатиково-тонконоговой ассоциации на каштановых почвах, а днище и центральная часть занята пырейно-спирейными группировками на лугово-каштановых почвах.

В более глубоких западинах и ложбинах в растительном покрове доминируют разнотравно-феруллово-спирейной сообщества, в некоторых понижениях местами наряду со спиреей появляются заросли крушины на луговых почвах. Местами на этом участке встречаются более крупные западины лиманного типа площадью до 50 га. Эти лиманы заняты пырейной растительностью с примесью солодки, на окраинах растет крушина.

Комплексный степь с приближением к аулу Болашак, теряет свой естественный облик в результате перевыпаса скота. Комплексные степные участки расположены в 6 км северо-западнее аула Болашак. Площадь 200 га, территория Мироновского аульного округа. Тип памятника – ландшафтный.

1.4. Рекреационные природные ресурсы

Рекреация – это особый вид природопользования, позволяющий получать самый широкий спектр социальных результатов – оздоровление, продление жизни, поднятие её физического и духовного уровней. В современных условиях рекреационные ландшафты воспринимаются как территориально-рекреационные системы, сформированные в результате воздействия рекреационной деятельности человека на природные комплексы. В настоящее время стали широко использоваться естественные ландшафты для восстановления здоровья человека, его психических и

духовных сил, то есть рекреационное использование ландшафтов.

Рекреационными ресурсами является совокупность природных условий, используемых для отдыха, лечения и туризма, для удовлетворения физических, эстетических и познавательных потребностей человека. Рекреационные ландшафты так же, как и другие природные комплексы, относятся к объектам природного наследия региона.

Разнообразие природных условий и эстетических качеств ландшафта, а также климатические показатели района, благоприятны для развития многих видов рекреаций. Средняя продолжительность комфортного периода составляет 70-75 дней. Продолжительность купального сезона в данном районе обычно составляет около 85 дней.

Краткая характеристика основных видов рекреационных ландшафтов района и их географическое размещение проведено по методике А.А.Чибилева (1996). На основе анализа ландшафтов Казталовского района и их эстетической информационной оценки в пределах территории района можно выделить следующие виды рекреационных ландшафтов: степные реки, рекреационные объекты с бальнеологическими ресурсами, фрагменты девственных степей, степные озера, историко-археологические ландшафтные объекты.

Степные реки района, в основном маловодны, не имеют постоянного стока, пересыхают в конце лета. К ним относятся среднее и нижнее течение рек Малого и Большого Узеней, а также приграничная с Жаныбекским районом река Ащыузек и другие мелкие реки. Эти речные водотоки в середине лета местами пересыхают и образуют цепочки отдельных озеровидных плесов. Глубоководные озеровидные плесы, имеющие грунтовые питание, представляют собой ценные рекреационные водные объекты, которые используют для рыболовства местного значения и летнего оздоровительного отдыха.

Рекреационные объекты с бальнеологическими ресурсами. Территория района обладает значительными бальнеологическими ресурсами, этому способствует

распространение значительного количества соленых озер с природными накоплениями лечебных грязей и целебной водой. Объекты с бальнеологическими ресурсами встречаются на юге и юге-западе района. К таким объектам относятся соры Аралтобе, Батпак, Баяр и другие мелкие соровые понижения. Рекреационное значение: оздоровительный отдых и организация грязелечения. По территории района имеются хорошие условия, особенно в летнее время, для производства кумыса и шубата, лечение ими с использованием степных пастбищ для выпаса лошадей и верблюдов.

Фрагмент девственных степей. Участки нетронутых разнотравно-ковыльных, разнотравно-злаковых степей на территории района встречаются фрагментарно в виде "островков". Такие степные участки сохранились на севере и севере-западе района в плоских равнинах междуречья Малого Узеня и Ащыузек, Большого Узеня и урочища Чижинские разливы. Наиболее крупный типчаковый степной участок на каштановой почве расположен в северо-западной части района вдоль дороги Тегисшил – Караоба, а также на севере вокруг зимовки Оспан.

Любой человек, любящий природу, получает духовное наслаждение от первозданного облика степей. Особое зрелище степей можно увидеть весной в конце апреля и начале мая месяца. На сохранившихся нераспаханных участках – седое море цветущего ковыля, ярко красный, желтый цвета тюльпана Шренка, и степь оживляется разнообразными цветами растений.

От первозданных степных пейзажей человек эстетически отдыхает, а также может вести фото и видеосъемки.

Степные озера в районе распространены в значительном количестве с небольшими площадями и мелководными берегами, заросшие камышево-тростниковой растительностью. Крупными являются Рыбный Сакрыл, Сарышыганак и множество мелких озер. Площади их колеблются от нескольких и до более сотен гектаров, а глубина в основном небольшая, но на некоторых озерах

местами достигает до 3 и более метров. На этих степных озерах в перспективе можно организовать спортивную сезонную охоту на местную и перелетную водоплавающую дичь в разрешенных местах. Озера также представляют ценность как водоемы для любительского рыболовства местного значения и летнего оздоровительного отдыха людей.

Историко-археологические ландшафтные объекты. В пределах района эти объекты представлены древними курганами до нашей и начала нашей эры. Древние курганные комплексы разбросаны по всей территории района. А также встречаются могильные комплексы с надгробными кулпытасами, которые являются одними из самых древних в пределах территории области.

Историко-археологические ландшафтные объекты имеют учебный, познавательный и научный интерес, а также туристическое значение для организации археологических учебных лагерей.

В целом ландшафтное разнообразие Казталовского района представляет большой интерес для развития познавательного и научного туризма. В сочетании с разнообразными археологическими и историческими объектами, памятниками культуры образуют значительный потенциал для развития индустрии отдыха.

Список использованной литературы:

1. *Геоэкологические проблемы степного региона. Екатеринбург, 2005.*
2. *Дебело П.В., Булатова К.Б. Животные Западно-Казахстанской области. Уральск, 1999. 212 с.*
3. *Доскач А.Г. К вопросу о бессточных впадинах и бессточных реках Волго-Уральского междуречья // Материалы по геоморфологии палеогеографии СССР. М., Изд-во АН СССР, 1954а. Вып. 62. С. 69-95.*
4. *Доскач А.Г. О генезисе рельефа Волго-Уральского междуречья / Материалы по геоморфологии и палеогеографии СССР. М.: Изд-во АН СССР, 1956. Т.69, вып.16. С. 5-35.*
5. *Котин Н.И. Почва Уральской области. Алмата, 1967. 348 с.*
6. *Междуречье Волга-Урала как объект орошения (в пределах Казахстана). – Алма-Ата: Наука, 1982. С. 61-83.*
7. *Москалев Г.Е., Таранов А.Г. Природа Уральской области. Изд-во Саратовского Госуниверситета, 1985.*
8. *Паршина В.П. Рекреационные ландшафты и ресурсы Оренбургской области. / Вопросы степеведения. Оренбург, 1999. С. 60-64.*
9. *Петренко А.З. и др. Зеленая книга Западно-Казахстанской области. Кадастр объектов природного наследия. Уральск, 2001. 220 с.*
10. *Петренко А.З. и др. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области. Уральск, 1998. 176 с.*
11. *Природа Уральской области и ее охрана. 1,2 ч. Уральск, 1991.*
12. *Рамазанов С.К., Ахмеденов К.М. Предварительный кадастр эталонов степных ландшафтов Западно-Казахстанской области. / Заповедное дело: проблемы охраны и экологической реставрации степных экосистем. Оренбург, 2004. с. 50-52.*
13. *Рамазанов С.К. Узлы экологического каркаса Западно-Казахстанской области и их роль в сохранении биологического и ландшафтного разнообразия. / Экологические проблемы заповедных территории России. Тольятти, 2003. с. 38-43.*
14. *Рамазанов С.К. Предварительная схема экологического каркаса Западно-Казахстанской области. /Современные проблемы геоэкологии и созологии. Алматы, Шартарап, 2001. с. 133-138.*
15. *Рамазанов С.К. Природное районирование Западно-Казахстанской области как основа для оценки биологического и ландшафтного разнообразия. / Образование и наука в современных условиях развития Казахстана: опыт проблемы и перспективы. Материалы научно-практической конференции, посвященной 70- летию ЗКГУ. Уральск, 2002. с. 189-190.*
16. *Рамазанов С.К., Терещенко Т.А., Абдушева Г.Ж. Рекреационные ландшафты Западно-Казахстанской области. / Развитие народного*

- хозяйства в Западном Казахстане: потенциал, проблемы и перспективы. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 40-летию ЗКАТУ. Уральск, 2003. с. 121-122.
17. Рамазанов С.К. Природно-ресурсный потенциал Западно-Казахстанской области для развития туризма. / Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 3. Уральск, 2004. с.360-364.
 18. Чибилев А.А. Атлас природного наследия Оренбургской области. Оренбург, 2003. 60 с.
 19. Чибилев А.А., Дебело П.В. Ландшафты Урало-Каспийского региона. Оренбург, 2006. 264 с.
 20. Чибилев А.А., Дебело П.В., Рамазанов С.К. Природное районирование Заволжско-Тургайского степного субрегиона как основа для оценки его природно-ресурсного потенциала, биологического и ландшафтного разнообразия. / Биоразнообразие и биоресурсы Урала и сопредельных территорий. Материалы международной конференций. Оренбург, 2001. с. 378-380.
 21. Чибилев А.А. Природное наследия Оренбургской области. Оренбург, 1996.
 22. Чибилев А.А. Стратегия сохранения природного разнообразия в российско-казахстанском приграничном регионе. / Заповедное дело, Москва, 1999. Вып. 4. с. 116-123.
 23. Чибилев А.А. Река Урал. Ленинград, 1987.
 24. Энциклопедия "Оренбуржье", том 1, Оренбург, 2000. 160 с.

ИСТОРИКО- КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТА КАЗТАЛОВСКОГО РАЙОНА

ГЛАВА ВТОРАЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

2.1. Характеристика памятников археологии

История изучения археологических памятников Казталовского района берет начало с конца XIX века и связана с деятельностью профессора Московского университета, антрополога Алексея Харузина. В 1889 - 1890 гг. в Западном Казахстане им были проведены раскопки 22 курганов в Букеевской Орде, в том числе раскопки 3 курганов возле поселка Таловка (ныне Казталовка). Полученный материал был использован последователями и лег в основу многих исследований.

В 1925 – 27 гг. “Обществом изучения истории Казахстана” совместно с учеными Саратовского университета и Саратовского областного музея была организована археологическая экспедиция, которая исследовала среднее течение рек Малого и Большого Узеней. Экспедиции под руководством профессора П.С.Рыкова исследовала 18 объектов и на основе анализа полученных материалов определила исторические диапазоны хронологии памятников культуры данного региона и сделала ряд важных выводов. Одним из главных стало утверждение положения о том что междуречье Волги и Урала является районом расположения памятников бронзового века, конкретно - срубной культуры, а также савромато – сарматской эпохи (VII в. до.н. э. IV н. э.). Самые поздние памятники, расположенные в данной зоне, по мнению Рыкова П.С. относятся к кочевым обществам X – XV в. н.э.

Следующий этап в археологическом изучении района берет свое начало в послевоенный период.

В 1948 – 50 гг. экспедицией, организованной Саратовским университетом в среднем и нижнем течении рек Малого и

Большого Узеней, была проведена археологическая разведка на предмет выявления новых памятников археологии на территории общей протяженностью 250 кв. км. К сожалению, часть материалов была утеряна и в отчете руководителя экспедиции И.В. Синицина не указано точное количество обнаруженных памятников.

В 1953 году, с связи проектированием Урало - Кушумской оросительной системы и разработкой проекта канала Волга – Урал, Институтом истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР под руководством Т.Н. Сениговой была организована и проведена археологическая экспедиция, в которой впервые приняли участие студенты Уральского педагогического института. Экспедиция исследовала 8 курганов в могильнике Кара-оба. Основная часть раскопанных ими курганов имела насыпь расплывчатой формы, с оплывшей южной стороной и более крутой северной. Поверхность курганов была покрыта мелким кустарником и зарослью полыни. Диаметр насыпей – от 12 до 30 м, высота – от 40 см до 2,5 м. В ходе исследования выяснилось, что все курганы относятся к сарматской культуре.

В 1970 – 71 гг. решением исполкома Уральского областного Совета депутатов трудящихся была организована археологическая экспедиция для проведения разведки и раскопок памятников материальной культуры в зонах проектируемых объектов. Одним из таких районов стала зона строительства гидротехнических сооружений на реках Малый и Большой Узень.

В 1974 – 75 гг. были исследованы курганы комплекса Карасу, находящиеся в юго – восточной части Казталовского района. Здесь были исследованы 22 кургана.

В 1976 году Уральским педагогическим

институтом была создана археологическая экспедиция под руководством доцента Кушаева Г.А., которая провела археологические исследования на комплексах Кос – оба, Мамай I, Рыб-ный Сакрыл I, II, III, попавшие в зону строительства гидроузла.

Комплекс Кос – оба расположен в северной части зоны строительства, в 2,5 – 3 км на юг от села Коктерек. Курганные комплексы, аналогичные Кос-Оба, имеются во многих районах Западно - Казахстанской области. Данный археологический памятник представлен тремя большими, сферической формы насыпями, отчетливо выраженными на окружающей местности. Они расположены с правой стороны проселочной дороги из села Коктерек в село Жулдуз, проходящей по линии водораздела в 1-1,5 км от излучины и русла реки Малый Узень. Линия водораздела в данном районе левобережья реки Малый Узень проходит с севера на юг между левым берегом реки и грейдерной дорогой между селами Коктерек и Жулдуз. В расположении больших курганных насыпей на местности особой системы не выявлено. Два из трех больших кургана расположены на самом северном краю могильного поля, а третий - в 150-170 м южнее. Эти три насыпи образуют как бы треугольник. Вокруг основания двух северных насыпей курганов имеются ровики. У крайнего западного кургана с восточной, северной и западной сторон насыпи имеется 5 западин, расположенных как бы полумесяцем. Диаметр этого кургана 34 м., а высота 1,2 м.

Второй расположен в 30-35 м. на восток от первого. Насыпь его сферической формы высотой до 2-х метров, а диаметром до 60 м. Вокруг основания насыпи имеется отчетливо выраженный ровик шириной до 6 м и глубиной 0,3 м., заросший сочной травой. На вершине данного кургана имеется едва заметная уплощенность.

Третий большой курган расположен южнее двух первых, почти в створе со вторым большим на линии север-юг. Он имел диаметр 48 м, а высоту до 1,5 м. Вокруг насыпи никаких следов и признаков ровика не обнаружено. Параллельно

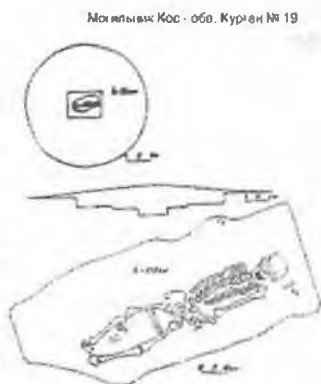
расположению этих двух насыпей с их восточной стороны проходит проселочная дорога, за которой в юго-восточном направлении вытянутой полосой располагались еще 14 курганных насыпей меньших размеров. Кроме того, здесь же обнаружено еще одно квадратное сооружение - жертвенное место больших размеров.

Курганы меньших размеров вытянуты полосой на протяжении более 500 м. В северо-западном конце располагался один плоский, блинообразный формы курган с отчетливо выраженными ровиками вокруг основания насыпи. В 10 м восточнее его находилось прямоугольной формы ориентированное длинными сторонами с юга на север жертвенное сооружение в виде вала высотой до 0,6 м. Длина сторон С-Ю = 70 м, длина сторон З-В=45 м., высота вала 0,6 м. Внутренняя площадь сооружения ровная, с незначительным превышением высоты на окружающей местности. Ширина вала в середине длинных сторон 10 м, а на углах до 15 м. При осмотре внутренней площади никаких находок не обнаружено.

Остальные курганы могильника Кос-Оба сосредоточены в юго-восточном конце могильного поля. Диаметры насыпей варьируются от 8 до 25 м. Пять курганных насыпей в этой части могильника имеют вокруг основания ровики. Остальные - без него.

Курганы с ровиками имеют блинообразной формы насыпь, трудно различимую на местности, а остальные имели четко выраженные лессовые насыпи, с редкой растительностью на поверхности. Вокруг одной насыпи имелись три западины, расположенные треугольниками.

В 1978 году в комплексе Кос - Оба были раскопаны курганы № 2, 3, 4, 5, 6. Из них курган № 2 располагался с западной стороны от прямоугольного сооружения. Он имел блиновидную насыпь и

ровик вокруг основания. Остальные 4 кургана имели четко выраженные лессовые насыпи, и все располагались с западного края могильного поля.

В 1979 году раскопки на Кос - Оба продолжились. Были раскопаны еще 7 курганов (№ 8,9,11,14,15,16,19), в которых было найдено 19 могильных ям, с датировкой по различным периодам. В могильнике Мамай было вскрыто 2 кургана (№12,13), давших две могильные ямы, в каждой по одной, с захоронениями раннего и развитого средневековья.

В комплексе Кос - оба раскопано всего 12 курганов, отражающих историю племен, начиная с эпохи бронзы и кончая периодом Золотой Орды.

Второй могильник, условно названный "Мамай", расположен в 7 км южнее головного сооружения Мамаевского гидроузла, на юг от села Коктерек в 5 км, и севернее совхоза Жулдуз в 12 км., у места древнего брода через реку М.Узень, известного среди местного населения под названием "Мамай".

Могильное поле вытянуто с запада на восток на 800 м, и с севера на юг на 180 м. Могильник состоит из 10 курганов и одного квадратного в плане жертвенного места.

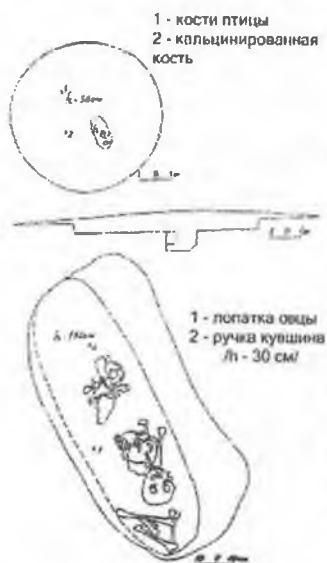
Насыпи курганов лессовые, плоские блинообразные, с едва заметными ровиками вокруг основания и лишь один самый большой, восточный имел четко выраженную сферическую насыпь диаметром 50 м и высотой до 2,8 м. Остальные курганы могильника имели насыпи диаметром от 20 м до 30 м, а высоту от 0,3 м до 1,5 м.

В расположении насыпей имеется следующее своеобразие. С востока располагался самый большой курган. На его вершине имеется надгробная стелла с арабским текстом и датой захоронения 1957 года. С юго-востока от этой насыпи в 100 м находится поздне-казахское

кладбище со стелами, а также кургановидные возвышенности (возможно золотоордынского времени).

Могильник Мамай. Курган № 3

В 120 м. от этого большого кургана начинается основное могильное пятно. С востока от общей массы курганов расположено 2 кургана. Западнее этих курганов располагались 4 курганные насыпи, образующих неправильную цепочку, в которую входит и одно, подквадратной формы, жертвенное место, представленное валом высотой до 30 см, шириной до 10 м, с разрывом "входом" с южной стороны. В 50 м западнее этой группы, у проселочной дороги вдоль берега располагался 10-ый курган с отчетливо выраженной полусферической насыпью.

Насыпи курганов признаков разграбления не имели, за исключением одного

расположенного с западной стороны от жертвенного места.

В могильнике Мамай 1 было раскопано 11 курганов и обнаружено погребение так называемой полтавской культуры. Курганы сарматской культуры могильника Мамай оказались погребениями позднего периода.

Могильник Сакрыл I, II, III.

В 1979 году в связи со строительством на базе озера Рыбный Сакрыл мощного гидротехнического сооружения и водохранилища, в зону затопления которого вошла значительная территория, была проведена микроразведка на южном, восточном и северо-восточном участках побережья.

В результате разведочных работ был выявлен целый ряд новых памятников. Это - на южном побережье одиночные курганы, а на восточном и северо-восточном - несколько

самостоятельных курганных групп и могильников, расположенных как вдоль берега, так и в отдалении от него в 2-3 км на возвышенности. Могильное поле вытянуто с северо-востока на юго-запад на 1100 м, а с севера на юг - на 300 м и представлено двумя группами курганов.

В юго-западном конце могильного поля расположено 14 курганных насыпей диаметрами от 10 до 40 м, высотой от 0,3 до 1 м. Вокруг основания 6-и курганов имеются ровики, заросшие сочной травой, а остальные без ровиков. На одном из центральных курганов имеется большая воронка. Вторая группа расположена северо-восточнее 1-ой в 120-140 м, и представлена 13-ю насыпями, вытянутыми цепочкой. В данной группе вокруг основания 4-х курганов, расположенных в её центральной части, имеются ровики, остальные - без них. Насыпи аналогичных размеров, но преобладают большие насыпи. Вышеописанные две группы курганов назван комплексом Сакрыл I.

В 1979 г. в юго-западной группе курганов было исследовано 8 курганов (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 и 9). Из 8-ми исследованных курганов только № 9 оказался кенотафом, а в остальных обнаружены погребения. Западнее Сакрыл I на самом берегу озера расположен II комплекс, состоящий из 2-х десятков курганов, вытянутых вдоль береговой полосы. В целом на Сакрыл I, II и III раскопано 24 кургана. Все три группы комплекса Сакрыл содержали захоронения, начиная с V века до н. э. и до XII в. н. э.

Таким образом, наиболее плодотворным этапом в изучении культурного наследия древнего времени на территории Казталовского района были 70-е годы прошлого столетия. А это время археологами были обнаружены новые крупные комплексы, проведены непосредственные

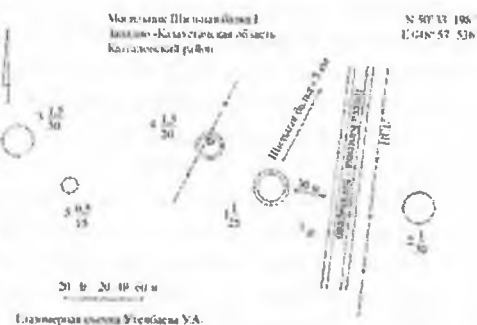
раскопки части из них. Полученные материалы значительно расширили представление историков о сарматской культуре и времени поздних кочевников. В последующее время исследования в данном районе не проводились.

Новый этап в изучении Казталовского района связан с основанием Западно – Казахстанского центра истории и археологии. Сотрудниками данного центра за период 2003 – 2008 гг. была проведена разведывательная экспедиция на всей территории района. В результате было выявлено ещё 46 ранее неизвестных памятников археологии. Сейчас на территории района выявлено и поставлено на учет 160 археологических памятника.

2.2. Археологические памятники

1. Курганный могильник Шильная балка I.

Расположен в 3 км. к юга – западу от одноименного поселка, и 30 м. к западу от грейдера Каменка – Богатырево. Вытянут по линии северо – запад на юга – восток. Состоит из 5 курганов со следующими размерами: №1 – 1 - 25 м, №2 – 1,5– 30 м, №3 – 1 – 30 м, №4 – 1,5 – 20 м, №5 – 0,5 – 15м. Курган № 1 в центре насыпи, а в кургане №4 у восточного подножия выявлен грабительский вкоп, а также имеет кольцевые рвы. В 250 м. к западу и 50 м к востоку проходят ЛЭП.

2. Курганный могильник Шильная балка II. Расположен в 5 км. юга – западу от одноименного поселка. Состоит из двух земляных насыпей. Размеры №1 - 1,5 – 20 м. №2 – 2 – 28 м.

3. Курганный могильник Шильная балка III. Расположен в 6 км. юга – западу от одноименного поселка. Состоит из 4 земляных насыпей со следующими размерами №1 – 1,5 – 15 м, №2 – 1 – 20, №3 – 1 – 16 м, №4 – 1 – 14 м.

4. Курганный могильник Коп котырь I. Расположен в 7 км. к востоку от одноименной зимовки. Состоит из 2 курганов. Высотой 1 до 1,5 м, и диаметром 18 до 20 м. Курган № 1 имеет небольшие рвы с севера и запада. На вершине установлен геодезический знак.

5. Курган Коп котырь II. Расположен в 7 км. к юга – востоку от одноименного поселка. Высота – 1,3, диаметр – 16 м. У северного подножия кургана обнаружена воронка. В 150 м. к северо – востоку проходит ЛЭП.

6. Курганный могильник Оспан. Расположен в 1,5 км. к юга – востоку от одноименной зимовки. Состоит из 4 курганов со следующими размерами Курган №1 – 3,5 – 28 м, №2 – 2 – 2,8 м, №3 – 2 – 26 м, №4 – 1,5 – 24 м. Курган №1 в центре имеет квадратную воронку, а также опоясан круговым рвом. В 800 м к югу проходит грейдер Каменка – Казталовка. В 30 м. к западу, 70 м. к юго – западу проходят полевая дорога и ЛЭП.

7. Курган Березино I. Расположен в 1,5 км к югу от пос. Березино. В 50 м. к северо – западу проходит полевая дорога. В 500 м. к югу проходит ЛЭП.

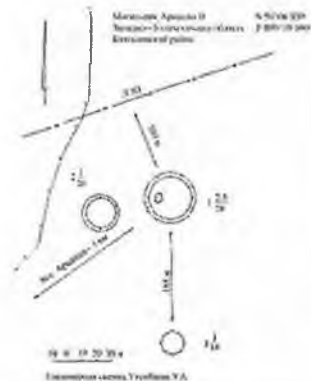
8. Курганный могильник Березино II. Находится в 1,5 км к юго – западу от одноименного поселка. Состоит из 2

курганов. Высота 0,5 - 2,5 м, диаметр 11 – 30 м. Рядом с курганом № 1 расположено казахское кладбище. Курган № 2 опоясывает кольцевой ров. С восточной стороны и юго – восточной проходят полевая дорога и ЛЭП.

9. Курганный могильник Березино III. Расположен в приграничной зоне 1,5 км. к востоку от одноименного поселка. Состоит из 3 курганов со следующими размерами: № 1 – 1 – 20 м, №2 - 0,5 – 10 м, №3 - 0,5 – 10м. На кургане №1 установлен геодезический знак. С юго – восточной стороны проходят полевая дорога и ЛЭП.

10. Курган Талдыкудук. Расположен в 2 км. к юго – востоку от с.Талдыкудук. Высота – 1, диаметр – 18 м. к северо – западу проходит ЛЭП.

11. Курган Аркашка I. Расположен в 300 м на северо-восток от зимовки Аркашка. В центре первого кургана обнаружена воронка и установлен геодезический знак. А также опоясан круговым рвом. В 800 м. к северу проходит ЛЭП.

12. Курганный могильник Аркашка II.

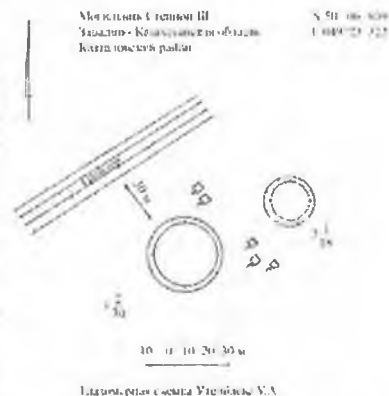
Расположен в 3 км на северо- восток от зимовки Аркашка. Состоит из трех курганов со следующими размерами: 1 – 2,5 – 28 м, №2 – 1 – 20 м, №3 – 1 – 14 м. Кургане №1 выявлена грабительская воронка. Курганы № 1,2 опоясаны кольцевыми рвами. В 500 м. к северу проходит ЛЭП.

13. Курганный могильник Степной I. Состоит из 3 земляных насыпей. Высотой 0,5 от 1,5 м, и диаметром 10

до 16 м. У восточной подошвы кургана № 1 проходят две полевые дороги. В 300 м. к северу проходит ЛЭП.

14. Курганный могильник Степной II. Состоит из 2 земляных насыпей со следующими размерами: №1 – 1 – 12 м, №2 – 1,5 – 25 м. Курган №1 опоясан кольцевым рвом.

15. Курганный могильник Степной III. Расположен на территории старого казахского кладбища. Состоит из двух земляных насыпей. У обеих присутствует круговой ров. Высота от 1 до 2 м, диаметр 18 до 30 м. В 30 м. к северо – западу проходит полевая дорога.

16. Курганный могильник Степной IV. Расположен 5 км на восток от р. Ново Узень. Состоит из трех курганов со следующими размерами: №1 – 0,6 – 16 м, 2 - 1 – 18 м, 3 – 0,5 – 17 м. В 200 мк севера – востока проходит полевая дорога. Курган №2 опоясан круговым рвом.

17. Курган Степной V. Расположен в 100 м к юго – западу от зимовки. Высота 0,5 м, диаметр – 18 м. На насыпи обнаружены две грабительские воронки С восточной стороны в 30 м находится казахская могила, а также 40 м к юга – западу проходит полевая дорога.

18. Курганный могильник Степной VI. Расположен в 2 км на юг от зимовки. Состоит из 7 земляных насыпей. Размеры №1 – 1,5 x 36 м, №2 – 0,7x16 м, №3 - 0,7 x 14 м, №4 – 0,4 x 20 м, №5 – 0,8 x 18 м, № 6 - 0,7x16 м, №7 - 0,5 x 12 м. Курганы №3, 2 имеет кольцевые рвы. В центре кургана №1 обнаружены 3 воронки. С юго – восточной стороны протекает р. М.Узень.

19. Курганный могильник Коныс I. Расположен в одном километре северо - западе от одноименного населенного пункта. Состоит из 2 курганов. Высота от 1,5 до 2 м, диаметр от 22 до 28 м. Оба кургана имеет круговой ров. В 200 м. к

юго – западу проходят ЛЭП, и трасса Жалпактал – Казталовка.

20. Курганный могильник Абиш I. Расположен в 10 км юго – востоку от одноименного поселка. Состоит из двух земляных насыпей. Курган № 1 – 2 – 2,5 м, 2 – 1,5 – 20м. Оба кургана имеет кольцевые рвы. В 10 м к северо – востоку проходят полевая дорога и ЛЭП.

21. Курганный могильник Коктерек I. Находиться в 10 км. к северо – западу от пос. Коктерек.

Состоит из двух курганов. Размеры: № 1 - 2 x 38 м, №2 – 1 x 10 м. курган №2 опоясан круговым рвом. С 10 м к юго – западу проходит полевая дорога. В 200 м к северо – западу проходят полевая дорога и ЛЭП.

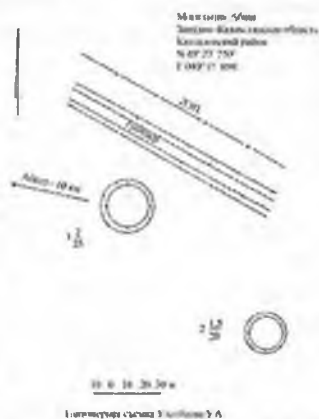
22. Курганный могильник Коктерек II. Расположен в 1,5 км к югу – востоку от одноименного поселка. Состоит из 2 курганов и светилща со следующими размерами: №1 - 2 x 28 м, №2 – 2 x 20 м, светилща 1x50x80 м. Оба кургана опоясаны кольцевым рвом. По территории могильника проходит полевая дорога.

23. Курган Енбек I.

Расположен на территории поселка Енбек. Имеет кольцевой ров. Высота – 2 м, диаметр – 24 м. С северо – западной стороны проходит полевая дорога. С юго – восточной стороны проходит грейдер Енбек – Казталовка. С восточной, северо – восточной, и северной стороны проходят ЛЭП,

24. Курганный могильник Енбек II. Расположен в 4 км к юго востоку от одноименного

поселка. Состоит из двух земляных насыпей. Высота 3,5 – 2 м, диаметр – 36 – 35 м. соответственно. В центре обеих курганов обнаружено грабительская воронка, а также имеют кольцевые рвы. С восточной, западной стороны проходить трасса Енбек – Казталовка и ЛЭП.

25. Курганный могильник Караоба I. Находиться в 1 км к западу от пос. Караоба. Состоит из 2 курганов. Высота от 0,3 до 1,5 м, диаметр от 15 до 18 м. Курган №1 имеет кольцевой ров. В 50 м. к северу проходит дорога Енбек – Караоба.

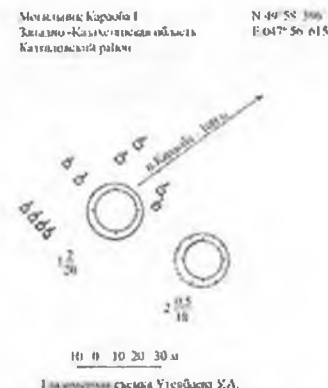
26. Курганный могильник Караоба II. Расположен в 100 м юга – западу от пос. Караоба на территории казахского кладбища. Состоит из двух земляных насыпей с круговыми рвами. Высота - 2 – 0,5 м, диаметр – 20 – 18 м, соответственно.

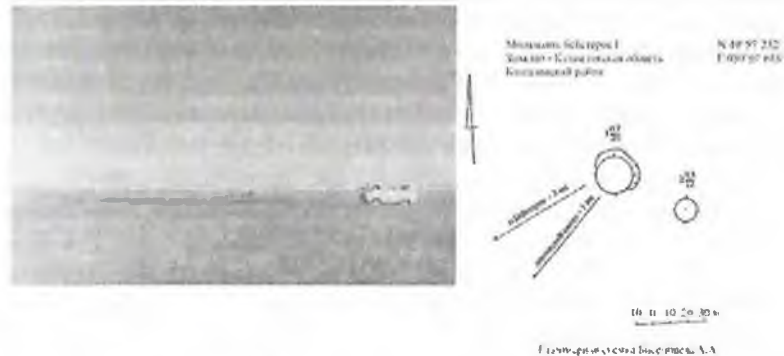
27. Курганный могильник Карагай I. Расположен в 5 км. к северо – западу от пос. Талдыяпан и в 1 км. к югу от зимовки Карагай. Состоит из 6 курганов различной величины. Высотой от 0,3 до 2 м. и диаметром от 10 до 30 м.

28. Курган Кайшакудук I. Находится на территории казахского кладбища в 5 км. к северо – западу от пос. Талдыяпан и 200 м. к западу оты. Кайшакудук. Курган земляной, опоясан кольцевым рвом.

29. Курганный могильник Байбоз I. Расположен а 1 км к западу от зимовки Байбоз южнее трассы Чапаев- Жалпактал. Состоит из кургана на вершине которого установлен кулпытас и овального возвышения.

30. Курганный могильник Байбоз II. Находится в 1,5 км. южнее зимовки Байбоз и в 1 км. к югу от грейдера Талдыяпан – Жалпактал. Состоит из 2 земляных курганов опоясанных кольцевыми рвами.

31. Курганный могильник Бейстерек I. Расположен на небольшом возвышении в 3 км. к северу – востоку от пос. Бейстерек и в 1 км. к северу от Локтевского канала. Состоит из 2 земляных курганов. Курган № 1 опоясывает полукольцевой ров.

32. Курганный могильник Бейстерек II. Находится в 1 км. к северу – западу от трассы Сарыкудук – Болдырево и в 200 м. севернее Локтевского канала. Состоит из 5 земляных курганов. Курган №3 на вершине имеет 2 овальные западины и небольшое возвышение.

33. Курганный могильник Бейстерек III. Расположен в 9 км. к юго – востоку от пос. Бейстерек и в 1 км. к югу от трассы Сарыкудук – Болдырево. Состоит из 4 курганов различного размера, опоясанных кольцевыми рвами.

34. Курганный могильник Талдыяпан I. Находится в 2,5 км. к северу от пос. Талдыяпан, слева от грейдера Талдыяпан – Кайшакудук. Состоит из 2 земляных курганов, опоясанных кольцевыми рвами.

35. Курганный могильник Талдыяпан II. Находится на окраине пос. Талдыяпан восточнее грейдера Талдыяпан – Кайшакудук. на территории казахского кладбища. Курган высотой 3 м. и диаметром 40 м. на поверхности изрыт воронками и на вершине имеет казахские могилы.

36. Курганный могильник Талдыяпан III. Находится 2,5 км к югу от пос. Талдыяпан, Состоит из 2 земляных курганов и 7 прямоугольных валообразных возвышений. Размеры

возвышений в среднем 10 x 12 м. Они ориентированы сторонами по румбам.

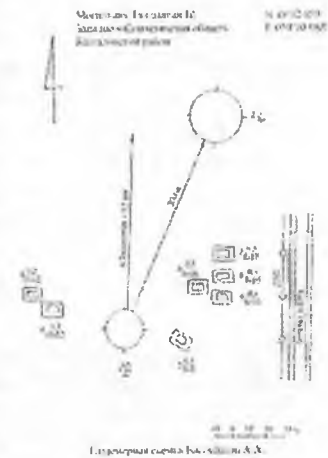
37. Курганный могильник Талдыяпан IV. Расположен в 3 км. к югу от пос. Талдыяпан. Состоит из 4 земляных курганов, вытянутых по линии с северо – востока на юго – запад. Курганы № 1,2 смыкаются кольцевыми рвами.

38. Курган Талдыяпан V. Находится в 1 км. к юго – востоку от пос. Талдыяпан и в 200 м. к югу от грейдера. Насыпь кургана земляная, высотой 0,5 м. и диаметром 12 м. Курган опоясан кольцевым рвом.

39. Курган Талдыяпан VI. Расположен в 1,5 км. к юго – востоку от пос. Талдыяпан. Насыпь кургана земляная высотой 0,8 м. диаметром 24 м. Вокруг кургана проходит кольцевой ров. Северо – восточнее проходит полевая дорога.

40. Курганный могильник Талдыяпан VII. Находится в 2 км. к юго- востоку от пос Талдыяпан и в 0,5 км. к востоку от кургана Талдыяпан VI. Состоит из 2 земляных курганов с отдельными рвами по периферии.

41. Курган Талдыяпан IX. Находится в 5 км. к юго – востоку от

пос. Талдыапан и в 300 м. к западу от полевой дороги. Насыпь кургана земляная, высотой 1 м. и диаметром 26 м.

42. Курган Талдыапан X. Расположен в 6 км. к югу от пос. Талдыапан и в 0,5 км.к западу от кургана Талдыапан IX.Курган высотой 0,4 м. и диаметром 10,. Опоянсан кольцевым рвом.

43.Курган Талдыапан XI. Находится в 6 км. к югу от пос. Талдыапан и в 0,5 км. к юго- западу от кургана Талдыапан X. Юго – западнее кургана находится полукольцевой ров. Высота кургана 0,5 м., диаметр 16 м.

44. Курганный могильник Талдыапан XII. Расположен в 7 км. к югу от пос. Талдыапан на небольшом возвышении. Могильник состоит из 3 земляных курганов, 2 из которых опоясаны кольцевыми рвами. Курган № 1 имеет небольшие рвы с севера и юга.

45. Курганный могильник. Расположен в 8 км. на юг от с. Богатырево вдали западнее дороги в пос.Александров – Гай. Состоит из 3 курганов. На одном из них геодизический знак. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

46. Курган. Расположен в 4 км на восток от с.Березино, севернее дороги в 2 км. в с.Ащысай. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

47. Курганный могильник Максим. Расположен юго – восточнее с. Березино в 10 км, южнее полевого стана Максим колхоза им. В.И.Ленина. Состоит из 13 курганов. Насыпи курганов вытянуты вдоль западнее берега высохшего озера, диаметром до 3 км., высотой до 0,5

м.Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

48. Курганный могильник. Расположен западнее зимовки Сайкудук в 1 км. по дороге в с.Ащысай. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

49. Курганный могильник. Расположен севернее зимовки Сайкудук в 1 км., на территории современного казахского кладбища. Три кургана. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

50. Курганный могильник. Расположен на территории зимовки Сайкудук. Состоит из 4 курганов. Насыпи сферической формы с ровиком. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

51. Курганный могильник. Расположен 11 км. на запад от с.Беспишен севернее дороги в 3 км. в с.Теренколь. Состоит из 3-х курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

52. Курганный могильник. Расположен 13 км. на запад от с.Теренколь (Жана Талан) севернее и южнее дороги в с.Аралсор. Состоит из 4-х курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

53. Курган. Расположен в 16 км. на запад от с. Теренколь (ЖанаТалан), в 100 м. южнее грейдерной дороги к озеру Аралсор. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

54. Курганный могильник. Расположен в 5 км. на запад от с.Беспишен в 500 м. севернее дороги с. Теренколь (Жана Талан). Четыре кургана. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

55. Курган. Расположен в 2 км. на запад от п.Казталовка в 500 м. восточнее дороги в с.Карасу. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

56. Курганный могильник. В километре к северу от пос. Казталовка. Открыл Рыков И.С. в 1925г.

57. Курганный могильник. Расположен в 2 км. к юго – западу от пос. Казталовка, на правом берегу р.Большой Узень. Открыл Рыков П.С. в 1925 г.

58. Курганный могильник. Расположены в 10 км. на север от с.Коныс в 100 м. западнее грейдерной дороги в п.Казталовка. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

59. Курганный могильник. Расположен в 4 км. севернее с. Коныс (Конурсай) 200 м. восточнее грейдерной дороги в п. Казталовка. Состоит из 10 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

60. Курганный могильник. Расположен в 5 км. на север от с. Коныс (Конурсай) в 1 км. восточнее грейдерной дороги в п. Казталовка. Три кургана диаметрами до 30 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

61. Курган. Расположен южнее с.Коныс в 500 м. западнее дороги. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

62. Курган. Расположен северо – восточнее с. Коныс в 5 км. На насыпи установлен геодезический знак. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

63. Курганный могильник. Расположен в 6 км. на север от с.Абиш на берегу реки южнее поворота грейдерной дороги в с.Бостандык. Состоит из 8 курганов диаметром 16 – 20 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

64. Курган. Расположен в 27 км. на запад от с.Теренколь (Жана Талап), севернее грейдерной дороги к озеру Аралсор. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

65. Курганный могильник. Расположен в 2 км. западнее с.Абиш, на правом берегу реки Малый Узень. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

66. Курган. Расположен восточнее с.Орешка вдали в 1 км. Обнаружен АЭ,УПИ.

67. Курганный могильник. Расположен в 2 – х км. восточнее с.Орешка по дороге в с.Ащы – 2, справа рядом у дороги, у основания ровики. Состоит из 5 курганов. Обследована АЭ, УПИ.

68. Курганный могильник. Расположен в 2 км. восточнее с.Орешка по дороге в с.Аща, справа от дороге в 1 км., на южном берегу озера Сор. Обследована АЭ,УПИ.

69. Курганный могильник. Три кургана в 6 км. восточнее с.Орешка по дороге в с.Ащы – 2, слева рядом у дороги. Обследована АЭ,УПИ.

70. Курганный могильник. Расположен в двух километрах на восток от с. Бескудук по дороге в с.Талдыкудук, слева от дороги на территории современного казахского кладбища. Обнаружена АЭ,УПИ.

71.Курган. Расположен в 8 км. восточнее от с.Бескудук по дороге в Талдыкудук, слева рядом у дороги. Обнаружена АЭ, УПИ.

72. Курганный могильник. Расположен в 9 км. на восток от с. Бескудук по дороге в с.Талдыкудук, слева вдали от дороги в 1 км. Обнаружены АЭ,УПИ.

73. Курганный могильник. Расположены в 2 км. на восток от с.Бескудук, южнее дороги в с.Талдыкудук, на территории современного казахского кладбища. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

74. Курган. Расположен в 1 км. восточнее с.Орешка. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

75. Курганный могильник. Расположен в 2 км. восточнее с.Орешка, южнее дороги в Ащы – 2, состоит из 5 насыпей, диаметры 14 – 18 м., у основания ровики.Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

76.Курган. Расположен в 8 км. восточнее с.Бескудук, севернее дороги в с.Талдыкудук. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

77. Курганный могильник. Расположены в 9 км. восточнее с.Бескудук, в 1 км. севернее дороги в с.Таскудук. Два больших кургана высотой 1,5 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

78. Курганный могильник. Расположен в 2 км. восточнее с.Орешка, в 1 км. южнее дороги в с.Ащы, 4 кургана на южном берегу озера Сор. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

79. Курганный могильник. Расположен в 6 км. восточнее с.Орешка севернее дороги в с.Ащы – 2. Состоит из 3 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

80. Курганный могильник. Группа из 10 курганов северо – восточнее с.Тасхутор в 3 км. На насыпи одного из курганов установлен геодезический знак, вокруг основания ровик. Обнаружен АЭ, УПИ.

81. Курганный могильник. Расположен северо – восточнее с.Тосхутор в 3 км. Состоит из 10 курганов диаметрами до 16 -20 м. На насыпи одного из курганов установлен геодезический знак, вокруг основания ровик. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

82. Курганный могильник. Расположен в 2 км. восточнее с.Макат по дороге в с.Узек. Состоит из 5 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

83. Курганный могильник. Расположен на северо –

восточной оконечности озера Балыкта. Состоит из 3 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

84. Курганный могильник. Расположены северо – западнее пос. Русская Таловка. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

85. Курганный могильник. Расположен юго – восточнее пос. Русская Таловка. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

86. Курганный могильник. Расположен в километре к северо – западу от колхоза им.К.Маркса.

87. Курганный могильник Рыбный Сакрал. Расположены севернее озера Рыбный Сакрал.

88. Курганный могильник. Расположен в 3 км. на юг от пос.Фурманово восточнее дороги в 500 м. Состоит из 5 курганов, диаметрами 10 – 18 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

89. Курганный могильник. Расположен в 6 км. на юг от п.Фурманово, в 1,5 км. западнее грейдерной дороги в с.Жулдыз. Состоит из 8 курганов, диаметрами 16- 18 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

90. Курган. Расположен в 10 км. от пос.Фурманово, в 1 км. восточнее грейдерной дороги в с. Жулдыз. Состоит из 4 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

91. Курганный могильник. Расположен в 11 км. на юг от п.Фурманово, в 1 км. западнее грейдерной дороги в с.Жулдыз. Состоит из 6 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

92. Курганный могильник. Расположен в 19 км. на юг от пос.Фурманово, у грейдерной дороги в с.Жулдыз. Состоит из 8 курганов: с запада 2 кургана, с востока ещё 6 насыпей. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

93. Курганный могильник. Расположен 20 км. на юг от пос. Фурманово, в 1 км. западнее грейдерной дороги в с.Жулдыз. Состоит из 4 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

94.Курган. Расположен в 23 км. на юг от пос.Фурманово, в 1 км. восточнее дороги в с.Жулдыз. Диаметр 40 м., высота 2 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

95. Курганный могильник. Расположен в 33 км. на запад от с.Сарыкудук по дороге в райцентр пос.Фурманово, севернее рядом у дороги. Состоит из 6 курганов,

диаметрами 14 – 18 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

96. Курганный могильник. Расположен в 21 км. на запад от с.Сарыкудук, вдали севернее дороги севернее дороги в райцентр пос. Фурманово. Состоит из 3 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

97. Курганный могильник. Расположен в 2 км. восточнее с.Сарыкудук, в 2 км. севернее дороги в пос. Фурманово. Состоит из 5 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

98. Курган. Расположен в километре к северу от пос.Едильбай.

99. Курган. Расположен в 2 км. к западу от пос. Едильбай.

100. Курганный могильник. Расположен в 16 км. на запад от с.Кикудук, вдали в 2 км. севернее дороги в с.Сарыкудук. Состоит из 3 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

101. Курган. Расположен в 11 км. на запад от с.Кикудук по дороге в с.Сарыкудук, у трассы Фурмановского водопровода. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

102. Курган. Расположен 4 км. на запад от с.Кикудук, в 500 м. севернее дороги в с.Сарыкудук. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

103. Курганный могильник. Расположен в 5 км. на запад от с.Кикудук, в 0,5 км. севернее дороги в с.Сарыкудук. Состоит из двух курганов, диаметрами 30 м., Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

104. Курган. Расположен в 2 км. севернее – восточнее с.Кикудук. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

105. Курган. Расположен на южной окраине с.Кикудук. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

106. Курган. Расположен в 25 км. на запад от головного сооружения канала Донгелек – Пятимары, на дороге в с.Сарыкудук. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

107. Курган. Расположен в 26 км. на запад от головного сооружения канала Донгелек – Пятимары, в 500 м. на дороге в с.Сарыкудук. На насыпи кургана сооружена современная казахская могила. Диаметр 30 м., высота 2.5 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

108. Курганный могильник. Расположен в 8 км. на северо – запад от пос. Карасу в междуречье Малого и Большого

Узень. Состоит из 13 курганов, диаметрами 14 – 16 м., высотой 0,6 – 0,8 м. в 1974 г. Начаты раскопки 2 – х курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

109. Курганный могильник. Расположены в 5 км. на север от с.Карасу, западнее дороги в с.Ащысай. Диаметры насыпей 8 – 10 м., высотой 0,6 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

110. Курганный могильник. Расположен восточнее берега озера в 3 км. Он вытянут с севера – востока на юго – запад на 1 км. Состоит из 24 курганов, диаметрами до 30 м., высотой 1 м. С восточного края одно жертвенное место, ориентировочное сторонами С - Ю и З – В, длина сторон до 75 м. В 1978 – 79 г.г. раскопано автором 11 курганов, датированных бронзовым и железными веками и средневековьем. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

111. Курганный могильник. Расположен у север – восточной оконечности озера. Насыпи 14 курганов разбросаны бессистемно, диаметры до 20 м., высотой до 1 м. В 1979 г. Раскопано автором 4 кургана; датирована Савромато – Сарматская культура. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

112. Курганный могильник. Расположен у южной оконечности озера Рыбный Сакрыл. Состоит из 11 курганов диаметрами 10 м., высотой до 0,8 м. в 1979 г. раскопано 5 курганов сарматской культуры. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

113. Курганный могильник. Расположен в 12 км. на север от с.Коктерек, восточнее и западнее грейдерной дороги в с. Абиш (Терек). Состоит из 11 курганов. Один из курганов разрушен при строительстве дороги. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

114. Курганный могильник. Расположен в 4 км. на север от с.Коктерек, восточнее грейдерной дороги в с.Абиш (Терек). На левом берегу р.М.Узень. Состоит из 8 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

115. Курган. Расположен в 5 км. на север от с.Коктерек, восточнее дороги в с.Абиш. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

116. Курганный могильник. Расположен в 7 км. южнее с.Абиш (Терек). 100 м. восточнее грейдерной дороги. Состоит из 3 –х курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

117. Курганный могильник. Расположен в 38 км. на юг от пос.Фурманово, в 3 км. восточнее грейдерной дороги в с. Жулдыз. Состоит из 4 – х курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

118. Курганный могильник. Расположен в 41 км. на юг от пос.Фурманово, в 1,5 км. восточнее грейдерной дороги в с.Жулдыз. Состоит из трех курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

119. Курганный могильник. Расположены у р.Большой Узень, 5 км.на юг от пос.Фурманово, в 500 м. восточнее дороги в с.Жулдуз. Два кургана диаметрами 12 – 14 м., высотой 0,5 – 0,6 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

120. Курганный могильник. Расположен в 1,5 км. южнее с. Коктерек, на левом берегу р.М.Узень, западнее грейдерной дороги из с.Коктерек и с.Жулдыз. Могильник состоит из 19 курганов, 3 из которых диаметрами 40 -50 м., высотой до 2,5 м., остальные меньше. В 1979 -79 г.г. раскопано 12 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

121. Курган. Расположен в 15 м. на север от с.Жулдыз, восточнее дороги в с. Коктерек. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

122. Курганный могильник Мамай. Расположен на левом берегу р.М.Узень, у одинаименного брода через реку, в 5 км. на юг от с.Коктерек. Могильное поле вытянуто с востока на запад на 800 м., с севера на юг на 180 м. курганы с блинообразной формы насыпями. В западном конце находится жертвенные сооружение под квадратной формой со "входом" с южной стороны, а в восточной большой курган диаметром 50 м., высотой 3 м., на котором совершенно захоронение в 1957 г. В 1978 – 89 г.г. в могильнике исследовано 9 курганов. Датируется с конца III тыс. До н.э. и позднего средневековья. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

123. Курганный могильник. Расположен в 7 км. на север от с.Жулдыз. в 500 м.западнее дороги в с.Коктерек. Состоит из 5 курганеов, один с вышкой. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

124. Курган. Расположен в 5 км. на юг от с.Жулдыз, восточнее дороги. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

125. Курганный могильник. Расположен в 4 км. западнее с.Жулдыз, севернее дороги вдали. Состоит из 11 курганов.

Два больших кургана, диаметром 30 – 40 м., высотой 1,5 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

126. Курган. Расположен на северной окраине с. Жулдыз, на левом берегу р. М.Узень. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

127. Курганный могильник. Расположен в 2 км. севернее с.Жулдыз, в 1 км. западнее грейдерной дороги в с.Коктерек, на левом берегу р. М. Узень. Три кургана размерами до 20 – 30 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

128. Курганный могильник. Расположен севернее с. Жулдыз в 3 км., западнее грейдерной дороги в с.Коктерек. Состоит из 6 курганов. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

129. Курган. Расположен в 9 км. на север от с.Жулдыз, в 2 км. западнее грейдерной дороги в с.Коктерек. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

130. Курган. Расположен в 12 км. на юг от с.Карасу в 100 м. восточнее от дороги в с.Мокринское. Насыпь диаметром 15 м., высота 0,5 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

131. Курганный могильник. Расположен в 10 км. на юг от с. Карасу западнее дороги в с. Мокринское. 8 насыпей диаметрами 8 – 15 м., высота 0,4 – 0,6 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

132. Курган. Расположен в 6 км. южнее с. Жулдыз на правом берегу р.М.Узень. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

133. Поселение. Расположено на западном берегу старицы р.М.Узень, в 5 км. севернее с. Мокринского. Представлено двумя полуземлянками. Собран подъемный материал в УОМ. Открыл Кушаев Г.А. в 1974г.

134. Курган. Расположен в 6 км. южнее зимовки с. Ащысай слева от дороги в с. Карасу. Диаметр насыпи 10 м., высота 0,4 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1974г.

135. Курган. Расположен в 4 км. южнее зимовки с. Ащысай, западнее дороги в 200 м. в с.Карасу. Диаметр насыпи 10 м., высота 0,4 м. Открыл Кушаев Г.А. в 1974г.

136. Курганный могильник. В 3 км. южнее зимовки Ащысай в 600 м. восточнее дороги в с. Карасу. Открыл Кушаев Г.А. в 1974г.

137. Курганный могильник. Расположен в 13 км. южнее с.Карасу с запада и востока от дороги в с. Мокринское.

Состоит из 32 курганов 10 – 20 м., а 2 до 50 м., высотой от 0, до 2 – х м. Открыл Кушаев Г.А. в 1974г.

138. Курган. Расположен в 2 км. от с. Карасу на юг западнее дороги в с.Мокринское. Диаметр насыпи 20 м., высота 0,6 м., частично разрушено дорогой. Открыл Кушаев Г.А. в 1974г.

139. Курганный могильник. Расположен в 7 км. на юг от зимовки Ащысай, восточнее в 500 м. от дороги в с.Карасу. Два кургана. Открыл Кушаев Г.А. в 1974г.

140. Курган. Расположен в 10 км. на юг от зимовки Ащысай, западнее дороги в с.Карасу. Открыл Кушаев Г.А. в 1974г.

141. Курганный могильник Сакрыл – IV. Расположен у северной оконечности озера Сакрыл у дороги в с.Жанажол. диаметр до 30 – 40 м., высота до 2 – х м. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

142. Курганный могильник. Расположен в 2 км. юго – восточнее с. Карасу, на левом восточном берегу р.Большой Узень. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

143. Курганный могильник. Расположен в 13 км. на юг от с.Карасу, в 200 м. западнее проселочной дороги в с.Мокринское. Открыл Кушаев Г.А. в 1971г.

144. Курган. Расположен в 5 км. севернее, но не доежая до с.Жулдыз, справа рядом у дороги. Обнаружено АЭ, УПИ.

145. Курганный могильник. Расположен западнее с. Жулдыз, но не доежая до этого села, справа от дороги вдали. Обнаружено АЭ, УПИ.

146. Курганный могильник. Расположен в 2 км. западнее с.Абиш на правом берегу реки Малый Узень. Обнаружено АЭ, УПИ.

147. Курган. Расположен южнее с.Коньс в 500 м. слева от дороги. Обнаружено АЭ, УПИ.

148. Курган. Расположен северо – восточнее с.Коньс в 5 км. На нем установлен геодезический знак. Обнаружено АЭ, УПИ.

149. Курганный могильник. Расположен в 4 км. севернее от с.Коньс по дороге в райцентр п.Казталовка, справа от грейдерной дороги в 200 м. Обнаружено АЭ, УПИ.

150. Курганный могильник. Расположен в 5 км. на север от с. Коныс по грейдерной дороге в п. Казталовка, справа от полотна вдаль в 1 км. Обнаружено АЭ, УПИ.

151. Курганный могильник. Расположены в 10 км. на север от с. Коныс по грейдерной дороге в п. Казталовка, слева рядом с дорогой в 100 м. Обнаружено АЭ, УПИ.

152. Курган. Расположен в 27 км. на запад от с. Теренколь по грейдерной дороге к озеру Аралсор, справа рядом у дороги. Обнаружено АЭ, УПИ.

153. Курганный могильник. Расположен восточнее озера Аралсор в 3,5 км. на берегу р. Ащы Узек. Обнаружено АЭ, УПИ.

154. Курган. Расположен в 14 км. на запад от озера Аралсор по дороге в с. Жаскайрат, слева вдаль от дороги в 1 км. Обнаружено АЭ, УПИ.

155. Курганный могильник. Расположен в 20 км. на запад от озера Аралсор в с. Жаскайрат, справа от выхода дороги на Жаныбекский грейдер. На одном геодезический знак. Обнаружено АЭ, УПИ.

156. Курган. Расположен в 8 км. на север от с. Жаскайрат по проселочной дороге на север в с. Акоба, справа вдаль от дороги в 2 км. Обнаружено АЭ, УПИ.

157. Курган. Расположен в 11 км. на северо – запад от с. Жаскайрат по дороге в с. Акоба, справа вдаль от дороги в 2 км. Обнаружено АЭ, УПИ.

158. Курганный могильник. Расположены на северо – запад в 20 км от с. Акоба по дороге в с. Кайрат, справа у дороги, на одном геодезический знак. Обнаружено АЭ УПИ.

159. Курган. В 28 км. на северо- запад от с. Акоба по дороге в с. Коминтерн (Большевик) в райцентр п. Джаныбек, слева от дороги в 500 м. Обнаружено АЭ, УПИ.

160. Курганный могильник. Расположены в 18 км. на юг от с. Коминтерн (Большевик) в райцентр п. Джаныбек, слева от дороги в 300 м. на территории старого казахского кладбища. Обнаружено АЭ, УПИ.

Список использованной литературы:

10. С.Ю. Гуцалов. Древние кочевники Южного Приуралья VII-I вв. до н.э. Уральск 2004 год.
11. Кушаев Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья. Уральск 1993 год.
12. Харузин А. Курганы Букеевской степи. Санкт – Петербург 1890 год.
13. Сдыков М.Н., Жусупкалиев Т.Т., Утепбаев У.А., Мергалиев Р.С. Марыксин Д.В., Лукпанова Я.А., Отчет о разведках в Акжайкском, Бокейординском, Жанибекском и Казталовско районах. Уральск 2007 год.
14. Сдыков М.Н., Бисембаев А.А., Тулегенова Н.И., Марыксин Д.В., Отчет о об археологических разведках в Западно-Казахстанской области и исследование аварийного могильника "Солянка". Уральск 2003 год.
15. Кушаев Г.А. Сдыков М.Н. Бисембаев А.А. Гуцалов С.Ю. Свод памятников археологии Западно-Казахстанской области. Уральск 2002 год.
16. Кушаев Г.А. Кокебаев Г.К. Отчет о итогах раскопок в Уральской области. Уральск 1978 год.
17. Кушаев Г.В. Кокебаев Г.К. Отчет о итогах раскопок в Уральской области. Уральск 1979 год.
18. Кушаев Г.А., Железчиков Б.Ф. Отчет об археологических исследованиях в Уральской области за 1974 г.

2.3. Современные памятники истории и культуры

1. Дом - усадьба купца Овчинникова. Памятник истории. Дата постройки 1904 год. Местонахождение с. Жалпактал. В данное время в здании находится ПТШ – 17. Фото № 1

2. Дача купца Овчинникова. Памятник истории. Построен в 1892 году. Местонахождение – с. Жалпактал. Фото № 2

3. Здание музыкальной школы. Памятник истории. Дата постройки 1906 год. Местонахождение – с. Жалпактал. Фото № 3

4. Здание детской библиотеки. Памятник истории. Дата постройки 1909 год. Местонахождение с. Жалпактал. Фото № 4

5. Здание противочумной станции. Памятник истории. Дата постройки 1909 год. Местонахождение с. Жалпактал. Фото № 5

6. Здание мечети. Памятник истории. Дата постройки 1908 год. Местонахождение с. Жалпактал. Фото № 6

7. Обелиск героям гражданской войны. Памятник истории. Обелиск железобетонный, высотой 7см, сечение в основании IXI м. На обелиске надпись: "Погибшим борцам за установление Советской власти". Местонахождение с. Казталовка. Фото № 7

Данный обелиск установлен в честь бойцов интернационального и Таловского партизанского отрядов, под командованием большевика – интернационалиста венгра Лайоша Виннермана.

13 октября 1918 г. отряд занял Казталовку и начал преследовать белоказаков. В районе села Абиш в ходе сражения погибли командир отряда Л. Виннерман и 2 два бойца венгра.

Всех погибших привезли в Казталовку и похоронили в братской могиле, а тело Виннермана отвезли в Москву. В 1972 г. жители села на могиле установили обелиск. Автор обелиска - заслуженный работник культуры Казахской ССР Сагит Садыков.

8. Обелиск героям гражданской войны. Памятник истории. Обелиск многоступенчатый, выполнен из бетона, высота – 2,35м. Нижняя часть обелиска в виде прямоугольного параллелепипеда – высотой 1,15 м. в сечении 80 x 80 см. Далее – усеченная четырехгранная пирамида, высота пирамиды – 1,2 м. Установлен 1980 году. Местонахождение с. Жалпактал.

9. Памятник Д. Фурманову. Памятник истории. Установлен в 1950 году. Местонахождение с. Жалпактал. Фото № 8

10. в 1985 году. Местонахождение с. Казталовка. Фото № 9

11. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 1980 году. Местонахождение с. Казталовка.

12. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 1985 году. Местонахождение с. Жалпактал. Фото № 10

13. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 1995 году. Местонахождение с. Кайынды.

14. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 2000 году. Местонахождение с. Бостандык.

15. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 1985 году. Местонахождение с. Талдыапан.

16. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 1995 году. Местонахождение с. Акпатер. Фото№ 11.

17. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 1995 году. Местонахождение с. Караозен.

18. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 1995 году. Местонахождение с. Кушенколь.

19. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 2000 году. Местонахождение с. Богатырева.

20. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 2000 году. Местонахождение с. Карасу.

21. Обелиск павшим воинам Великой Отечественной войны. Памятник истории. Установлен в 1985 году. Местонахождение с. Жанажол.

22. Обелиск на месте гибели Л. Виннермана. Памятник истории. Установлен в 1918 году. Обелиск выполнен из листовой стали, увенчан пятиконечной звездой. Общая высота 3,5 м. Памятник огражден деревянной штакетной изгородью. Местонахождение с. Абиш.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1.Сдыков Мурат Наурызгалиевич - доктор исторических наук, профессор, директор Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии.

2.Бисембаев Арман Ауганович – кандидат исторических наук, директор Актюбинского областного центра истории, этнографии и археологии.

3.Гуцалов Сергей Юрьевич – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории и археологии Челябинского научного центра Уральского отделения РАН, г. Челябинск.

4.Джубанов Александр Айтжанович – старший научный сотрудник Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии, старший преподаватель кафедры "География" Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова.

5.Рамазанов Серик Кшибекович – старший научный сотрудник Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии, старший преподаватель кафедры "География" Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова.

6.Жусупкалиев Талгат Талапович – научный сотрудник Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии, магистр истории.

7.Мергалиев Руслан Серикович - научный сотрудник Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии, магистр истории.

8.Марыксин Денис Валерьевич - научный сотрудник

Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии, аспирант Западно-Казахстанского Государственного Университета им. М.Утемисова, магистр истории.

9. Амангалиев Гайнутдин Зайнекешевич - научный сотрудник Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии.

10. Орынбасаров Ерулан Еркемович – младший научный сотрудник Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии, магистр археологии и этнологии.

11. Утепбаев Уркен Абулхайырович – лаборант Западно-Казахстанского областного центра истории и археологии.

Пікір жазғандар / Рецензенты:

К.М. Байпақов – ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан);
А.А. Чибилев – РФ РҒА корреспондент-мүшесі, география ғылымдарының докторы, профессор (Орынбор, Ресей).

"Батыс Қазақстан облысының тарихи-мәдени және табиғат мұралары" басылымында облыс аумағында тіркелген және бүгінгі күні зерттелген тарихи және мәдени ескерткіштерінің және табиғат нысандарының толық сипаттамасы берілген. Басылымды әзірлеу барысында тарих және археология орталығы экспедициясы материалдары және бұған дейінгі экспедицияларының ғылыми есептері мен материалдары пайдаланылды.

IX том отандық тарих пен мәдениетте өзіндік орны бар Казталов ауданына арналды. Ауданның табиғаты бай және сан алуан. Бұл басылымда табиғат және тарихи-мәдени мұралар туралы бөлімдер ажыратылды, негізгі археология, сәулет және тарихи ескерткіштерінің жинағы көрсетілді.

Басылымды ғылыми мекемелер мен институттар жұмысында, жоғарғы оқу орындарының ғылыми-оқу жұмыстарында, сондай-ақ кәсіпорындар мен ұйымдардың практикалық қызметінде пайдалануға болады. Сонымен бірге тиісті профиль мамандарын дайындау ісінде оқу құралы ретінде пайдалануға ұсынылады.

Издание Памятника "Природного и историко-культурного наследия Западно-Казахстанской области" представляет собой наиболее полное описание памятников истории и культуры и природных объектов, имеющих на территории области и обследованных на данный момент. При подготовке издания использованы материалы экспедиций центра истории и археологии, а также материалы и научные отчеты предыдущих экспедиций.

Девятый том посвящен Казталовскому району, который занимает свое во многом определяющее место в отечественной истории и культуре. Богата и разнообразна природа района. В данном издании выделены разделы о природном и историко-культурном наследии, указаны основные памятники археологии, архитектуры и истории.

Издание может быть использовано в работе научных учреждений и институтов, в научной и учебной работе высших учебных заведений, в практической деятельности предприятий и организаций. Также может быть использовано как учебное пособие при подготовке специалистов соответствующего профиля.

Научное издание
Памятники природного и историко-культурного наследия
Западно-Казахстанской области
Т.9. Казталовский район

Технический редактор: Утепбаев У.А.
Фотографии:
Рамазанов С.К. Джубанов А.А. Утепбаев У.А. Марыксин Д.В.
Перевод: Шахин А.
Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии ТОО «Полиграфсервис»
г. Уральск, ул. Л.Толстого, 27/6
тел./факс 50-51-46, 51-41-99

ДЛЯ ЗАМЕТОК

ҚОСЫМШАЛАР ПРИЛОЖЕНИЯ

**ТАБИҒАТ МҰРАЛАРЫ ЕСКЕРТКІШТЕРІ
ПАМЯТНИКИ ПРИРОДНОГО НАСЛЕДИЯ**

*фотосуреттерді нөмірлеу "Қазталов ауданы табиғат мұралары
нысандары" картасы бойынша беріледі
нумерация фотографий по карте "Объекты природного наследия
Казталовского района"*

Фотосурет № 1. Шилі сай мекені.
Фото № 1. Урочище Шильная Балка.

Фотосурет № 2. Қайыңды ауылының қасындағы тамырсыз
балдыршөп.
Фото № 2. Вольфия безкорневая близ аула Кайыңды.

Фотосурет № 3. Сарықудықтың бидайықты көлтабандары.
Фото № 3. Сарыкудукские пырейные лиманы.

Фотосурет № 4. Қараоба бетегелі даласы.
Фото № 4. Караобинская типчаковая степь.

Фотосурет № 5. Фурманов келтабаны.
Фото № 5. Фурмановский Лиман

Фотосурет № 7. Богатырев кешенді даласы.
Фото № 7. Богатыревская комплексная степь.

Фотосурет № 6. Үлкен келтабан мекені.
Фото № 6. Урочище Большой Лиман

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕР МЕН ЖӘДІГЕРЛЕР
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ И НАХОДКИ

Фотосурет № 1. Шытыры – моншақ. Рыбный Сакрыл I қорымы.
Фото № 1. Бисер. Могильник Рыбный Сакрыл I.

Фотосурет № 2. Ілмелі қаңалтыр белгі. Карасу I қорымы.
Фото № 2. Навесные бляхи. Могильник Карасу I.

Фотосурет № 3. Моншақ. Рыбный Сакрыл I қорымы.
Фото № 3. Бусы. Могильник Рыбный Сакрыл I.

Фотосурет № 4. Сүйектен жасалған жебенің ұшы.
Фото № 4. Костяной наконечник стрелы. Могильник Рыбный Сакрыл.

Фотосурет № 5. Дөңгелек жайпақ түп ыдыс. Рыбный Сакрыл қорымы.
Фото № 5. Круглодонный сосуд. Могильник Рыбный Сакрыл.

Фотосурет № 6. Моншақ. Мамай қорымы.
Фото № 6. Бусы. Могильник Мамай.

Фотосурет № 7. Моншақ. Рыбный Сакрыл.
Фото № 7. Бусы. Могильник Рыбный Сакрыл I.

Фотосурет № 8. Сүйектен жасалған жапсырма. Мамай қорымы.
Фото № 8. Костянная накладка. Могильник Мамай.

Фотосурет № 9. Қола оқсауыт. Мамай қорымы.
Фото № 9. Бронзовые обоймы. Могильник Мамай.

Фотосурет № 10. Қайрақ. Рыбный Сакрыл I қорымы.
Фото № 10. Точила. Могильник Рыбный Сакрыл I.

Фотосурет № 11. Моншақ. Мамай қорымы.
Фото № 11. Бусы. Могильник Мамай.

Фотосурет № 12. Темір сақина. Рыбный Сакрыл III.
Фото № 12. Железное кольцо. Могильник Рыбный Сакрыл III.

Фотосурет № 13. Жебенің темір ұштары. Рыбный Сакрыл.
Фото № 13. Железные наконечники стрел. Могильник Рыбный Сакрыл.

Фотосурет № 14. Пышак. Рыбный Сакрыл III қорымы.
 Фото № 14. Нож. Могильник Рыбный Сакрыл III.

Фотосурет № 15. Семсер. Мамай қорымы.
 Фото № 15. Меч. Могильник Мамай.

Фотосурет № 16. Семсер. Рыбный Сакрыл I қорымы.
 Фото № 16. Меч. Могильник Рыбный Сакрыл I.

Фотосурет № 17. Қола айна. Рыбный Сакрыл қорымы.
 Фото № 17. Бронзовое зеркало. Могильник Рыбный Сакрыл.

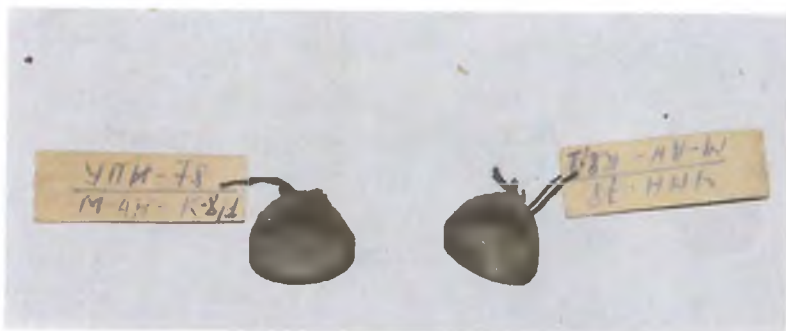

Фото № 18. Қола салпыншақ. Мамай қорымы.
 Фото № 18. Бронзовые подвески. Могильник Мамай.

Фото № 19. Пышақ. Рыбный Сакрыл I.
 Фото № 19. Нож. Могильник Рыбный Сакрыл I.

Фотосурет № 20. Қыш ыдыс. Рыбный Сакрыл II.
 Фото № 20. Керамический сосуд. Могильник Рыбный Сакрыл II.

Фотосурет № 21. Құмыра. Мамай қорымы.
 Фото № 21. Кувшин. Могильник Мамай.

Фотосурет № 22. Моншақ. Мамай қорымы.
Фото № 22. Бусы. Могильник Мамай.

Фотосурет № 23. Фибула. Мамай II қорымы.
Фото № 23. Фибула. Могильник Фибула Мамай II.

Фотосурет № 24. Ұршық. Мамай II қорымы.
Фото № 24. Пряслица. Могильник Мамай II.

Фотосурет №25. Қабыршақ. Мамай қорымы.
Фото №25. Раковина. Могильник Мамай.

Фотосурет № 26. Қыш ыдыс. Мамай қорымы.
Фото № 26 Керамический сосуд. Могильник Мамай.

Фотосурет № 27. Қыш ыдыс. Рыбный Сакрыл.
Фото № 27 Керамический сосуд. Могильник Рыбный Сакрыл.

Фотосурет № 28. Қыш ыдыс. Рыбный Сакрыл III қорымы.
Фото № 28 Керамический сосуд. Могильник Рыбный Сакрыл III.

Фотосурет № 29. Білезік. Рыбный Сакрыл I.
Фото № 29. Браслет. Могильник Рыбный Сакрыл I.

**ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ МОНУМЕНТТІ ЕСКЕРТКІШТЕР
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ И МОНУМЕНТАЛЬНЫЕ
ПАМЯТНИКИ**

Фотосурет № 1. Кәпес Овчинниковтың үй - жайы. Жалпақтал ауылы.

Фото № 1. Дом - усадьба купца Овчинникова. с.Жалпақтал

Фотосурет № 2.Кәпес Овчинниковтың саяжайы. Жалпақтал ауылы.

Фото № 2 Дача купца Овчинникова. с.Жалпақтал

Фотосурет № 3. Саз мектебінің ғимараты. Жалпақтал ауылы.
Фото № 3. Здание музыкальной школы. с.Жалпақтал.

Фотосурет № 4. Балалар кітапханасының ғимараты. Жалпақтал ауылы.

Фото № 4. Здание детской библиотеки. с.Жалпақтал.

Фотосурет № 5. Оба ауруына қарсы күрес бекетінің ғимараты.
Жалпақтал ауылы.
Фото № 5. Здание противочумной станции. с.Жалпақтал.

Фотосурет № 6. Мешіт ғимараты. Жалпақтал ауылы.
Фото № 6. Здание мечети. с.Жалпақтал.

Фотосурет № 8.
Д.А.Фурмановқа ескерткіш.
Жалпақтал ауылы.
Фото № 8. Памятник
Д.А.Фурманову. с.Жалпақтал.

Фотосурет № 7. Азамат соғысының батырларына ескерткіш белгі. Казталов ауылы.
Фото № 7. Обелиск героям гражданской войны. с. Казталовка.

Фотосурет № 9. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Казталов ауылы.
Фото № 9. Обелиск павшим воинам ВОВ. с.Казталовка.

Фотосурет № 10. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Жалпақтал ауылы.
Фото № 10. Обелиск павшим воинам ВОВ. с.Жалпақтал.

Фотосурет № 11. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш белгі. Ақпәтер ауылы.
Фото № 11.Обелиск павшим Воинам ВОВ. с.Ақпәтер.